

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ’NİN LEZGİLERLE İLİŞKİLERİ (1700-1732)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SERDAR OĞUZHAN ÇAYCIOĞLU

İSTANBUL 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ’NİN LEZGİLERLE İLİŞKİLERİ (1700-1732)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
SERDAR OĞUZHAN ÇAYCIOĞLU

DANIŞMAN
PROF. DR. OKAN YEŞİLOT

İSTANBUL 2014

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU'nun "Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700 - 1732)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Okan YEŞİLOT
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof.Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU
Üniversitesi Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Üye : Doç.Dr. Nuri TINAZ
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

.....
.....
.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun/07/2014 tarih ve 2014/13-5 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ	IX
BİRİNCİ BÖLÜM	1
LEZGİLER	1
1.1. Lezgi Adının Etimolojisi	1
1.2. Yaşadıkları Bölgeler	4
1.3. Lezgilerin Nüfûsu	6
1.4. Lezgi Dili	7
1.5. Lezgilerin Müslüman Oluşu	10
1.6. Lezgilerde Siyâsî ve İdârî Teşkilât	11
1.6.1. Küri (Kürin) Hanlığı	13
1.7. Ekonomik Hayat	14
1.9. Lezgilerin Coğrafi Olarak İkiye Bölünmesi	15
1.10. Lezgilerin Türklüğü Meselesi	16
İKİNCİ BÖLÜM.....	19
OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA'YA GİDİŞİ (XVI. YÜZYIL)	19
2.1. Lezgilerle ilk Münasebetler	19
2.2. Osmanlı-İran Savaşı (1578-1590)	20
2.3. Gürcistan ve Dağıstan'ın İtaat Altına Alınması	22
2.4. Revan, Tebriz ve Gence'nin Ele Geçirilmesi	26
2.5. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Lezgileri Devlete Bağlaması	30
2.6. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İdârî Düzenlemeleri	31
2.7. XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'daki Faaliyetleri.....	34
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	38
1700-1732 YILLARINDA OSMANLILARIN LEZGİLERLE İLİŞKİLERİ.....	38
3.1. Lezgilerin Hacı Davud Önderliğinde Birleşerek İran'a Karşı İsyanı	38
3.2. Hacı Davud'un Rusya ile Birleşme Talebi	40

3.3. Şamahı'nın Ele Geçirilmesi ve Rus Tüccarların Öldürülmesi	42
3.4. Hacı Davud'un Karabağ, Gence ve Erdebil Seferi.....	45
3.5. Hacı Davud'un Osmanlı Devleti'ne Sığınma Talebi.....	46
3.6. Afgan İşgali ve Safevî Devleti'nin Çöküşü.....	47
3.7. Afgan İstilasası ve Ahmed Dürrî Efendi'nin Elçiliği	49
3.8. Osmanlı Devleti'nin İran'a Karşı Savaş Kararı Alması	51
3.9. Rusya'nın Dağıstan ve Lezgiler Üzerine Yürümesi	53
3.10. Rusya'nın Dağıstan'ı İşgaline Karşı Osmanlı'nın Tutumu	59
3.11. Rus İşgali Karşısında Hacı Davud'un Şirvan Hanı Tayin Edilmesi.....	61
3.12. Rusların Lezgiler Üzerine Yürümesi ve Neplüyev'in Faaliyetleri	62
3.13. Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Elçiliği ve Lezgiler	64
3.14. İran Topraklarının Paylaşılması: İstanbul Anlaşması.....	66
3.15. Hacı Davud'a Karşı Muhalefet.....	68
3.16. Tiflis'te Osmanlı Hakimiyeti : "Osmaloba" ve Lezgiler.....	71
3.17. Lezgilerin Gürcistan'a Akınları : "Lekianoba"	73
SONUÇ.....	76
BİBLİYOGRAFYA.....	78
EKLER.....	92
1. Lezgilerin Yaşadığı Coğrafya.....	92
2. XVIII. Yüzyıl Başlarında Kafkasya'daki Önemli Merkezler.....	93
3. Hacı Davud'un Şirvan Han'ı tayin edilmesiyle ilgili gönderilen Nâme-i Hümâyûn	94
4. Rusya İle Osmanlı Devleti Arasında İmzalanan İstanbul Anlaşması'nın Metni. 95	

ÖNSÖZ

Kafkasya'nın yerli topluluklarından biri olan Lezgiler hakkında ülkemizde yapılan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte, yazılan eserlerde kısa bilgiler bulunmaktadır. Bu nedenle Lezgilere dair derli toplu bir çalışma yapmak önemli bir ihtiyaç haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin XVIII. Yüzyıl Kafkasya politikasında önemli bir yeri olan Lezgilerin Rusya, İran ve Osmanlı Devleti arasında nasıl bir rol üstlendiğini tespit etmek, bu çalışmanın seçilmesinde etkili olan bir faktördür.

Ülkemizde Lezgilerle ilgili bilgilerin sınırlılığı ve farklılığı bazı sorulara cevap aramak lüzûmunu ortaya çıkarmıştır. Bunlardan bazıları; Lezgilerin etnik kimliği tartışmaları, Lezgi toplam nüfusu ve Lezgi adının kapsamıyla ilgilidir. Örneğin Lezgi adı XIX. Yüzyıla kadar Dağıstan'da yaşayan Avar, Dargin, Lak ve Kaytak gibi bütün dağlı ahaliyi tanımlayacak şekilde kullanılıyordu. Ancak Sovyetler döneminden itibaren Lezgi adının ifade ettiği anlam daraltılmış ve Lezgi denilince sadece Tabasaran, Agul, Rutul, Tsahur, Buduk ve Krız gibi topluluklar ifade edilmiştir. Fakat sonradan bu topluluklar da ayrı birer halk olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

Giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Kafkasya halkları ile olan münasebetleri ve özellikle de Lezgilerle olan ilişkileri incelenmiştir. Girişte, Kafkasya adının etimolojisi, sınırları ve etnik yapısı hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, Lezgilere dair genel bilgiler ele alınmıştır. Tarihte Lezgi adının kökeni ve bu ismin hangi toplulukları kapsadığı, Lezgilerin yaşadıkları bölgeler, nüfusları, dilleri ve ekonomileri anlatılmıştır. Yine bu bölümde Lezgilerin Türklükle herhangi bir münasebetlerinin olup olmadığı tartışılmıştır.

İkinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya ilgi duymaya başladığı XVI. Yüzyıldan itibaren, bölgede gösterdiği faaliyetler ve Lezgilerle kurdukları ilk münasebetler ele alınmıştır. Bundan sonra, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya'daki idârî düzenlemeleri ve Osmanlı Devleti'nin XVII. Yüzyıl Dağıstan faaliyetlerine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Lezgilerin Hacı Davud önderliğinde birleşerek İran'a karşı yürüttükleri isyan hareketi anlatılmıştır. Bu isyan sırasında Hacı Davud'un Şamahı'da bulunan Rus tüccarlarını öldürmesi, I. Petro'nun Lezgiler üzerine yürümesine neden olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin müdahale ederek Hacı Davud'u himaye etmesiyle birlikte, I. Petro Lezgiler üzerine yaptığı seferi durdurmak zorunda kalmıştır. Bu sırada

Lezgi isyanları ve Afgan istilasý sebebiyle Safevî Devleti'nin çökmesi üzerine, Osmanlı Devleti ile Rusya aralarında anlaşarak Safevî hâkimiyetinde bulunan Kafkasya'yı paylaşmışlardır. Bu olaylar sırasında iki devlet arasındaki görüşmeleri yürüten elçilerin faaliyetleri de incelenmiştir. Yine üçüncü bölümde, Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'a hâkim olduğu 1723-1732 yıllarında, Lezgilerin Gürcistan'a yaptığı akınlar anlatılmıştır.

Bu çalışmada birçok değerli insanın desteği ve katkısını gördüm. Öncelikle, akademik gelişimim için sürekli çaba sarfeden tez hocam Prof. Dr. Okan YEŞİLOT ile üzerimde fazlaca emeği olan Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU, Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE ve Doç. Dr. İsmail TÜRKOĞLU'na minnettarlığımı ifade etmek isterim. Ayrıca tez jürimde bulunan Doç. Dr. Nuri TINAZ'a; bizlere rahat bir çalışma ortamı sağlayan Bölüm Başkanımız Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER'e; çalışmamı destekleyen Türk Tarih Kurumu'na; bazı arşiv belgelerinden haberdar olmamı sağlayan Prof. Dr. Erhan AFYONCU'ya; her zaman manevi desteklerini üzerimde hissettiğim Prof. Dr. Mehmet ÖZ, Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN, Prof. Dr. Nedim ÜNAL, Prof. Dr. Yunus KOÇ, Doç. Dr. Mehmet TOPAL ve Dr. Abdulhay TOLKUN'a; Tiflis'teki araştırmalarım sırasında Gürcüce ve Rusça tercümeleri için Prof. Dr. Zaza TSURTSUMİA ile Naida HİYALOVA'ya; İngilizce çevirileri için Öğr. Gör. Burak ÖZSÖZ'e; tezin bazı kısımları ve Osmanlıca belgelerin çözümlenmesi sırasında yardımlarına başvurduğum Dr. Uğur DEMİR ile Arş. Gör. Ali KARAHAN'a; tashih sırasında yardımcı olan Arş. Gör. Nusret GEDİK'e; harita çiziminde destek olan Arş. Gör. Ali ÇEKER'e; yapıcı katkılarından dolayı Arş. Gör. Cihan YEMİŞÇİ ve Arş. Gör. Ahmet VURGUN'a ayrı ayrı teşekkür ederim. Son olarak beni yetiştirip bu günlere getiren ve eğitim hayatım boyunca maddî-manevî her türlü imkânı seferber eden muhterem babam Abdullah Bey'e, kendi ifadesiyle bana verebilecek beş vakit duasından başka bir şeyi olmayan canım annem Hikmet Hanım'a ve kıymetli ağabeyim Ahmet Çağrı Bey'e teşekkürlerin en güzeli...

Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU

İstanbul, 2014

ÖZET

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Lezgiler Kafkasya'nın en kadim halklarından birisidir. Dağıstan'ın güneyi ile Azerbaycan'ın kuzeyinde yerleşik bir halde olan Lezgiler, VIII. Yüzyılda Arapların Kafkasya'ya gelmesiyle birlikte Müslüman oldular. Sünnî bir topluluk olan Lezgiler XVI. Yüzyıla kadar Şirvanşahlar'ın yönetimi altında yaşadılar. Daha sonra Şîî Safevî Devleti'nin hakimiyeti altına girdiler. 1578-1590 yılları arasında geçici bir Osmanlı tabiiyetinden sonra tekrar İran'ın hakimiyetine girdiler. 1700 yılından itibaren Hacı Davud önderliğinde birleşerek Safevîlere karşı isyan hareketi başlatan Lezgiler, Şirvan'da bağımsız bir Lezgistan devleti kurmaya teşebbüs ettiler. Bu isyan sırasında Hacı Davud'un Şamahı'da bulunan Rus tüccarlarını öldürmesi, I. Petro'nun Lezgiler üzerine yürümesine neden oldu. Ancak Osmanlı Devleti'nin müdahale ederek Hacı Davud'u himaye etmesiyle birlikte, I. Petro Lezgiler üzerine yaptığı seferi durdurmak zorunda kaldı. Lezgi isyanları ve Afgan istilasını sebebiyle Safevî Devleti'nin çökmesi üzerine, Osmanlı Devleti ve Rusya aralarında anlaşarak Safevîlerin elinde bulunan Kafkasya'yı paylaştılar. Bu olaylar sırasında iki devlet arasındaki görüşmeleri yürüten elçilerin faaliyetleri ve Lezgilerin bağımsız bir devlet kurma yolunda Bâbîâli'yle olan ilişkileri çalışmanın muhtevasını oluşturmaktadır.

Ayrıca Lezgi adının etimolojisi ve bu ismin hangi toplulukları kapsadığı, Lezgilerin yaşadıkları bölgeler, nüfusları, dilleri ve ekonomileri de çalışmada ele alınan konular arasındadır. Öte yandan Lezgilerin Türklükle herhangi bir münasebetlerinin olup olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin Gürcistan hâkimiyeti döneminde (1723-1732) gerçekleşen Lezgi saldırıları da incelenmiştir.

Anahtar kelimeler:

Osmanlı Devleti, Rusya, Lezgiler, Kafkasya, Dağıstan, Hacı Davud.

ABSTRACT

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *The Relations of the Ottoman Empire with the Lezgis (1700-1732)*, Institute of Turkish Studies, Marmara University, Postgraduate Thesis, Istanbul 2014.

Among the ancient groups of the Caucasian are the Lezgi people. The Lezgis, who inhabit the southern region of Daghestan and the northern Azerbaijan, converted to Islam in the VIII. Century, when the Arabs first established themselves in the Caucasus. The Lezgis, who are predominately Sunni Muslims, have lived under the rule of the Shirvanshahs until the XVI. Century. They then came under rule of the Shi'i Safavids. After a short-lived Ottoman rule between 1578-1590, the Persian Safavids regained control of the region. Having united under the leadership of Hadji Davud in 1700 to revolt against the Safavids, the Lezgis attempted to build an independent state in Shirvan. The killing of the Russian merchants by Hadji Davud in Shamakhy during the revolt has caused Peter I (Peter the Great) to go to war against the Lezgis. Owing to the Ottoman intervention in the affair, however, Peter I was forced to abandon his campaign against the Lezgis. The collapse of the Safavids due to the Lezgi and Afghan revolts permitted the Ottomans and the Russian to claim lands in Caucasian.

This study seeks to reveal the activities carried out by the ambassadors of the two countries and the relations the Lezgis have established with the Ottomans in their efforts to build an independent state. The study also deals with the origin of the name Lezgi, the regions they have inhabited, their population distribution, the languages they speak as well as their economic situation now and then. Whether the Lezgis share any historical roots with the Turks and the attacks launched by the Lezgis on the Ottoman lands in Georgia (1723-1732) have been examined, also.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Lezgis, Caucasian, Daghestan, Hadji Davud.

KISALTMALAR

A.DVN.MHM.d = Bab-1 Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi Defterleri

A.DVN.NMH.d = Bab-1 Asafî Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi Defterleri

A.MKT.MHM = Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı

a.g.e. = adı geçen eser

a.g.m. = adı geçen makale

a.g.t. = adı geçen tez

AVPRİ = Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (АВПРИ = Архив Внешней Политики Российской Империи)

Bkz. = bakınız

BEO = Babıali Evrak Odası Evrakı

BOA= Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C = Cilt

C.DH = Cevdet Dahiliye

C.HR = Cevdet Hariciye

C.ML = Cevdet Maliye

C.MTZ = Cevdet Eyalet-i Mümtaze

C.ZB = Cevdet Zabtiye

çev. = çeviren

TDVİA= Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed.= Editör

H.= Hicri

HAT= Hatt-ı Hümâyûn

haz. = hazırlayan

İA= Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

İ.Ü. = İstanbul Üniversitesi

Ktp. = Kütüphane

M.= Miladi

MAD.d = Maliyeden Müdevver Defterler

MÖ. = Milattan Önce

nr. = numara

nşr. = neşreden

pp.= pages

Red. = Redaktör

RF İİAE DNTS RAN = Institut İstorii, Arheologii i Etnografii Dagestanskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk (РФ ИИАЭ ДНЦ РАН = Институт Истории Археологии и Этнографии Дагестанского Научного Центра Российской Академии Наук)

RGADA = Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov (РГАДА = Российский Государственный Архив Древних Актов)

S. = Sayı

s. = sayfa

SMOMPK = Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza (Сборник материалов для описания местностей и племень Кавказа)

SSCB = Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

SSKG = Sbornik svedeniy o Kavkazskih gortsah (Сборник сведений о Кавказских горах)

ter.= Tercüme eden

T. = Tom (Cilt)

V. = Volume

vırp. = vırpusk (выпускъ) (fasikül)

Yz. = Yazma

GİRİŞ

Lezgiler, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan Kafkas sıradağları ile Kafkasya'nın kuzeyindeki topraklarda yaşayan ve aralarında tarih boyunca etnik, sosyo-kültürel açılardan yakın akrabalık tesis edilmiş olan Kafkasya halklarından biridir.

Lezgilerin kadim tarihi hakkında kısa ama önemli bilgiler, İlkçağ ve Ortaçağ Yunan-Roma tarihçileri ile coğrafyacılarının eserlerinde görülür. Bunlar arasında Herodot, Strabon, Plinius ve Ptolemy'nin eserleri sayılabilir.

Lezgilerin ataları, Legi (гели) adı ile bilinir. Bu grubun altında; Lek (леки), Lesgi (лесги), Lakzı (лакзы), Lyazgi (лязги), Legzi (лерзи) gibi kabileler vardı. Bu bilgilere Ortaçağ Ermeni, Gürcü, Azerbaycan ve İran yazarlarının eserlerinden ulaşılabilmektedir. Lezgiler hakkında, V-VIII. Yüzyıl Ermeni tarihçileri Akofengel, Koryon, Favtos Buzand, Movses Horenasi'nin eserlerinde de önemli bilgiler mevcuttur.

Arap kaynaklarından Kafkasya'da yapılan Arap fetihleri ve IX-X. Yüzyıllarda Dağıstan'ın güneyinde bulunan Lakz Krallığı hakkında bilgi edinilebilmektedir. VII-XIII. Yüzyıllarda Kafkasya'daki olayları kaleme alan Arap tarihçileri Ebu Cafer Mehemed ibn Cerir et-Taberî, Ebu Mehemed Ahmed ibn Asam el-Kufî, Ebu'l Abbas Ahmed ibn Yahya ibn Cabir el-Belazurî, Ebu'l Hasan Ali ibn el-Mesudî, Ebu İshak İbrahim ibn Mehemed el-Fernan el-İstahrî, İzzettin Ebu'l Hasan Ali ibn Mehemed ibn el-Esir, Yakut el-Hamevî, Zekeriyya el-Kazvinî'nin eserleri Lezgiler hakkında başvurulabilecek önemli kaynaklardandır.¹

Lezgilerin kadim tarihi hakkında çok daha fazla bilgi Kafkas kroniklerinde bulunmaktadır. Bunlar *Derbend-Nâme*², *Ahtı-Nâme*³, *Gülistan-ı İrem*⁴, *Âsâr-ı Dağıstan*⁵

¹ Sedaget Kerimova, Müzeffer Melikmemmedov, "Lezgiler", *Samur*, No: 9 (268), 30.09.2013, s. 6

² *Derbend-Nâme; or the history of Derbend: translated from a select Turkish version.. and with notes*, ed. Mirza Alexander Kazem-Beg, St. Petersburg 1851 ; *Exrait du Derbend-Nameh ou de l'Histoire de Derbend*, ed. J. Klaproth, JA. 2 SER. T. III, 1829, pp. 439-467. *Derbend-Nâme* hakkında Zeki Velidi Togan şu bilgiyi vermiştir: "Azerbaycan'ın bilhassa Kafkasya Azerbaycanı'nın Türklerle iskânına dair bazı mühim kayıtlar Dağıstan ve Şirvan'ın eski tarihi demek olan *Derbend-Nâme*'nin Arapça aslında bulunmaktadır. Bu eserin Türkçe tercümesinin Büyük Petro zamanında (I. Petro) *Derbend*'de elde edilen parçalarını başta Klaproth (1829), sonra A. Kazem Bek (1851) neşretmişlerdir. Bu eser hakkında ciddi tetkikatta bulunan Barthold ise, bunun Arapça bir aslının bulunmadığı, yani eserin muahhar zamanlarda vücuda getirilmiş ve eski zamanlar için mehaz sıfatıyla kıymetten âri olduğu fikrine varmıştı. Fakat eserin *Tarikh al Bâb va'l-Abvâb* ismini taşıyan aslı Arapça olup, çok mufassal olduğu, onun vaktiyle Münecimbaşı tarafından okunup *Câmiüddüvel*'ine aldığı parçalardan anlaşıldı. Bundan görülüyor ki, eser Selçuklu Melikşah zamanında yazılmış ve Kafkasya ile Azerbaycan'ın tarihine ve oralarındaki Türklerin yaşayışına ait çok kıymetli malumatı havi bulunmuştur." Bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 198. *Derbend-Nâme* hakkında daha ayrıntılı bilgi için Minorsky'nin kaleme aldığı *A History of Şarvan and Darband* isimli eserin girişinde bulunan kaynak tanıtımına bkz. V. Minorsky, *A History of Şarvan and Darband in the 10th-11th centuries*, Cambridge 1958, s. 5-9. Gürcistan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde bulunan *Derbend-Nâme* için bkz. *Risale-i Derbend-nâme*, Müellif: Mirza Kerim b. İsrail ed-Derbendî. Bu eser, 22 Şevval 1250 (21 Şubat 1835) tarihinde kumandan Şnitnikov'a ait olan nüshadan istinsah edilmiştir. Bkz. *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, haz. Tsisana Abuladze, M. İluridze, Tbilisi 2004, s. 59. Bir başka *Derbend-Nâme* yine

ve *Tarih-i Dağıstan*'dır.⁶ Ayrıca Kartli Kralı VI. Vahtang dönemi (XVIII. Yüzyıl) tarihçilerinden Sekhnia Çheidze'nin *Sakartvelos Tshovreba* (Gürcistan'ın Yaşamı) adlı eseri özellikle Lezgilerin Kartli bölgesine yaptıkları saldırılar hakkında detaylı bilgi içermesi açısından önemlidir.⁷ Bu kroniklerde Lezgilerden sonra, onların alt grubu olan Tabasaran, Çahur, Rutul ve Agullar'dan bahsedilir.⁸

Dağıstan'ın Rusya'ya katılımına kadar, Dağıstan halkları hakkında çok detaylı araştırmalar yapılmamıştır. Lezgiler, Tabasaranlar, Çahurlar, Rutullar ve Agullar hakkındaki literatür, Rusya'nın Kafkasya'ya olan ilgisinin artmaya başladığı XIX. Yüzyılın ilk yıllarında oluşmuştur. Çarlık Hükümeti'nin Kafkasya'da başarılı bir idare kurabilmesi için bazı askeri yetkililer ve tüccarlar Kafkasya'yı incelemek amacıyla, bu bölgelere gönderildiler. Bunlar arasında askeri tarihçiler, misyonerler ve bilimsel araştırma grupları bulunuyordu. Bu araştırmacıların bilimsel çalışmaları neticesinde XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lezgi topluluklarının dili, tarihi, hayat tarzları ve kültürü hakkında makaleler ve yazılar yayınlanmaya başlandı. Bu yayınların en önemlileri arasında; *Kafkas Koleksiyonları*⁹ ve *Kafkas Takvimi*¹⁰ bulunmaktadır. Bunların dışında, Kafkasya'daki kabileler ve onların yaşadıkları yerler hakkında

aynı kütüphanede bulunmaktadır. Bu eser, 1849-1850 yıllarında Nâgî el Nakîr tarafından Sultan Beg için kopya edilmiştir. Bkz. *Derbend-nâme*, Müellif: Muhammed Avâbi Aktâşî. Bkz. *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, s. 60.

³ Djonrid Ahmedov, *Novaya Ahti-Name*, Mahaçkala 1972. (Джонрид Ахмедов, *Новая Ахты-Наме*, Документальный рассказ о прошлом и настоящем дагестанского селения Ахты Дагестанское книжное о издательство, Махачкала 1972.)

⁴ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-ı irem*, haz. Muhammed Sultanov, Abdülkerim Alizade, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Bakü 1970. Bakıhanov'un eseri 2001 yılında yeniden basılmıştır. Çalışmada bu esere atıf yapılmıştır. Bkz. Abbasqulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, Möminin, Bakı 2001. Ayrıca *Gülistan-ı İrem* Azerbaycan'da 3 cilt halinde hazırlanan *Karabağnameler* adlı eserin son cildinde de yayınlanmıştır. Bkz. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, "Gülistan-ı irem", *Karabağnameler*, Bakı 2006, s. 131-173. Eserin Rusça baskısı için bkz. A. K. Bakıhanov, *Гюлистан-и Ирам*, Ред. З. М. Буниятов, Баку 1991. Azerbaycan Türklerinden olan Bakıhanov, XVIII. Yüzyılın başlarında yaşamış ve bu dönemde meydana gelen olayları eserinde nakletmiştir. Bakıhanov'un, *Gülistan-ı İrem*'de özellikle Hacı Davud'un yönetiminde olan Şirvan Hanlığı'nın Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerine dair bilgiler vermesi, eserini bizim için kıymetli kılmıştır.

⁵ Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, çev. Musa Ramazan, İstanbul 2003. Ayrıca, eserin Rusça baskısı için bkz. Mirza Gasan-Efendi Alkaradari, *Asari Dagestan : İstoriçeskie svedeniya o Dagestane*, çev. Ali Hasanov, Mahaçkala 1929. (Мирза Гасан-Эфенди Алкадары, *Асары-Дагестан : Исторические сведения о Дагестане*, (Перевод и примечания Али Гас. Гасанова), Издание Дагестанского Научно-Исследовательского Института, Махачкала 1929.)

⁶ Muhammadrafi, *Tarih-i Dagestan, Dagestanskije istoričeskie soçineniya*, Red. A. R. Şihaidov, T. M. Aytberov, Mahaçkala 1993. (Мухаммадрафи, *Тарих Дагестан, Дагестанские исторические сочинения*, Ред. А. Р. Шихсаидов, Т. М. Айтберов, Махачкала 1993.)

⁷ Sekhnia Çheidze, *Sakartvelos Tshovreba*, Tiflis 1913.

⁸ M. M. İhillov, *Harodnosti Lezginskoy Gruppi: Etnograficeskoe issledovanie prošlogo i nasteyaşego Lezgin, Tabasaratsev, Rutulov, Tsahurov, Agulov*, Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Mahaçkala 1967, s. 4. (М.М. Ихилов, *Народности Лезгинской Группы : Этнографическое исследование прошлого и настоящего Лезгин, Табасаранцев, Рутулов, Цахуров, Агулов*, Дагестанский Филиал Академии Наук СССР, Махачкала 1967, с. 4.)

⁹ *Kavkazskiy sbornik*, T. VI-VII, Tiflis 1883. (*Кавказский сборник*, т. VI-VII, Тифлис, 1883.)

¹⁰ Berje'nin kaleme aldığı yazıda Lezgilerin yaşadıkları bölgeler hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Bkz. A. D. Berje, "Prikspiyskiy Kray", *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis 1857, s. 275-339; "Kratkiy obzor gorskih plemen na Kavkaze", *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis 1858, s. 267-312; "Materiali dlya opisaniya nagornogo Dagestana", *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis 1859, s. 249-288. ("Материалы для описания нагорного Дагестана", *Кавказский календарь на 1859.*); A. Poserbskiy, "Oçerki Zakatalskogo okruga", *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis 1866, s. 3-60. ("Очерки Закатальского округа", *Кавказский календарь на 1866.*)

malzeme toplamak¹¹ ve dağlıların yaşam tarzları hususunda bilgi edinmek¹² için yapılan seyahatler sonucunda oluşturulan koleksiyonlardan Lezgilerle ilgili önemli bilgilere ulaşılabilmektedir. Yine Kafkas Arkeoloji Komisyonu'nun tutanaklarında,¹³ Rus antropoloji dergilerinde¹⁴ ve Kafkas-Rus coğrafi araştırma kuruluşlarının raporlarında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Yukarıdaki kaynaklara ek olarak, Sovyetler Dönemi'nin birinci yılından itibaren *Krasnyy Dagestan*, *Dagestanskaya Pravda*, *Bakinskiy Raboçiy* gazeteleri ve *Revolyutsiya i Gorets*, *Revolyutsiya i Natsionalnosti* dergilerinde Lezgilerin tarihi ve kültürleri hakkında yazılar yayınlanmaya başlanmıştır.¹⁵

XVIII. Yüzyılın başlarında I. Petro'nun Hazar kıyılarına ve Lezgiler üzerine yürümesi ile ilgili vesikalar Rus Arşivlerinde *RGADA* = *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov* (РГАДА = Российский Государственный Архив Древних Актов) fonunda bulunur. Yine bu döneme ait materyaller *AVPRI* = *Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii* (АВПРИ = Архив Внешней Политики Российской Империи) tasnifinde mevcuttur. XVIII. Yüzyılın başlarında Lezgilerin Rusya ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerine dâir belgeler Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan İlmi Merkezi Tarih Enstitüsü fonlarında yer alır.¹⁶

Rus tarihçilerinden I. Gerber, K. V. Trever, V. V. Latışev, L. İ. Lavrov, S. Yuşkov, İ. İ. Pantyuhov, P. S. Butkov, A. A. Kudryavtsev, M. I. Artomonov, V. F. Minorski, K. M. Kurdov, Z. I. Yampolski, I. Biberşteyn, S. N. Muravyov, A. N. Genko ve P. K. Uslar'ın eserlerinde Lezgilerin tarihi ve kültürüyle ilgili bilgilere ulaşmak

¹¹ Bu kolleksiyonlar için bkz. D. Babayev, "Seleniye Ahti Samurskogo okruga Dagestan Oblasti", *SMOMPK*, vıp. XVII, Tiflis 1893, s. 138-148. (Д. Бабаев, "Селение Ахты Самурского округа Даг. Области", *СМОМПК*, вып. XVII, Тифлис 1893); K. F. Gan, "Puteşestviye v Kahetiyu i Dagestan (letom 1898)", *SMOMPK*, vıp. XXXI, Tiflis 1902. (К.Ф. Ган, "Путешествие в Кахетию и Дагестан (летом 1898)", *СМОМПК*, вып. XXXI, 1902); A. M. Dirr, "Gramatičeskiy očerk Tabasaranskogo yazık", *SMOMPK*, vıp. XXXV, Tiflis 1905; "Agulskiy yazık", *SMOMPK*, vıp. XXXVII, Tiflis 1907; "Sovremenniy nazvaniya Kavkazskih Plemen", *SMOMPK*, vıp. XXXX, Tiflis 1909. (Современные названия кавказских Племен); "Rutulskiy yazık", *SMOMPK*, vıp. XXXXII, Tiflis 1913. (Рутульский язык); "Tsahurskiy yazık", *SMOMPK*, vıp. XXXXIII, Tiflis 1913. (Цахурский язык)

¹² Bu kolleksiyonlar için bkz. A. Fon-Plotto, "Priroda i lyudi Zakatalskogo okruga", *SSKG*, vıp. IV, Tiflis 1870, s. 1-62; "İzвлечение iz istorii Dagestana sostavlennoe Muhammedom Rafi", *SSKG*, vıp. V, Tiflis 1871, s. 9-30. (Извлечение из истории Дагестана, составленное Мухаммедом Рафи, *ССКГ*, вып. V, Тифлис 1871); N. V, "Po povodu issledovaniya P. K. Uslara, kurinskom yazıke", *SSKG*, vıp. VI, Tiflis 1872, s. 25-32. (Н. В. "По поводу исследования П. К. Услара, куринском языке" *ССКГ*, вып. VI, Тифлис 1872); "Adati uyno-dagestanskikh obşestv", *SSKG*, vıp. VIII, Tiflis 1875, s. 1-32. ("Адаты южно-дагестанских обществ", *ССКГ*, вып. VIII, Тифлис 1875).

¹³ *Akti Kavkazskoy arheografičeskoj komissii*, T. I-X, S. Peterburg 1869. (Акты Кавказской археографической комиссии, т. I-X, С. Петербург 1869.)

¹⁴ K. M. Kurdov, "K antropologii lezgin", *RAJ*, 1901, № 3/4. (К. М. Курдов, "К антропологии лезгин", *РАЖ*, 1901, № 3/4). Ayrica, "Tabasarani", *RAJ*, 1905. ("Табасараны", *РАЖ*, 1905, № 1/2.)

¹⁵ M. M. İhilov, *Harodnosti Lezginskoy Gruppi: Etnografičeskoe issledovanie prošlogo i nasteyaşego Lezgin, Tabasartantsev, Rutulov, Tsahurov, Agulov*, Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Mahaçkala 1967, s. 6.

¹⁶ RF İIAE DNTS RAN = Institut istorii, arheologii i etnografii Dagestanskogo nauçnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk (РФ ИИАЭ ДНЦ РАН = Институт истории археологии и этнографии Дагестанского научного центра Российской академии наук)

mümkündür. Rus ilim adamlarının yanısıra, Kafkasya üzerine çalışan Klaproth, D'osson, Marquart, Eichwald, Noldeke, Hahn gibi Avrupalı ilim adamlarının eserlerinde de Lezgi toplulukları hakkında bilgiler bulunmaktadır.¹⁷

Lezgilerin tarihi ve kültürüyle ilgili Dağıstan ve Lezgi tarihçilerinden H. Alkadari, R. Mehemmedov, H. Ramazanov, A. Şihsaidov, S. Ağaşirinova, E. Ağayev, M. İhilov, Z. Rizvanov'un eserleri, Azerbaycan tarihçilerinden R. İsmayılov, M. Velili, K. Eliyev, Z. Bünyadov, F. Memmedova, R. Vahidov'un eserleri önemlidir. Bunların yanında Mahaçkala'da 1920'de Lezgi dilinde neşr olunan *Lezgi gazet*'inde (Лезги газет), Bakü'de üç dilde yayınlanan (Rusça, Lezgice, Azerbaycan Türkçesi) *Samur* gazetesinde Lezgilerin tarihi, dili, kültürü ve örf-adetleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.¹⁸

Çalışmada kullanılan önemli kaynaklardan birisi de, Dağıstan'da yaşayan ve köken olarak Lezgi olan Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev'in *Müşkürlü Hacı Davud'un İdaresi Altında Doğu Kafkasya'da Halk-Özgürlük Hareketi (XVIII. Yüzyıl'ın ilk 30'lu yılları)*¹⁹ adlı eseridir. Butayev eserinde, Hacı Davud'un İran'a karşı başlattığı halk isyanına yaptığı önderlik ve Şirvan'da bağımsız bir devlet kurmak istemesiyle ilgili mücadelelerine değinmiştir. Rusya'nın Dağıstan ve Lezgiler üzerine sefere çıkması ve Osmanlı Devleti'nin bunu durdurma çabasını, Rus arşiv kaynaklarına göre değerlendirmiştir. Ayrıca Hacı Davud'un Osmanlı Devleti'ne yaptığı sığınma talebi, İstanbul tarafından Şirvan Hanı olarak tayin edilmesi ve bunun sonrasında yaşanan gelişmeleri incelemiştir. Ancak çalışmamızla ilgili önemli bir başvuru kaynağı olan Butayev'in eserinin bir eksikliği bulunmaktadır. Eserinde Rus arşiv kaynaklarını kullanan Butayev, Osmanlı arşiv vesikalarını görmemiş ve dolayısıyla iki devlet arasında yaşanan gelişmeleri karşılaştırma imkânı bulamamıştır. Bu nedenle biz Osmanlı arşiv kaynaklarını da kullanarak karşılaştırmalı bir şekilde konunun aydınlatılmasına çalıştık.

¹⁷ J. Klaproth, *Beschreibung der Russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und Schwarzen Meere*, Berlin 1814; D'osson, *Les peuples du Caucase*, Paris 1828; J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1892; E. Eichwald, *Reise auf dem Kaspischen Meere und dem Kaukasus*, Bd. I. Stuttgart und Tübingen, 1834; E. Noldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leipzig, 1879; C. Hahn, *Aus dem Kaukasus, Reisen und Studien*, Leipzig 1892; V. Minorsky, *A history of Sharvan and Darband in the 10th–11th centuries*, Cambridge 1958; M. M. İhilov, *Harodnosti Lezginskoy Gruppi*, Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Mahaçkala 1967.

¹⁸ Sedaget Kerimova, Müzeffer Melikmemmedov, "Lezgiler", *Samur*, No: 9 (268), 30.09.2013, s. 6

¹⁹ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostochnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII. Veka)*, İzdatelstvo Mavel, Mahaçkala 2006. (Абдулаким Абдулкеримович Бутаев, *Народно освободительное движение на Восточном Кавказе под руководством Хаджи-Давуда Мюшкюрского (первая треть XVIII в.)*, Издательство Мавел, Махачкала 2006.)

Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle ilişkileri konusunda en önemli kaynaklar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Özellikle çalışmamızı ilgilendiren, XVIII. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti ile Lezgiler hakkındaki belge ve defter tasnifleri; *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi*, *Düvel-i Ecnebiye Belgeleri ve Defterleri*, *Nâme-i Hümayûn Defterleri ve Mühimme Defterleri*'dir.²⁰ Bu tasniflerin yanında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nce yayınlanmış arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bunlar arasında çalışmamızla ilgili olan *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) I, (1578-1914)* ve *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), II, (1575-1918)* önemli bir yer tutmaktadır. Bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nin resmi vakanüvisleri Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi'nin *Târîh-i Râşid* ve *Zeyli* adlı eseri özellikle XVIII. Yüzyılın başlarında gerçekleşen olayları anlatması bakımından bizim için önemlidir.

Osmanlı arşiv kaynaklarından başka XVIII. Yüzyıl başlarında Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkileri yürüten elçilerin faaliyetleri önemlidir. Bu konuyla ilgili Fatih Ünal'ın hazırladığı *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev* bizim için önemli bir kaynak olmuştur. Bunun yanında Ayhan Ürkündağ'ın hazırladığı *Ahmed Dürri Efendi'nin İran Sefaretnamesi* ve Aydın Mertayak'ın, *Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1722-1723)* adlı yüksek lisans tezleri, Faik Reşit Unat'ın *Tarih Vesikaları* dergisinde çıkan “Kapıcıbaşı Niş’li Mehmet Ağa’nın Moskova Sefaretnamesi” ve Okan Yeşilot’un *Şah'ın Ülkesinde : Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu* adlı araştırması, çalışmamızda kullandığımız önemli kaynaklardır.

Çalışmamızın bir parçası olan Osmanlı-İran Savaşları konusunda Bekir Kütükoğlu'nun *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)* adlı eseri ile, İlker Külbilge'nin *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)* adlı doktora tezi ve Sadık Müfit Bilge'nin *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)* adlı kitabı başvurduğumuz önemli eserlerdendir.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belge ve defter tasnifleri için bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 2010.

Kaynaklar hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Kafkasya adının etimolojisine değinmek faydalı olacaktır. Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan dağlık bölgeye Kafkasya denilmektedir.²¹ Kafkasya'ya bu adın kimler tarafından verildiği kesin olarak bilinmemekle beraber, bunun Dağıstan'ın eski yerlileri tarafından kullanıldığı ve ilk defa eski Yunan müelliflerinden Aiskhylos'un MÖ. 490'da²² yazdığı *Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence* adlı eserindeki "Kavkasos Dağı" deyiminde geçtiği görülmektedir.²³ Kafkas adı, Eski Yunanca ile yazılmış yerli efsanelerden M.S. 439'da Gürcüce'ye çevrilen destanî Gürcü tarihi *Sakartvelos Tshovreba* adlı eserde geçmekte ve Lekanların (Dağıstan'daki Lak ve Lezgiler) batı komşuları olan kavmin adı da bu isimle anılmaktadır.²⁴

Herodot Tarihi'nde de Kafkasya adı geçmektedir.²⁵ Bu isim, Eski Yunanlılardan sonra Romalılar'a Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bulunan ve Türk-İslam eserlerinde "Albruz Dağı" olarak adlandırılan sıradağların adı olarak "Kavkasus" veya "Caucasus" şeklinde geçmiştir. Daha sonraki dönemlerde yazılan eserlerde ise, "Caucasia" şeklinde yer almıştır.²⁶ Tatarlar bu dağa "Jalbuz", Nogaylar "Yıldız Dağları", Türkler "Kaf Dağı" ve Gürcüler de "Yalbuz Dağı" ismini vermektedir. Klaprot'a ait olan bu fikre göre; Kafkasya adının Kafkasyalılara yabancı bir kelime olduğunu söylemek mümkündür.²⁷

Ortaçağ boyunca hiçbir Kafkas halkı tarafından yaşadıkları bölge için kullanılmayan "Kafkasya" adı, Rus Çarı I. Pyotr'ın²⁸ (I. Petro) Hazar Denizi'nin batı ve güney kıyılarını işgalinin ardından, St. Petersburg'da kurulan "İmparatorluk İlimler Akademisi"nin bilim adamlarınca tekrar canlandırılmıştır. Bu tarihten itibaren Rusya'nın işgal ettiği bu coğrafyayı tanımlamak için, eski Yunanlıların ve Romalıların

²¹ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979, s. 3.

²² Kırzioğlu'nun eserinde MÖ. 490 olarak verilen tarih, bazı kaynaklarda MÖ. 479 olarak geçmektedir. Bkz. M. Fahreddin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. XV; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 3; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 17.

²³ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. XV.

²⁴ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 39.

²⁵ Herodot tarihinin İngilizce çevirisinde Kafkasya adı "Caucasus" olarak geçmektedir. Bkz. Herodot, *The History of Herodotus*, (Literally translated into English; Illustrated with notes, Explanatory and Critical from Larcher, Rennel, Mitford, Schweighaeuser), V. I, A Graduate of University, Oxford 1824, s. 56.

²⁶ M. Fahreddin Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. XV.

²⁷ Klaprot'a ait olan bu görüşün değerlendirilmesi için bkz. Mustafa Aydın, *a.g.e.*, s. 18.

²⁸ Rus Çarı I. Pyotr, 1672 yılında doğmuş ve 1689'dan 1725'teki ölümüne kadar Rusya'yı yönetmiştir. Devleti ve orduyu yeniden güçlendirerek St. Petersburg'da yeni bir başkent kurmuş ve ülkesini güçlü bir konuma getirmiştir. Yaptığı reformlarla batı edebiyatının ve biliminin Rusya'da yaygınlaşmasını sağlamış, böylece Rus kültürünü Avrupalılaştırmıştır. Paul Bushkovitch, *Büyük Petro*, çev. Berna Akkayal, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 13. I. Pyotr'un ismi, çalışmanın diğer kısımlarında I. Petro olarak yazılacaktır.

kullandığı “Kavkasus” adı, “Kavkaz” (Кавказ) şeklinde Rus diline ve dünya literatürüne girmiştir.²⁹ XIX. Yüzyıla kadar Osmanlı Arşivi’nde bulunan vesikalarda “Kafkasya” adı bu şekilde kullanılmamıştır. Onun yerine, Çerkezistan, Kuban, Dağıstan ve Şirvan gibi isimler tercih edilmiştir. Osmanlı belgelerinde “Kafkasya” adı özellikle XIX. Yüzyılın başlarında Rusya’nın bölgeye “Kavkaz” adını verdiği ve bu ismi yaygınlaştırdığı tarihten sonra kullanılmaya başlanmıştır.³⁰

Kafkas adının etimolojisi bilinemediği için, bu hususta ileri sürülen fikirler teoriden öteye geçememiştir. Ortaya atılan fikirlerden birisi bu ismin Kafkas adlı bir İskit çobanına nisbetle verildiği, bir diğeri de Farsça’da dağ manasına gelen “kuh” ile eski Türkçe’de beyaz anlamına gelen “kas” kelimelerinden türediğidir. Bu bilgilere ek olarak, muhtemelen eski zamanlarda Kafkasya’da yaşayan “Kas” kavmine nisbetle, Lezgi dilinde bu ad “Kasların Dağı” manasında kullanılmaktadır.³¹

Coğrafi özelliklerine gelinecek olursa Kafkasya, 39-45 derede doğu boylamı, 35-47 derece kuzey enlemi arasında yer alan, Karadeniz’in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası’ndan başlayarak Hazar Denizi’nin batısında bulunan Apşeron Yarımadası’na kadar uzanmaktadır. Doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güneyinde Çoruh, Arpaçay ve Aras nehirleri, kuzeyinde Don Nehri ağzı ve Kuma Nehri ile çevrelenen bu dağlık bölge, doğu-batı ve kuzey-güney arasında oldukça önemli bir geçiş noktası olma özelliğine sahiptir.³²

Kafkasya siyasî ve coğrafi bakımdan Kuzey Kafkasya (Circasie) ve Güney Kafkasya (Transcasie) olarak iki bölgeye ayrılır.³³ Avrupalılar, Güney Kafkasya için “Transcaucasus” adını kullanırken; Ruslar, “Kafkas Ötesi” anlamına gelen “Zakavkaz” (Закавказье) adını kullanmıştır. Bununla beraber Kuzey ve Güney Kafkasya tanımıyla ilgili bazı görüş farklılıkları bulunmaktadır. Ufuk Tavkul’a göre; Kuzey ve Güney Kafkasya tabiri, bölgenin tarihî, etnik, sosyolojik ve kültürel gerçeklerine uymadığı gerekçesiyle yanlış bir kullanım olarak kabul edilmiştir. Ona göre; Kuzey Kafkasya

²⁹ Ruslar “Kavkaz” (Кавказ) adını şu amaçlar için kullanmıştır. 1- Deşt-i Kıpçak, Dağıstan, Kumuk-Eli, Çerkez-Eli, Abhaz-Eli, Gürcistan, Şirvan, Aran/Karabağ, Mugan gibi millî-yerli, tarihî-coğrafi bölge adlarını unutturmak. 2- Tiflis’te oturan “Çar Naibi” unvanlı Umumi Valilerin idaresine bağlı bulunup, kuzeyde Ulubatak’tan güneyde Aras Nehri’nin sağındaki Lenkaran’a kadar uzanan bölgeyi toplayıcı bir ad altında anmak. Bkz. Kırzioğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi*, s. XV-XVI.

³⁰ İlyas Üstünyer, *Kaf Dağı’nın Güney Yüzü: Gürcistan*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2010, s. 26.

³¹ Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s. 1; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 3.

³² Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 1. Kafkasya’nın coğrafi konumu ve topografyası için bkz. Davut Dursun, “Kafkasya, Fiziki ve Beşeri Coğrafya”, *TDVİA*, XXIV, s. 157-158.

³³ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 3.

olarak bilinen coğrafya, asıl Kafkasya; Güney Kafkasya ise, “Kafkas Ötesi”dir.³⁴ Ancak bu tanıma göre bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Çünkü Kuzey Kafkasya olarak bildiğimiz coğrafya, asıl Kafkasya olarak kabul edilecek olursa, Rusya’dan Güney Kafkasya’ya bakıldığı zaman, burası “Kafkasya’nın Ötesi” veya “Kafkasya’nın Ardı” olarak görülür. Yani bu tanım Ruslar tarafından ortaya atıldığı için, onların bakışını teşkil eder. Ancak, Türkiye’den veya bir Avrupa ülkesinden Güney Kafkasya’ya bakılırsa, burası, Kafkasya’nın “ardı” ya da “ötesi” değil, tam aksine Türkiye’nin hemen yanbaşı olarak görülecektir. Rusya’nın kendi coğrafyasını hareket noktası olarak kullanıma soktuğu bu kavram, bizim hemen yanbaşıımızdaki “Kafkasya” için tercih edilmemelidir. Eğer sadece Rusya’dan bakılırsa “Kafkasya Ötesi” tabiri doğru bir kullanımdır. Ancak Güney ve Kuzey Kafkasya tabirinin tercih edilmesi daha genel bir tanımlama olur.³⁵

Rusya Federasyonu’na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, İnguşetya, Kuzey Osetya ve Çeçenistan Kuzey Kafkasya’da; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ise Güney Kafkasya’da yer almaktadır.

Kafkasya’yı kuzey ve güney şeklinde ikiye ayıran Kafkas dağları arasındaki geçiş, XIX. Yüzyıla kadar Derbent ve Daryal geçitleri aracılığıyla yapılıyordu. Derbent geçidi, Hazar Denizi ile ona paralel uzanan dağlar arasında kalan ve Türk kavimleri tarafından “Demür Kapu / Temür Kapı”, Araplar tarafından “el-Bâb” (Kapı) ya da “Bâbü’l Abvâb” (Kapılar Kapısı) olarak adlandırılmış olan Derbent-Demirkapı geçididir.³⁶ Bu yol ile Dağıstan’dan Bakü’ye ulaşmak mümkündür. Diğer geçiş noktası ise, Orta Kafkaslar’da yer alan Daryal geçidi üzerinden Terek vadisine uzanan, Arapların “Bâbü’l Alan” olarak adlandırdığı ve XVIII. Yüzyıldan itibaren “Gürcü Askeri Yolu” denilen sarp ve dar bir yapıya sahip Daryal geçididir. Kuzey Osetya’dan Güney Osetya’ya ulaşımı sağlayan Daryal ile Tiflis’e ulaşmak mümkündür.³⁷ Daryal’ın iki tarafı da yüksek yamaçlar ve dik uçurumlardan oluşmaktadır. Bu geçit, XVIII. Yüzyılın sonlarında Ruslar tarafından genişletilerek, askerî ve ticarî geçişler için daha uygun bir hale getirildi.³⁸

³⁴ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 11-12.

³⁵ İlber Ortaylı, *Tarihin İzinden*, Profil Yayınları, İstanbul 2008, s. 109; İlyas Üstünyer, *a.g.e.*, s. 27.

³⁶ Hazar Denizi’nin batı sahilindeki kısmında yüksek surları olan Derbent şehri kurulmuştu. “Bu surlar Sasaniler ve sonraları Müslümanlar devrinde, deniz ile dağlar arasındaki 2-3 km. geçidi kapatarak, Ön Asya’yı, doğu Avrupa göçebe kavimlerinin istilalarına karşı, koruyordu.” Bkz. W. Barthold. “Derbent”, *İslam Ansiklopedisi*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 532.

³⁷ Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 18.

³⁸ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 4-5.

Derbent ve Daryal geçitleri, Ortaçağdan itibaren askerî, stratejik ve ticarî önemini korudu. Bu geçitler Kafkasya'nın en eski geçiş yolları olduğu için, Avrupa, Orta Asya ve hatta Rusya ile olan ticaret, bu yollar aracılığıyla yapılıyordu. Ayrıca Demirkapı geçidi, Sasaniler ve Romalılar'dan itibaren Kafkasya'yı istila eden veya bölgeden geçen bütün orduların kullandığı ana güzergâh idi.³⁹

Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru kuzeybatı-güneydoğu yönünde yaklaşık 1200 km boyunca uzanan Kafkas dağları, Kafkasya'yı kuzey ve güney olarak ikiye ayırır. Kafkas dağlarında, kuzeyden güneye doğru uzanan boğaz ve geçitlerle, derin ve yüksek yamaçlara sahip vadiler bulunmaktadır. Önemli akarsuları ise; Kafkas dağlarının yüksek kesimlerinden doğan ve derin vadiler oluşturarak aşağılara doğru inen Kuban, Terek, Kuma, Malka, Çerek, Çegem, Bakşan, Sulak, Enguri, Rion ile Doğu Anadolu'dan doğarak Gürcistan üzerinden Hazar Denizi'ne ulaşan Aras ve Kür'dür.

Coğrafi özellikleri bakımından oldukça zengin olan Kafkasya'nın, üzerinde yaşayan halkları da çok çeşitlidir. İslam tarihçileri ve coğrafyacılarının eserlerinde “Diller Dağı” olarak adlandırılan Kafkasya'da yaşayan topluluklar; Adige-Çerkez, Çeçen, Abhaz, Avar, İnguş, Lezgi, Gürcü ve Laz gibi Kafkas halkları; Nogay, Kumuk, Karaçay-Malkar ve Azerbaycan Türkleri ile Ermeni ve Osetler'dir.⁴⁰ Bunların dışında, Kafkasya'da farklı diller konuşan küçük dağlı halklar da yaşamaktadır. Bunlardan biri olan Çerkesler, Taman Yarımadası'ndan başlayarak Karadeniz kıyıları ile Kuban Nehri arasında kalan bölgede ve Kuban'ın doğusundaki Kafkas Dağları boyunca uzanan Mazdegu bölgesine kadar olan topraklarda yaşarlar.⁴¹ Çerkesler, Kafkas Dağları ile birbirinden ayrılan Kiakh (Kuzey Çerkesleri) ve Şhag (Kabardeyler, Besleneyle) olarak iki boydan oluşur. Cane, Bjedug, Temirguey/Çemguy, Hatukay, Natukhay, Mahoş, Abzeh, Ademey, Şapsıh, Acory, Hetuk, Khigak kabileleri Kuzey Çerkeslerindendir. Adigelerin bir kolu olan Ubıhlar ise, XIX. Yüzyıla kadar Kuzeybatı Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarına yakın yerlerde yaşıyorlardı.⁴²

Çerkeslerde, sınıf sistemi oldukça gelişmiştir. Kabileler arasında “pşe” (bey), “özden” (asilzade) ve “tokav” (avam) olmak üzere üç sınıf bulunmaktadır. Onlar arasından her kabileye beylik verilmediği gibi, akrabalık tesisinde de sınıf farkına uygun hareket edilmektedir. Evlenecek olan bir kişi, sadece kendi kabilesinden birisi ile

³⁹ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 5. Ayrıca Kafkasya'nın Ticaret Tarihi hakkında bkz. Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi, Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 1978.

⁴⁰ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 8.

⁴¹ Mirza Bala, “Çerkesler”, *İslam Ansiklopedisi*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 375.

⁴² Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 9.

evlenebilmektedir. Çerkesler içerisinde, Adigeler üstün sınıf olarak yer alırlar. Geçmişte, beyler de onlar arasından seçilirdi. Osmanlı Devleti, Çerkezistan işlerinde bu beyler ve özden sınıfına mensup olan insanlarla muhatap olurdu. Çerkeslerin bir kolu olan Abhazlar, Kafkasya'nın batı kesimlerinde ve kuzeydeki Gagri ile güneydeki İngur Irmağı arasında kalan topraklarda yaşıyorlardı.⁴³

Muhtemelen Ortaçağ'da Hristiyanlığı kabul eden Çerkesler, sonradan bu inancı terk ettiler. Ancak onların kitle halinde Hristiyanlığa girmeleri şüpheli bir konudur.⁴⁴ Ayrıca Çerkesler arasında mahalli din telakkileri ve batıl inançlar yaşamaktaydı. Onların İslam dinine girmeleri, büyük ölçüde Ferah Ali Paşa'nın 1780'li yıllarda Soğucak'a gitmesinden sonra olmuştur. Paşa'nın, Çerkesler arasında akrabalık tesis ederek, dinî propaganda ve gönül fethetme gibi yollarla İslam'ı teşvik etmeye çalışması, onların İslam dinine girişlerinde önemli bir rol oynamıştır.⁴⁵

Kafkasya'nın yerli ahalisinden olan Çeçenler ise, kendilerini Nohçiy olarak adlandırırlar. Çeçen adı, Argun Nehri kıyısındaki Çeçen isimli büyük köyden gelmektedir. Çeçenlerin memleketi, Teboules ve Diklos taraflarındaki dağlık bölgenin ormanlı sahalarıdır.⁴⁶ Güneyde, Kafkas Dağlarından başlayarak Sunç ve Aktaş Nehirleri arasında, kuzeyde Terek Nehri'ne kadar uzanan topraklarda yaşayan Çeçenler, X. Yüzyılda İslamiyeti kabul etmişlerdir.⁴⁷

Dağıstan'ın yerli ahalisinden olan Avarlar, kendilerini Maarulal (Dağlılar) olarak adlandırırlar. Avar kelimesi Türkçe olup “kararsız” veya “göçebe” manasına gelmektedir.⁴⁸ Ortaçağ kaynaklarında, Memleketü's Serîr olarak adlandırılan Avar ülkesi, Koysu Nehri'ne dökülen Andi, Avar ve Karah Nehirleri'nin kaynaklarından başlayarak, kuzeyde Kumuk Ovası'na kadar uzanan toprakları kapsıyordu. Onlara

⁴³ Rıza Karagöz, *Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993, s. 7

⁴⁴ 1780-1792 yılları arasında Çerkezistan'da bulunan Haşim Efendi'ye göre; Hristiyanlığın Çerkesler arasında yayılmış olduğu söylenemez. Bununla birlikte Ortaçağ'da Çerkesler arasında yayılan Hristiyanlık, sürekli olarak kendi etkisinden uzaklaşmak suretiyle, bölgedeki halk üzerindeki tesirini kaybetmiş olabilir. Bkz. Mehmed Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Yz. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, nr. H. 1564. Adli eserinden naklen Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 47.

⁴⁵ Rıza Karagöz, *a.g.t.*, s. 3.

⁴⁶ Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 8.

⁴⁷ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 12. Çeçenler ve Çeçenistan'nın etnik ve politik sorunları hakkında Bkz. V. A. Tişkov, E. İ. Filippova, *Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar*, ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 57-83.

⁴⁸ Mustafa Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 7-8.

Türkçe “Avar” ismi Kumuklar tarafından verilmiş, Osmanlılar ve Ruslar da bu ismi kullanmışlardır.⁴⁹

Dağıstan’ın orta bölgesinde Derbent/Demirkapı geçidinin kuzeybatısında yaşayan Darginler, yedi lehçeye ayrılan ve Lezgi diline yakın olan Dargin dilini konuşurlar. Arapların Kafkasya’ya gelmesiyle beraber, VIII ve XI. Yüzyıllar arasında İslamiyeti kabul eden Darginler; Akuşa, Sutkur, Sırhal, Urkarak, Horakan, Haytak ve Kübeçi olarak adlandırılan kabilelere ayrılıyordu. Telke’nin orta bölgelerinde yaşayan Darginler, Dağıstan’ın ikinci büyük topluluğunu oluşturur.⁵⁰

Güney Kafkasya’nın yerli halklarından biri olan Gürcüler, Suram (Likhi) dağlarının doğusunda ve batısında, Karadeniz’in doğusunda, Güney Kafkasya’nın orta bölgesinde, Kür Nehri havzasında; batıda Kolchida (Egrisi); doğuda İberia (Kartli) bölgeleri; kuzeyde Kafkas sıradağlarının orta kısmı; güneyde Ermenistan ve doğuda Azerbaycan ile sınırlı olan ve Sakartvelo olarak adlandırılan topraklarda yaşamaktadırlar. Gürcüler, efsanevi ataları olan Kartlos’a izafetle kendilerine “Kartvel” adını vermişlerdir.⁵¹ Bu isim Gürcüce “Kartvelebi” şeklindedir.

Gürcistan adı, Latin ve Yunan müelliflerinin eserlerinde İberya, İverya, İvirya, Kolhida, Ermeni kaynaklarında; Virk, Vrats veya Verya, Arap kaynaklarında; Curzan, Curya, Kurc, Al-Kurc, Batı kaynaklarında; Georgia, Rus kaynaklarında; Gruziya (Грузия) ve Gürcü kaynaklarında ise; Sakartvelo olarak geçer.⁵² Kendilerine özgü alfabeleriyle, V. Yüzyıla kadar uzanan yazılı edebiyatları olan Gürcüler; Kartvel, Megrel ve Svan lehçelerine ayrılan, Kartuli denilen Gürcü dilini konuşmaktadırlar.⁵³

⁴⁹ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 12.

⁵⁰ Bilge, *a.g.e.*, s. 12. Dağıstan’da yaşayan halkların en kalabalığı yaklaşık beş yüz bin nüfuslu olan Avarlar’dır. Ardından iki yüz kırk yedi bin nüfuslu Darginler ve yaklaşık iki yüz kırk bin nüfuslu Kumuklar gelmektedir. Bkz. İsmail Özsoy, *Dağıstan’ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir 1997, s. 50-51.

⁵¹ Kafkasya halklarının Yafes’in oğlu Targomos’tan geldiği konusundaki efsaneye göre; Gürcülerin efsanevi ataları Targomos’un ikinci oğlu Kartlos, Tiflis’in doğusundaki Borçalı çayının ağzından, batıda Suram dağlarına kadar olan bölgeye yerleşmiş ve Kartvel kavmi bundan türemiştir. Bkz. Mirza Bala, “Gürcistan”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 837.

⁵² Bala, “Gürcistan”, s. 837.

⁵³ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 14. Gürcü tarihi hakkında bkz. İvane Cavahişvili, *Kartveli Eris İstoriya*, Tiflis 1960; N. A. Berdzenishvili, ve diğ., *İstoriya Gruzii (s drevneyshih vremen do 60-X godov XIX veka)*, T. 1, Gasudarstvennoe İzdatelstvo, Uçebno-Pedagogičeskoy Literaturı, Tbilisi 1962; Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaişa, *Gürcistan Tarihi*, Sorun Yayınları, İstanbul 1997; William Edward, David Allen, *A History of Georgian People from the beginning down to the Russian conquest in the Nineteenth Century*, London 1932; Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XII centuries*, Ganatleba Publishers, Tbilisi 1987.

BİRİNCİ BÖLÜM

LEZGİLER

1.1. Lezgi Adının Etimolojisi

Kafkasya'nın kültür çeşitliliğini oluşturan halklardan biri olan Lezgiler, Kafkasya'da yaşayan bir kavim olmakla beraber, Dağıstan'ın yerli ahalilerindendir. Buranın coğrafi olarak yetersiz kalması ve Türk kavimlerinin Lezgilerin yaşadığı Dağıstan'a muhaceret etmeleri sebebiyle, yaşadıkları toprakları terketmek zorunda kalmışlardır. Bazı Lezgi kabileleri Şirvan, Gürcistan, Kuban ve Terek taraflarına göç ederek buralara yerleşmişlerdir.⁵⁴ XX. Yüzyılın başlarına kadar Dağıstan'da yaşayan Lezgiler, kendilerini Küreliler olarak adlandırsalar da, genel olarak "Lezgiyar" olarak bilinirler.⁵⁵

Tarih içerisinde bir millete yüklenen anlamlar farklılık gösterebilmektedir. Bu durum, tarihçilerin kendi anadilleriyle, araştırma yaptıkları diğer diller arasında tam olarak uyum sağlayamamaları ile açıklanabilir. Mesela, Lezgiler hakkında araştırma yapmış farklı milletlere mensup eski tarihçi ve coğrafyacılar, Lezgi adına, birbirine benzeyen, ancak aralarında belirgin farklar bulunan isimler vermişlerdir. Örnek verilecek olursa; "Lezgi" adı, Latin müelliflerin eserlerinde "Legea", Arapların eserlerinde "Lekz", "Lakz"⁵⁶ Persler'de "Lekzan", Gürcüler'de "Lek" (Leki), Ruslarda ise "Lezgin" olarak geçmektedir. Bir Gürcü rivayetine göre Lezgilerle Kartveller (Gürcüler) Likos ve Kartlos adlı iki kardeşten türemiştir. Ayrıca aynı rivayete göre Lek ismi Derbent'ten Gürcistan'a kadar olan topraklarda hüküm sürmüş olan Targomas'ın oğlu Likos'tan gelmektedir.⁵⁷ Belâzurî'nin *Fütûhu'l-Büldân*'ında Lekz; şehir, kale, halk ve ülke adı olarak geçerken⁵⁸, Yâkut el-Hamevî'nin *Mu' cemül-Büldan*'ında⁵⁹ sadece

⁵⁴ Şemseddin Sami, "Lezgi (Lesgish, Lezgish)", *Kâmûsu'l-Â' lām*, V, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s. 3990; "Lezgiler", *Meydan Larousse*, VII, Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, s. 927. Ayrıca, eski Lezgilerin tarihi ve yaşadıkları coğrafya için bkz. R. R. Babayev, *Drevnie Lezginı : İstoriya, toponimiya, plemena, geografiya rasseleniya*, T. I, Mahaçkala 2004, s. 23-48. (P. P. Babaev, *Drevnie Lezginı : İstoriya, toponimiya, plemena, geografiya rasseleniya*, T. I, Mahaçkala 2004. c. 23-48.)

⁵⁵ Gəməşah Cavadov, *Azərbaycan'ın Əzəsayılı Halkları və Milli Azlıqları*, Elm Neşriyat, Bakı 2000, s. 246. (Gəməşah Cavadov, *Azərbaycanın Əzəsayılı Halkları və Milli Azlıqları*, Bakı 2000, c. 246.)

⁵⁶ Aydın Balayev, "Lezginin Azərbaycana", *Mejdunarodniy Azerbaycanskiy Jurnal IRS-Rasledie*, No: 2/44, (2010), s. 40. (Айдын Балаев, "Лезгини Азербайджана", *Международный Азербайджанский Журнал IRS-Наследие*, No: 2/44, (2010), c. 40.)

⁵⁷ Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 17.

⁵⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 281, 294, 297, 299. Belâzurî'nin eserinde geçen bilgilerin değerlendirilmesi için bkz. Davut Dursun, "Lezgiler", *TDVİA*, XXVII, s. 169.

Hazar Denizi sahilindeki Derbend yakınlarında yaşayan halk adı için kullanılmıştır.⁶⁰ Yukarıdaki eserlerde ifade edildiği gibi, tarih içinde “Lezgi” ya da “Lekz” adına yüklenen anlamlarda, belirgin farklılıklar dikkat çekmektedir. Bunun en önemli sebebi, yazarın “Lezgi” tanımlamasıyla hangi kavramları ifade ettiğidir.

1917 yılındaki Ekim Devrimi’ne kadar XIX. Yüzyılın etnografik kaynaklarında “Lezgi” adı Dağıstan’ın tüm dağlık bölge halkı için kullanılıyordu.⁶¹ Bu tarihe kadar Kafkasya üzerine çalışma yapan Rus yazarlar, “Lezgi” adını sadece onlara yüklemekle kalmayıp, Samurlular da dâhil olmak üzere bütün Dağıstan’ın dağlıklarını tanımlamak için kullanmışlardır.⁶² Fakat sonraki yıllarda Sovyetler döneminde hazırlanan *Dünya Halkları (Narodı Mira)* adlı eserin “Kafkasya Halkları” cildindeki “Lezgiler” bölümünde, bunun yanlış bir kullanım olduğu ifade edilmiştir.⁶³ XIX. Yüzyıl kaynaklarında geçen ve sonradan hatalı olduğu kabul edilen bu genel “Lezgi” tabiri, bugünkü araştırmacılar için de birçok problemi beraberinde getirmiştir. Çünkü bu yıllara dâir yapılan araştırmalarda sadece Lezgiler hakkında kaynak malzeme arayan tarihçiler, Dağıstan’nın bütün dağlı ahalisini ilgilendiren malzemeyle karşılaşabilir. Dolayısıyla bu durum, onların araştırmalarının sonucunda varılan hükümlerde çok ciddi hatalara sebep olabilir.

XIX. Yüzyıl kaynaklarında geçen ve Dağıstan’ın dağlı ahalisini kapsayan Lezgi tanımlamasına göre, Lezgiler dört gruba ayrılmaktadır:

1. Azerbaycan sınırında bulunan Darginler (Darga),
2. Darginlerin güneyinde Bakü’ye doğru uzanan Küriler veya Kürinler,
3. Darginlerin batısında ve Kürilerin kuzeyinde bulunan Lekler (Gazi-Kumuk)
4. Leklerin batı ve kuzeyi ile kısmen Darginlerin batısında bulunan Avarlar.⁶⁴

⁵⁹ Yâkut el-Hamevî’nin eserinin 1866 Leipzig baskısının tıpkıbasımı için bkz. Ebû Abdullah Şihabeddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Kitâbu Mu’cemü’l-Büldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main : Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994.

⁶⁰ Davut Dursun, “Lezgiler”, s. 169.

⁶¹ Cavadov, *Azerbaycan’ın Azsayılı Halkları ve Milli Azlıkları*, s. 246.

⁶² Ahmad al-Shahi, “Lezgh”, *Encyclopaedia of the World Muslims*, ed. N. K. Singh, A. M. Khan, V. II, Delhi 2001, s. 841.

⁶³ M. O. Kosvena, L. İ. Lavrova, G. A. Hersesova, H. O. Haşayeva, “Lezgini”, *Narodı Mira; Narodı Kavkaza*, T. I, İzdatelstvo Akademii Nauk CCCP, Moskva 1960, s. 503. (B. O. Косвена, Л. И. Лаврова, Г. А. Нерсесова, Х О Хашаева, “Лезгини”, *Народы Мира ; Народы Кавказа*, Т. I, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1960.)

⁶⁴ Fetgereg Şöenü, “Lezgiler ve Lezgi unvanı hakkında”, *Yeni Kafkas*, Yıl: 1, S. 4, (Temmuz-Ağustos 1957), s. 12. Kafkas halklarından olan Avarlar hakkında bkz. Murad Magomedov, *İstoriya Avartsev*, Dagestanskiy Gasuderstvenniy Universitet, Mahaçkala 2005.

Conte Eugene do Zichy, bu dört kümenin kendi içinde yaklaşık yirmi, yirmi beş kola ayrıldığını tespit etmiştir.⁶⁵ Mirza Bala ise, yukarıda zikredilenlerden biraz daha farklı olarak şunları savunur: “Samur’dan Sulak’a kadar olan sahil boyunca, Sulak-Kuma arasında ve daha kuzeydeki düzlüklerde yaklaşık 350 bin veya daha fazla nüfuslu muhtelif Türk boyları yaşamaktadır. Bunlar; Azerbaycan Türkü, Kumuk, Nogay, Türkmen, Karapapak, Kırgız ve benzeri Türk topluluklarıdır. Bu topluluklar, Dağıstan’ın Avar, Dargin, Lezgi ve Laklardan (Gazi-Kumuk) ibaret olan dağlık bölge ahalisine “Tavlu” (dağlı) ve “Lezgi” adını vermektedirler. “Tavlu” adı ile kuzeydekiler (özellikle Avarlar), “Lezgi” adı ile de, güneydekiler (bilhassa Samurlular) kastedilmektedir.”⁶⁶

Sovyetler zamanında yapılan araştırmalara göre Lezgi halkları; Lezgiler, Tabasaranlar, Rutullar, Agullar ve Tsahurlar’dan (Çahurlar) oluşmaktadır.⁶⁷ Bunlar aynı zamanda Lezgi dil grubuna dâhildir. Öte yandan bazı araştırmalarda, Lezgilere dâhil olan bu toplulukların kendi dilleri olan ayrı birer halk olarak tasnif edildiği görülmektedir.⁶⁸

Lezgilerin, Dağıstan’ın asıl yerli ahalisi olmasıyla ilgili, Şemseddin Sami’nin görüşüne göre;

“Dağıstan’ın ahâlî-i aslıyesi Lezgi cinsiyetine mensûb olup, Lezgi kavmi asıl ve nesebleri meçhûl olan Akvâm-ı Kafkasiyedendir. Bu kavim, hittâ-i mezkûrede pek kadîm olup, Milâd-ı İsa’dan 450 sene evvel yazılmış olan meşhûr Herodot’un tarihinde dahî, bu isimle mezkûrdur.”⁶⁹

“...El-hâsıl Dağıstan’ın asıl ahalisi Lezgi kavminden ibâret ise de, bunlar dağlık ve mürtefi’ (yüksek) mahallerinde sakin olup, Bahr-i Hazer sevâhiline karîb (yakın) olan alçak yerlerinin ahâlisi Türk, Türkman, Tatar, Nogay vesâire Akvâm-ı Turâniye’dendir.”⁷⁰

Lezgiler yaşadıkları coğrafyanın özelliklerinden dolayı, cesur, muharip, zorluklara dayanıklı ve uzun ömürlü insanlardır.⁷¹ Bununla beraber, misafirperver,

⁶⁵ Conte Eugene do Zichy, *Voyages au Caucase*, II vols, Budapest 1897. Zichy’in verdiği bilgilerin değerlendirilmesi için bkz. Fetgeray Şöenu, “Lezgiler ve Lezgi unvanı hakkında”, s. 12.

⁶⁶ Mirza Bala, “Dağıstan”, *İA*, III, İstanbul 1978, s. 449.

⁶⁷ Lezgilerin alt kolları olan Rutullar, Tabasaranlar, Hinaluglar, Tsahurlar (Tsahurlar) ve Udinlerin etnografik özellikleri hakkında bkz. K. A. Mamedov, *Etnografiya narodov Kavkaza*, İzdatelstvo Qanun, Baku 2013, s. 140-148.

⁶⁸ Cengiz Bakış, “Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde Etnopolitik Durum ve Derbent Bölgesinin Politik Perspektifleri”, *KÖK Araştırmalar*, C. I, S. 1, (Bahar 1999), s. 89.

⁶⁹ Şemseddin Sami, “Dağıstan”, *Kâmûsu’l-Â’ lâm*, III, Ankara 1996, s. 2091; Şemseddin Sami’nin verdiği bilgilerin değerlendirilmesi için bkz. İsmail Özsoy, *Dağıstan’ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, s. 54.

⁷⁰ Şemseddin Sami, “Dağıstan”, *Kâmûsu’l-Â’ lâm*, s. 2092.

⁷¹ N. Zeydlits, “Etnograficeskiy oçerk Bakinskoy gubernii”, *Kavkazskiy Kalendar na 1871 god*, Tiflis 1870, s. 56. (Н. Зейдлиц, “Этнографический очерк Бакинской губернии”, *Кавказский календарь на 1871 год*, Тифлис, 1870, с. 56.)

çalışkan ve genel olarak zekidirler.⁷² Lezgi kadınları da erkekleri gibi cesur ve fiziken güzeldirler.⁷³ Şemseddin Sami, Lezgilerin kendilerine özgü karakterlerinden şu şekilde bahsetmektedir:

“Lezgiler ekseriyet üzere uzun boylu, ten-dürüst (sağlam vücutlu), iri gözlü ve kestane saçlı adamlar olup, sîmâları gâyet düzgün ve meşy ü hareketleri (yürüyüş) levandânedir (hızlıdır). İstidâd ve zekâvet-i tabiiyeleri fevkalâde olup, mukaddemâ sirkat ve yağmaya inhimâkleri (düşkünlükleri), var idiyse de Rusya’nın zaptı altına geçeli bu ahlâktan vazgeçmeye mecbûr olmuşlardır. Cümlesi Sünnîyyü’l-mezhebdir.”⁷⁴

Lezgilerin başka bir özelliği de, yaşadıkları coğrafyanın koşullarından dolayı saldırgan ve savaşçı olmalarıdır. Bu özellikleri sebebiyle küçük veya büyük gruplar halinde birçok defa Gürcistan’a akınlar yapmışlardır. Savaşçı bir topluluk oldukları için komşu devletler tarafından paralı asker olarak da kullanılmışlardır. Mesela Lezgiler, Şirvanşahlar Devleti zamanında paralı askerler olarak bu devletin hizmetinde bulunmuşlardır.⁷⁵

1.2. Yaşadıkları Bölgeler

Dağıstan’ın yerli ahalisi olan Lezgiler, bu coğrafyanın yetersiz kalmasının yanı sıra, Türk muhacirlerin gelip buraya yerleşmesi üzerine, bir kısmı Dağıstan’ın dışına göç ederek, Şirvan, Gürcistan ve Kuban taraflarına kadar yayıldılar.⁷⁶ Günümüzde Lezgiler, Kafkasya’nın muhtelif bölgelerinde, Türkistan Türk Cumhuriyetleri’nde ve Türkiye’de yaşamaktadırlar. Türkiye’ye göç eden Lezgiler, Balıkesir, İzmir ve Kahramanmaraş’ın bazı köylerine yerleşmişlerdir.⁷⁷ Ayrıca Kasım 1866 tarihli bir Osmanlı belgesinde bazı Lezgi kabilelerinin Erzincan Sancağı’na yerleştiklerine dair kayıt vardır.⁷⁸

⁷² Genellikle misafirperver olarak tanınan Lezgiler, bazı araştırmacıların eserlerine göre, zalimlikleriyle bilinirler. Bu konuyla ilgili A. Grigorianz’in eserinde şu bilgi yer almaktadır: “Esirlerine iyi davranan hatta onları azat etmeye kadar giden Çerkeslerin tersine Lezgiler, zalimlikleriyle ün yapmışlardı. Lezgilerde düşmanlarının sağ ellerini kesmek gibi bir adet vardı.” Bkz. Aleksandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s. 188-189. Son yıllarda Dağıstan’da, özellikle Mahaçkala’da Lezgiler hakkında olumsuz bir toplumsal algı yaygınlaşmıştır. Bu olumsuz algı için bkz. Cengiz Bakış, “Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde Etnopolitik Durum ve Derbent Bölgesinin Politik Perspektifleri”, s. 94.

⁷³ Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 19.

⁷⁴ Şemseddin Sami, “Dağıstan”, s. 2092. Şemseddin Sami’nin verdiği bilgilerin değerlendirilmesi için bkz. İsmail Özsoy, *Dağıstan’ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, s. 51.

⁷⁵ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Taylor’s Foreign Press, London 1953, s. 81.

⁷⁶ Şemseddin Sami, “Lezgi (Lesgish, Lezgish)”, *Kâmûsu’l-Â’lâm*, s. 3989-3990.

⁷⁷ Kazakistan’da 14.000 Lezgi yaşamaktadır. Bunların yaklaşık 1.500’ü etnik problemler yüzünden yaşadıkları bölgeyi terk ederek, Azerbaycan’a yerleşmişlerdir. Bkz. Gernerşah Cavadov, *Azerbaycan’ın Azsayılı Halkları ve Milli Azlıkları*, s. 249; K. A. Mamedov, *Etnografiya Narodov Kavkaza*, s. 140.

⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM, nr. 14/369, 21 B 1283/29 Kasım 1866

Lezgiler, bugün Dağıstan'ın güneydoğu bölgesindeki Kurah (Курэхский), Kasumkent (Касумкентский), Magaramkent (Магарамкентский), Süleyman Stalskiy (Сулейман-Стальский), Dokuzpara (Докузпаринский) ve Ahtı (Ахтынский) rayonlarında yaşamaktadırlar. Aynı zamanda, kısmen Rutul (Рутульский) ve Hiv (Хивский) bölgelerinde meskûndurlar.⁷⁹

XIX. Yüzyıl kaynaklarına göre; Lezgi umûmî adının içerisinde tanımlanan Avarlar, 1926'daki nüfus sayımına göre yaklaşık 300 bin olup, dağlık kısmın batısında ve Çeçenistan sınırına yakın yerlerde yaşarlar. Kendilerine Kara-Kaytak ve Kubaçı (Köbeci) adını veren Darginler, (Darga, Dargva, Hurkili) yine aynı tarihteki nüfus sayımına göre yaklaşık olarak 130 bin kişi olup, Avarların doğusunda ve sahil boyundaki Türk bölgelerine komşu olan dağlarda yaşarlar. Samurlular, Tabasaranlar (Табасараны), Agullar (Агулы), Rutullar (Рутульцы) ve Tsahurlar⁸⁰ (Цахуры) Dağıstan'ın güneyinde, Samur Irmağı boyunda ve büyük Kafkas dağ silsilesinin sırtlarında yerleşmişlerdir.⁸¹ Laklar (Gazi-Kumuklar) ise; 90 bin kişilik bir topluluk halinde Avar, Dargin ve Lezgiler arasında ve Dağıstan'ın merkez kısımlarında meskûndurlar.⁸²

Lezgiler, Azerbaycan'da Kuba (Кубинский) ve Kusar (Кусарский) rayonlarında yaşamaktadırlar.⁸³ Sovyetler döneminde Kubinskiy ve Kusarskiy olarak adlandırılan bu şehirlerden başka, Nuha, Gebele, Haçmaz, Oğuz, Şeki, Şamahı, İsmayilli, Bakü ve Sumgayıt şehirlerinde de Lezgiler yaşamaktadır.⁸⁴

⁷⁹ İ. Y. Novitskiy, *Upravleniye etnopolitoy Severnogo Kavkaza*, Krasnodar 2011, s. 13; M. O. Kosvena, "Lezginî", *Narodı Mira; Narodı Kavkaza*, s. 503; "Lezginî", *Narodı Rossii*, Glavniy red. V. A. Tişkov, Moskva 1994, s. 223; İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, s. 51.

⁸⁰ Tsahurlar hakkında tarihî ve etnografik bir araştırma için Bkz. Gamzat Musayev, *Tsahuri: İstoriko-etnografiçeskoye issledovanie XVIII – XIX vv.*, Dagestanskiy Nauçny Tsentr, Makhaçkala 2009. (Гамзат Мусаев, *Цахуры : Историко-этнографическое исследование XVIII – XIX вв.*, Дагестанский Научный Центр, Российской Академии Наук, Институт Истории, Археологии и Этнографии, Махачкала 2009.)

⁸¹ Samur bölgesi ve burada yaşayan halklar hakkında bilgi için bkz. D. Babayev, "Seleniye Ahtı Samurskogo okruga Dagestan Oblasti", *SMOMPK*, vip. XVII, Tiflis 1893, s. 140-145.

⁸² Bu sayısal bilgiler 1926 yılına göredir. Bkz. Mirza Bala, "Dağıstan", s. 449.

⁸³ M. O. Kosvena, "Lezginî", *Narodı Mira; Narodı Kavkaza*, s. 503; K. A. Mamedov, *Etnografiya narodov Kavkaza*, s. 140-141.

⁸⁴ Aydın Balayev, "Lezginî Azerbaycana", s. 40. (Айдын Балаев, "Лезгины Азербайджана", s. 40.)

1.3. Lezgilerin Nüfusu

XIX. Yüzyıl kaynaklarında Lezgi adı genel manada kullanıldığı için Lezgilerin nüfusunu tespit etmek zordur. 1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre bütün Çarlık Rusyası'nda yaşayan Lezgilerin sayısı 600.314 kişi olarak verilmektedir. Fakat bunların sadece 159.213'ü Lezgice konuşurken, 212.680'i Avar, 130.209'u Dargin, 7.100'i Udi, 90.88'i Lak lehçesinde konuşuyordu.⁸⁵ Ancak Sovyetler Birliği zamanında yapılan araştırmalarda, Avarlar ve Darginler, Lezgilerden ayrı birer halk olarak değerlendirildiği için Lezgilerin nüfusu daha kolay bir şekilde tespit edilebilmektedir.

1926 yılında yapılan nüfus sayımına göre, bütün SSCB içinde yaşayan Lezgilerin nüfusu 134.536'dır. Bu nüfusun 37.300'ü Azerbaycan'dadır. 1959 nüfus sayımına göre, Lezgilerin sayısı 223.000'e yükselmiştir. Bu sayı, 1970 nüfus sayımına göre 323.800 olmuştur. Bunun 137.300'ü Azerbaycan'da yaşamaktadır. 1979 nüfus sayımına göre 383.000 kişiye ulaşan Lezgilerin sayısı, 1987 yılındaki sayıya göre, 440.000 civarında bir rakama ulaşmıştır.⁸⁶ Rusya'nın 2002'de yaptığı son resmi nüfus sayımına göre, Rusya'da yaşayan Lezgilerin nüfusu 411.535 kişi olarak verilmektedir.⁸⁷ Günümüzde Azerbaycan'da yaşayan Lezgilerin nüfusu ise, 2009 yılı nüfus sayımında Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nin verdiği rakama göre, 180.300'dür.⁸⁸ Lezgilerin nüfusunun büyük bir kısmı Dağıstan'da, yaklaşık % 40 kadarı da Azerbaycan'da yaşamaktadır.

Azerbaycan'ın ikinci büyük etnik topluluğu olan Lezgilerin nüfusu hakkında kaynaklarda bazı çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Örneğin; 1989 yılında 466.000 civarında olan Lezgi nüfusunun 172.000'i Azerbaycan'da yaşamaktadır.⁸⁹ Fakat *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*'nden edinilen bilgiye göre, Lezgilerin 1989 yılındaki toplam nüfusu 383.000, Azerbaycan'da yaşayanların ise 158.000 olduğu dikkat çekmektedir.⁹⁰

⁸⁵ Gəməşah Cavadov, *Azərbaycan'ın Azsayılı Halkları və Milli Azlıkları*, s. 247.

⁸⁶ V. A. Borisov, *Haseleniye Mira: Demografiçeskiy Spravočnik*, s. 424. G. Cavadov'un verdiği bilgiye göre, Lezgilerin 1989 yılındaki nüfusu 466.000 kişi olup, bunların 257.000'i Rusya Federasyonu'nda 172.000'i ise Azerbaycan içerisinde yaşamaktadır. Bkz. Cavadov, *Azərbaycan'ın Azsayılı Halkları və Milli Azlıkları*, s. 248-249.

⁸⁷ <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=87>, (1.6.2013, 16:55)

⁸⁸ <http://www.stat.gov.az/source/demography/ap/>, (1.6.2013, 17:20)

⁸⁹ Cavadov, *a.g.e.*, s. 248-249.

⁹⁰ Okan Yeşilot, "Azerbaycan'da Lezgi Sorunu", *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 100-101.

XIX. Yüzyıl kaynaklarına göre Lezgi olarak adlandırılan halkların Sovyetler dönemindeki nüfusu⁹¹:

	1959	1970	1979	1987
AVARLAR	270.000	396.000	443.000	570.000
LAKLAR	63.500	85.800	100.000	115.000
DARGİNLER	158.000	231.000	287.000	340.000
TABASARANLAR	34.000	55.200	75.200	90.000
AGULLAR	6.700	8.800	12.100	15.000
RUTULLAR	6.700	12.100	15.000	18.000
TSAHURLAR	7.300	11.100	13.500	17.000

1.4. Lezgi Dili

Lezgice, Kafkas dil ailesinin Dağıstan koluna bağlı olan Lezgi dil grubuna dâhildir.⁹² Bu dil grubunun içerisinde, aynı zamanda Tabasaran (Табасаранский), Agul (Агульский), Rutul (Рутульский), Tsahur (Цахурский)⁹³, Hinalug (Хиналугский), Kız (Крызский), Budug (Будугский) ve Udin (Удинский) dilleri bulunmaktadır. Lezgiler ve Tabasaranlar haricinde, diğerlerinin yazı dili yoktur. Lezgice, Agul diline çok yakındır. Fakat onlar en çok Lezgi dilinde konuşurlar. Ayrıca, Tabasaran ve Rutul bölgelerinde de Lezgice konuşulmaktadır.⁹⁴

Lezgi dili üç diyalekte ayrılır. Bunlardan ilk ikisi olan Küre (Кюринский) ve Ahtı (Ахтынский) Dağıstan'da konuşulmaktadır. Kuba (Кубинский) diyalekti ise Azerbaycan'da konuşulur. Lezgi edebî dilinin temelini Küre diyalekti oluşturur. Çünkü Küre, diğer üç diyalekt arasında en yaygın olandır ve Lezgi bölgesinin en önemli

⁹¹ V. A. Borisov, *Haseleniye Mira: Demografiçeskiy Spravoçnik*, Moskva 1989, s. 424-427.

⁹² İrada Guseynova, "Lezgini", *İstoriçeskaya entsiklopediya Kavkaza*, Baku 2010, s. 424. (Ирада, Гусейнова, "Лезгини", *Историческая энциклопедия Кавказа*, Баку 2010, s. 424.)

⁹³ Tsahur dili hakkında yapılmış bir araştırma için bkz. G. H, İbragimov, *Tsahurskiy yazık*, İzdatelstvo Nauka, Mahaçkala 1990.

⁹⁴ Bernard Geiger, *Peoples and Languages of the Caucasus*, Mouton-Co Publishers, Netherlands 1959, s. 38-44.

kültürel ve ekonomik merkezi olan Kurah'ta konuşulur. Lezgicenin bu üç diyalekti de, Azerbaycan Türkçesinden önemli derecede etkilenmiştir.⁹⁵

Şemseddin Sami'nin verdiği bilgiye göre; Lezgice, sadece Azerbaycan Türkçesinden etkilenmekle kalmayıp, aynı zamanda Arapça ve Farsçadan da kelimeler almıştır:

“Zaten Lezgi lîsânı hâl-i aslîsinde kalmayıp, Arabî, Farisî, Türkçe vesâir lîsânlardan birçok kelimeler istiâre etmiştir. Lezgi lîsânının edebiyât-ı mahsûsâsı olmayıp, ahâlinin lîsân-ı edebîsi Arabîdir. Maahaza, Lezgi lîsânında dahî hurûf-i Arabiye ile muharrer birkaç kitap vardır.”⁹⁶

Lezgicede beş ünlü harf bulunmakla beraber, bu dil zengin bir sessiz harf sistemine sahiptir. Sayılar ise asal, sıra, kesir ve kat sayıları şeklinde sınıflandırılmıştır. Fiiller kişiye veya sayılara göre çekilmez. Zaman şekillerinin yedi hali ve zor bir sistemi vardır. Lezgicedeki basit cümleler yalın hal, yönelme hali (-e hali) ve eş işlevsel olarak kurulur.⁹⁷

Tabasaran lehçesi hariç tutulursa, Lezgi dillerindeki şiir ve şarkılarda “yumuşak” olarak tanımlanan pek çok ses bulunmaktadır. Fakat seslerin bazılarını Arapça ve Türkçe ile yazıp söylemek mümkün değildir. Bu sesleri çıkarmak gırtlak yardımıyla olduğu için, Türkçe ve Arapça ile yazılıp telaffuz edilmesi problem teşkil etmektedir. Dağıstan'ın Ruslar tarafından işgaline kadar, bu sesler yazı diline geçirilememiştir.⁹⁸

Lezgice XIX. Yüzyılın sonlarında yazılı bir dil olmuştur. Bu döneme kadar Lezgicede, Arap alfabesi kullanılmaktaydı. Fakat 1920'lerin sonundaki Rus Harf Devrimi'ne kadar, Arap alfabesi Lezgicede yaygın bir şekilde kullanılmadı. 1904-1905 yılları arasında kısa bir süre Lezgi dilinde yazarların zorluklarla karşılaşmalarını için, Kiril alfabesi kullanıldı. Daha sonra Arap alfabesinin kullanımına devam edildi ve 1928'de Latin alfabesiyle değiştirildi. 1938'e gelindiğinde ise, tekrar değişikliğe gidilerek Kiril alfabesi kullanılmaya başlandı.⁹⁹

⁹⁵ M. O. Kosvena, “Lezgini”, *Narodî Mira; Narodî Kavkaza*, s. 503; Ahmad al-Shahi, “Lezgh”, s. 840; R. Wixman, “Lezgh”, *The Encyclopaedia of İslam*, V. V, Leiden 1979, s. 729; “Lezgini”, *Narodî Rossii*, s. 223.

⁹⁶ Şemseddin Sami, “Dağıstan”, *Kâmûsu'l-Â' lâm*, s. 2091-2092; İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, s. 57.

⁹⁷ “Lezghian” *Great Soviet Encyclopedia*, ed. A. M. Prokhorov, V. 14, London 1977, s. 460.

⁹⁸ Lezgi edebiyatında şiirler ve popüler denemeler için bkz. Zabıt Rizvanov, Rizvan Rizvanov, *İstoriya Lezgin : Kratkiy naučno-populyarniy очерк*, Mahaçkala 1990, s. 50-58. (Забит Ризванов, Ризван Ризванов, *История Лезгин : Краткий научно-популярный очерк*, Махачкала 1990, s. 50-58.)

⁹⁹ Ahmad al-Shahi, “Lezgh”, s. 840; İrada Guseynova, “Lezgini”, s. 424 (Ирада, Гусейнова, “Лезгини”, s. 424); Lezgice hakkında daha detaylı bilgi için bkz. L. İ. Zhirkov, *Gramatika lezginskogo yazıkı*, Mahaçkala 1950; M. M. Gadzhiev, *Russko-lezginskii slovar*, Mahaçkala 1950; B. B. Talibov, M. M. Gadzhiev, *Lezginsko-Russkii slovar*,

Lezgiler kendi dillerindeki şiir ve şarkıları genellikle sözlü olarak öğrenirler. Lezgilerin alt gruplarından biri olan Tabasaranlar ise, dillerini geliştirmeyi önemsemezler. Halkın çoğu, sonradan öğrendikleri Kuraca ve Türkçeyi kullanırlar.¹⁰⁰ Dağıstan'daki Lezgi dilleri birbirinden farklı olduğundan dolayı, insanlar birbirleriyle anlaşmakta güçlük çektikleri zaman, XVIII. Yüzyıla kadar, Azerbaycan veya Çağatay Türkçesi ile anlaşıyorlardı. Ancak Rusya'nın bölgeyi işgal etmesiyle birlikte, Türkçe olan ortak anlaşma dilinin yerini Rusça almıştır.

Lezgilerin, İran'ın Mazenderan bölgesinden Dağıstan'a göç etmeleriyle ilgili bazı rivâyetler olmakla beraber, onların konuştukları dilin, eski Pers diline benzemediği anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Dağıstan'ın asıl yerli ahalisinin Lezgiler olduğunu iddia eden Şemseddin Sami, Dağıstan dillerinin temelini de Lezgicenin oluşturduğunu vurgulamaktadır:

“...Her halde Lezgi kavmi pek küçük bir yerde yaşadığına göre, müttehîdü'l-lisân (dil birliği) olması iktizâ ederken, birçok şube ve kabilelere münkasım olup, bunların her biri kendine mahsûs bir lîsânla mütetekellimdir.”

“Bu lîsânlar bir lîsân-ı aslînin bir şubeleri olmağla, beynlerinde karâbet ve münâsebet bulunmak lazım gelir ise de, bazılarının beyninde birbirinin lîsânını anlayamayacak derecede fark vardır. Başlıcaları altı-yedi adedinde olup, her biri birkaç nev'e münkasımdır. Bu lîsânların bazıları yalnız bir iki köy ahalisi beyninde müsta'mel olup, bu hal ise ezmîne-i kadîmeden beri, Asya'dan Avrupa'ya gitmek üzere, Kafkas berzahından geçmiş olan akvâm-ı muhtelifeden oralarda birer mikdâr efrâd kalmış olacağına dalâlet ediyor. Çünkü bu lîsânlardan bazılarının komşularının lîsânıyla asla müşâbeheti olmadığı mervîdir.”¹⁰²

Şemseddin Sami'nin iddiasına göre; Asya'dan Avrupa'ya göç eden kavimlerden bazıları, Kafkasya'dan geçerken buralarda kalarak yerleşmişlerdir. Burada birbirlerine komşu olmalarına rağmen, kendi dillerine herhangi bir yakınlığı olmayan kavimlerin bulunması onun bu iddiasını güçlendirmektedir.

Moskva, 1966; A. G. Gulmagomadov, *Slovar sinonimov lezginskogo yazıka*, Mahaçkala 1982; G. F. Abubakarovna, *Otraslevaya leksika Lezginskogo yazıka*, Mahaçkala 2004.

¹⁰⁰ Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 17.

¹⁰¹ Şemseddin Sami, “Dağıstan”, *Kâmûsu'l-Â' lâm*, s. 2091.

¹⁰² İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, s. 57; Şemseddin Sami, “Dağıstan”, s. 2091-2092.

1.5. Lezgilerin Müslüman Oluşu

İslamiyet'in Kafkasya'ya gelişi, Ebu Müslim (Mesleme b. Abdülmelik)¹⁰³ komutasındaki Arap ordularının Hazar Türkleri üzerine sefer yapması ve bölgenin bazı kısımlarını fethetmesiyle gerçekleşmiştir. Bu sıralarda bazı Müslüman Arap gruplarının Dağıstan'da kalması ve buraya yerleşmesi neticesinde İslamiyet, Dağıstan civarında VIII. Yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamıştır.¹⁰⁴ Bu yüzyılda, İslamiyeti kabul eden ilk Dağıstan kavimleri arasında Lezgilerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü Lezgiler'in en önemli özelliklerinden birisi, İslam dinine sıkı bir şekilde bağlı olmalarıdır.¹⁰⁵ Lezgilerden sonra XIII. Yüzyılda Akuşa halkı ve XIV. Yüzyılda Darginler (Darga) Müslüman olmaya başladılar. Çeçenlerin bir kısmı ise X ve XI. Yüzyılda Müslüman oldular.¹⁰⁶

Daha önce Araplar tarafından Dağıstan'a birkaç kez askeri harekât gerçekleştirilmişse de bunlar ciddi sonuçlar vermemiştir.¹⁰⁷ 708 yılında, Dağıstan'a büyük bir sefer düzenleyen Araplar, bu tarihte Kuteybe bin Müslim komutasında önemli başarılar elde ettiler. Bu sefer sonunda Araplar pek çok Hazar şehri ve kalesini zaptederek çok miktarda ganimete sahip oldular. Bundan iki yıl sonra 710'da Valid b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'in komutasında büyük bir orduyu Dağıstan'a yolladı. Hazar topraklarında yapılan savaşlarda İslam ordusu önemli zaferler kazanarak geri döndü. Bundan sonra, Hazar ordusu Derbend'in (el-Bab) güneyine inerek kaybettikleri toprakları geri almak için saldırılarda bulunmaya başladı. 730 yılında tekrar büyük bir orduyla Dağıstan üzerine sefer yapan İslam ordusu, Derbend'i ele geçirerek Belencer'e kadar ulaştı. Mesleme b. Abdülmelik, Dağıstan'ı İslam ülkesi yapmak için çeşitli faaliyetlere girişti. İslamiyetin halka öğretilmesi için şehirlere,

¹⁰³ Dağıstan'ı ele geçiren Arap orduları komutanı Ebu Müslim ile Mesleme b. Abdülmelik'in aynı kişi olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 23.

¹⁰⁴ Dağıstan'da İslam hakkında bkz. A. V. Avksentev, *İslam na Severnom Kavkaze*, Stavropol, 1984; Abdul-Ali Aliyev, *Tarihi Süreçte Dağıstan'da Din*, , Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2008.

¹⁰⁵ Aleksandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, s. 189.

¹⁰⁶ Ufuk Tavkul, "İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, VII/25, (1998), s. 44. İslamiyetin ve Arap kültürünün Dağıstan'a gelmesi hakkında bkz. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 232-233. Ayrıca İslamiyet'in Kafkasya'da yayılışı hakkında bkz. Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. Yüzyıllar)", *Tarihin Peşinde*, S. 5, (2011), s. 109-124.

¹⁰⁷ Hz. Ömer'in emriyle, 643 yılında Derbend'in fethine memur edilen Suraka b. Amr'ın komuta ettiği İslam ordusu, Ermenistan üzerine yürüdü. Suraka b. Amr, Ermeni hükümdarı Şehriyar ile yaptığı görüşmelerde onunla dostluk anlaşması imzaladı. Buradan ayrıldıktan sonra, Dağıstan üzerine yürüyerek Derbend'i ele geçirdi. 662 yılına gelindiğinde, yine Araplarla Hazarlar arasında çetin savaşlar yapıldı. Bkz. Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 21-22. Hakkı Dursun Yıldız'ın verdiği bilgiye göre; Arap orduları Derbent'e geldiğinde, şehrin komutanı Şahrbarâz adında İranlı bir komutandı. Buradan sonra İslam orduları Derbend'i geçerek Belencer'e doğru yürüdüler ve Hazarlar üzerine gerçekleştirdikleri saldırılara devam ettiler. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 8-9.

köylere ve diğer yerleşim yerlerine kadılar, din adamları ve yöneticiler tayin etti. Ayrıca bölgede camiler ve minareler inşa ettirdi.¹⁰⁸

Ebu Müslim, kendisiyle beraber sefere katılan Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın soyundan gelen Şamhal'ı¹⁰⁹ Dağıstan'ı yönetmekle görevlendirdi. Bu isim zamanla idarî bir unvan halini aldı ve Dağıstan uzun bir müddet “şamhallık” ile yönetildi. Ebu Müslim Tabasaran bölgesinin idaresine, daha önceden idarî tecrübesi olan Muhammed Ma'sum'u tayin etti. Onun neslinden gelenler de Ma'sum unvanıyla anılmaktadır. Bunun yanı sıra Ebu Müslim, Tabasaranlılara İslamî bilimlerin öğretilmesi maksadıyla din görevlileri ve kadılar tayin etti.¹¹⁰

Arap ordularının bölgeye gelmesiyle VII ve VIII. Yüzyıllarda Müslüman olmaya başlayan Lezgilerin tamamının İslam dinine girişi, XV. Yüzyılın ortalarında Şirvanşah Halilullah'ın Lezgi bölgesini ele geçirmesiyle olmuştur.¹¹¹ Lezgilerin çoğunluğunu Sünnî Müslümanlar oluşturmalarına rağmen, özellikle Azerbaycan'da gözle görülür bir Şîî azınlık bulunmaktadır.¹¹² Dokuzpara bölgesinde yaşayan Lezgiler Şîî mezhebindendir.

1.6. Lezgilerde Siyâsî ve İdârî Teşkilât

Lezgiler, XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Küri Hanlığı'nı kurana kadar tarihlerinde birkaç defa devlet kurmuşlar veya başka devletlerin siyasî birliğine dâhil olmuşlardır. Bununla beraber, *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* 'ndeki “Lezgiler” maddesinde “XIX. Yüzyıla kadar Lezgiler tek bir siyasî birlik oluşturmadı” gibi bir ifade yer almaktadır. Burada onların bağımsız tarım toplulukları oluşturarak küçük birlikler halinde yaşadıkları ifade edilmektedir.¹¹³ Ancak, Çin kaynaklarında Kafkasya'da Lezgiler tarafından kurulan Lekan Devleti'nden bahsedilmektedir.¹¹⁴ Bu devlet o yıllarda Lezgi kabileleri arasında en güçlüsü sayılan Lek kabilesi tarafından

¹⁰⁸ Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 22.

¹⁰⁹ Tarihçiler arasında Şamhal ile ilgili, bazı farklı görüşler vardır. Araplar, Dağıstan'ı fethettikleri zaman bir valiyi bütün Dağıstan'ın hâkimi olarak tayin ettiler. Bir görüşe göre; bu vali, Hz. Peygamber'in (s.a.v) amcası Hz. Abbas soyundan geliyordu ve adı Şamhal veya Şahbal idi. Bir diğer görüşe göre ise; vali Şam civarında Hal adında bir kasabada doğduğu için ona Şamhal denilmiştir. Bu görüşler rivayet olarak kalmakla beraber, gerçek olan şudur ki; Şamhal ismi zamanla Dağıstan'ın idarecisine verilen unvan halini almıştır. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre; Dağıstanlılar Cengiz Han sülalesinden birini kendilerine han seçmişler ve ona Şamhal demişlerdir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, Matbaâ-i Osmâniye, Der-saâdet 1309, s. 279. Dede Korkut Oğuznâmelerinde Şamhal adı Kızılelma Padişahı, Kuzeyliler Hakani ve Alaca Atlu Şavkal Melik olarak geçmektedir. Bkz. Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 39.

¹¹⁰ Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 25-26; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 232-233.

¹¹¹ Şirvanşah Halilullah ve dönemin siyasî olayları için bkz. Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövləti (VI-XVI əsrlər)*, Avrasiya Press, Bakı 2006, s. 305-315.

¹¹² Ahmad al-Shahi, “Lezgh”, s. 841.

¹¹³ “Lezghians”, *Great Soviet Encyclopedia*, s. 461.

¹¹⁴ Sedaget Kerimova, Müzeffer Melikmemmedov, “Lezgiler”, *Samur*, s. 6

kurulmuştur. Daha sonraları Kafkas Albanyası¹¹⁵ kurulmuş ve bu devletin esasını büyük ölçüde Lezgi kabileleri oluşturmuştur. Kaynaklarda Lezgistan'ın¹¹⁶ “Baniya”, yani “Yeni Albanya” olduğu yazmaktadır.¹¹⁷ V. Yüzyılın sonları ve VI. Yüzyılın başlarında “Lezg” kabilesinin diğer Lezgi kabilelerini birleştirmesiyle “Lezgan Devleti” kurulmuştur. Bu devlet yaklaşık olarak 700 yıl yaşamış ve içerisinde bulunan halk Lezg (Lezgi) olarak adlandırılmıştır. Bu isim, Arap tarihçilerin eserlerinde “Lakz-Lagz” olarak verilmiştir.¹¹⁸ XI. Yüzyılın başlarında Şirvanşahlar Devleti'nde yaşayan Lezgiler, daha sonra Safevî Devleti içerisinde yaşamaya devam ettiler. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Safevî Devleti'nin yıkılmasından sonra Azerbaycan'daki Lezgiler, XIX. Yüzyılda Rusya'nın işgaline kadar Kuba ve Derbent Hanlıklarının bir parçası olarak yaşadılar.¹¹⁹

XII ve XIII. Yüzyıllarda Moğolların Kafkasya'ya yönelik akınları olmuştur. Bundan sonra XVI. Yüzyılda Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Kafkasya'ya doğru ilerlemiş (1578) ve bu dönemde Lezgilerle ilk münasebetler başlamıştır. XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İran şahlarının hâkimiyetine giren Lezgiler, 1711 yılından itibaren Hacı Davud önderliğinde birleşmişler ve Osmanlıların yardımıyla belli bir süre için Şîî İran'ın nüfûzuna karşı mücadele etmişlerdir. Bazı Lezgi kabileleri genellikle şehir toplulukları şeklinde yaşayarak, başka devletlerin oluşumuna dâhil olmuşlardır. Örneğin; Azerbaycan Lezgileri Kuba Hanlığı'na, Samur Nehri'nin sol sahilinden başlayıp, Derbend'e kadar olan yerlerde yaşayan Lezgiler ise, Derbend Hanlığı'na tabii olmuşlardır. Ancak Lezgiler 1775 yılına gelindiğinde merkezi Kurah şehri olan Küri Hanlığı'nı kurmuşlardır.¹²⁰

¹¹⁵ Kafkas Albanyası tarihi için bkz. G. A. Abduragimov, *Kavkazskaya Albaniya - Lezgistan : istoriya i sovremennost*, Sank Peterburg 1995. (Г.А. Абдурагимов, *Кавказская Албания - Лезгистан: история и современность*, С-Пб. 1995.); Yesai Hasan Calalyan, *Kratkaya istoriya strany Albanskoj (1702 — 1722)*, Elm Neşriyat, Bakü 1989. (Есаи Хасан-Джалалян, *Краткая история страны Албанской (1702 — 1722)*, Элм, Баку 1989.); Antik çağlardaki Kafkas Albanyasının ekonomik ve kültürel tarihî görünümü için bkz. Maya Mamedovna Rasulova, *Torgovo-ekonomičeskie i kulturnie svyazi Kavkazskoj Albani i antičnim i ellinističeskim mirom: IV vek do n.e.-III vek n.e.*, İzdatelsko-poligrafičeskiy tsentr, Mutardjim, Baku 2008. (Мая Мамедовна Расулова, *Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. - III век н.э.*, Издательско-полиграфический центр, Мутарджим, Баку 2008.)

¹¹⁶ Çok eski tarihlerden itibaren Lezgilerin yaşadığı yer olan Lezgistan, Dağıstan'ın güzeyinde bulunan bir bölgedir. Burası Hazar Denizi'nin kenarında dağ etekleri ve dağların yüksek kesimlerinden ibarettir. Bkz. M. M. İhilov, *Harodnosti Lezginskoy Gruppi*, s. 10. Lezgistan tarihi için bkz. *Lezgistan*, Red. F. Nagiev, A. Kardaşov, Mahaçkala 1991. (*Лезгистан*, Ред. Ф. Нагиев, А. Кардашов, Махачкала 1991.)

¹¹⁷ Sedaget Kerimova, Müzeffer Melikmemmedov, “Lezgiler”, *Samur*, s. 6; M. M. İhilov, *Harodnosti Lezginskoy Gruppi*, s. 10.

¹¹⁸ Derbent ve Şirvan tarihi üzerine önemli araştırmalar yapmış olan Minorski'nin eserlerinde Lezgiler, “Lezgi-Lakz” olarak geçmektedir. Bkz. V. Minorsky, *A History of Şarvan and Darband in the 10'th-11th Centuries*, Cambridge 1958, s. 9.

¹¹⁹ Aydın Balayev, “Lezgini Azerbaycana”, s. 40. (Айдын Балаев, “Лезгины Азербайджана”, s. 40.)

¹²⁰ “Lezghians”, *Great Soviet Encyclopedia*, s. 461; Sedaget Kerimova, Müzeffer Melikmemmedov, “Lezgiler”, *Samur*, s. 6.

1.6.1. Küri (Kürin) Hanlığı

Küri Hanlığı, Azerbaycan Türk Hanlıklarının Lezgiler üzerinde yaptığı uzun süreli etkinin sonucu olarak ortaya çıkan bir Lezgi feodal sistemidir. Bu hanlık merkezi Kurah olmak suretiyle 1775 yılında kurulmuştur.¹²¹ Fakat Küri Hanlığı, Lezgilerin yaşadığı bölgenin sadece küçük bir parçasını içeriyordu ve Lezgiler üzerine çok az bir etkiye sahipti. Lezgilerin çoğunluğu siyasi otoritenin dışında serbest topluluklar halinde yaşadılar. Oysa diğer kabileler farklı zamanlarda Kuba, Derbent ve Gazikumuk hanlıklarının yönetimi altında varlıklarını devam ettirdiler. Küri Hanlığı, XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru Rusya'nın himayesine giren Gürcülere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. Bundan sonra Lezgiler, Osmanlı Devleti'nin destek ve teşvikleriyle 1784'te Çıldır'a kadar ilerleyip Tiflis hâkimi İraklı Han'a büyük zarar verdikten sonra Ermenistan'a akınlar yaptılar. Ancak, sonradan Osmanlı Devleti'nin desteğini kesmek zorunda kalması üzerine geri döndüler. Küri Hanlığı, 1812 yılında Rusya'ya tabii oldu. 1864 yılında ise, hanlık Rusya'nın bir parçası haline geldi. XIX. Yüzyılın ortalarında Lezgiler Şeyh Şamil önderliğinde Ruslara karşı Kafkasya savaşlarına katıldılar (1828-1859). Bugün Azerbaycan ve Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde varlığını sürdüren Lezgiler, 1965 yılından sonra, birleşik otonom bir Lezgistan'ın kurulmasını arzu ettiler. Dağıstan Lezgileri; 1990'da "Sadval", Azerbaycan Lezgileri ise; 1991'de "Samur" adlı hareketleri başlattılar. Bu hareketlerin önderleri ilk önce silahlı mücadele yolunu tercih etti ise de halkın desteğini sağlayamamaları sebebiyle bağımsızlık isteğinden vazgeçip, daha çok sosyal ve kültürel haklar üzerinde yoğunlaşma yoluna gittiler.¹²²

Lezgi feodal yapısı Kurah bölgesinde gelişmiş olmasına rağmen, Lezgilerin çoğunluğu özgür topluluklar ve kabileler halinde yaşadılar. Bu özgür topluluklar, feodal sistemin dışında varlıklarını sürdürmeyi tercih ettikleri için, genellikle "köy adatları"¹²³ (adatleri) ile yönetiliyorlardı.¹²⁴

¹²¹ Kafkasya'daki Lezgi kabilelerinden biri olan Kürinler (Кюринцы) hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. K. M. Kurdov, *K antropologii lezgin : Kurintsı*, Moskva, 1901. (K. M. Курдовъ, *Къ антропологию лезгинъ : Кюринцы*, Типо-литография А. В. Васильева и К⁰, Петровка, домъ Обиединой, Москва 1901.)

¹²² Davut Dursun, "Lezgiler", s. 170.

¹²³ Lezgilerde "adat" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Komarov, "Adatı lezgin, abıçai i traditsii gorskih narodov", http://lezgiyar.ru/Biblioteka1/zagrujen/adaty_lezgintradicii_i_obychai_gorskich_narodov.pdf, (12.09.2013); Darginlerin adatları hakkında bkz. "Adatı Darginskogo Okrugı", *Adatı Dagestanskoy oblasti i Zakatalskogo okrugı*, Red. İ. Y. Sandıgaylo, Tiflis 1899, s. 267-265; Yine aynı eserin içerisinde Kürinlerin Adatları için "Adatı Kurinskogo Okrugı", s. 505-527; Samur Lezgilerinde adat için bkz. "Adatı Samurskogo Okrugı", s. 527-541; Kaytak ve Tabasaran Lezgilerinin adatları için "Adatı Kaytago-Tabasaranskogo Okrugı", s. 543-603; Zakatala bölgesinde yaşayan Lezgilerin adatları için "Adatı Zakatalskogo Okrugı", s. 605-613.

¹²⁴ Ahmad al-Shahi, "Lezgh", s. 841; R. Wixman, "Lezgh", s. 730.

1.7. Ekonomik Hayat

Dağıstan'ın coğrafi konumu, doğal zenginlikleri, kendine has toprak ve iklimi, yer altı ve hidroenerji kaynakları, ülke ekonomisine önemli derecede katkıda bulunan faktörler arasındadır. Sanayinin temelini oluşturan petrol ve doğalgaz yatakları Mahaçkale ve İzberbaş yakınlarındaki kıyı şeridinde yoğunlaşmıştır. Birçok yerde olduğu gibi Dağıstan'da da demir işleme ve halıcık, geleneksel el sanatlarındandır.¹²⁵

Lezgilerin geleneksel ekonomileri; dokuma, halı yapımı, deri işçiliği, çömlekçilik ve demircilik gibi endüstrilere bağlıdır. Ayrıca coğrafyanın elverişli olması sebebiyle, koyun ve keçi yetiştiriciliği gibi hayvancılık işleri yaygındır. Bu aktiviteler, dağlık bölgelerde yaşayan Lezgilerin ekonomilerinde hala önemli bir rol oynamaktadır. Tahıl üretimi ve bahçecilik ekonomi için çok önemli bir yere sahiptir. Özellikle hayvancılıkla geçimini sağlayan insanlar için vazgeçilmez olan yaylak-kışlak geleneği, Lezgilerin hayatında da çok önemli bir yer tutmaktadır. Eski zamanlarda, Lezgilerin kış otlakları Azerbaycan'da bulunuyordu. Lezgiler arasında Şamahı ve Kuba gibi şehirlere uzun süreli bir göç geleneği vardı. Bu göçün doğal bir sonucu olarak, Azerbaycan ile kültürel ve siyasi bir bağ oluştu. Lezgi kültürü ve dili Azerbaycan Türklerinden önemli derecede etkilendi. Fakat onlar üzerindeki bu güçlü etki, Sovyetler döneminde zayıfladı.¹²⁶

Dağıstan ve Hazar Denizi ile çevresi, tabii güzellikleri, değişik iklim koşulları, tarihî eserleri ve bol miktarda bulunan doğal kaynak sularıyla büyük bir turizm potansiyeline sahiptir. Sovyetler döneminde yüzbinlerce turist, dinlenmek ve şifa bulmak amacıyla Dağıstan'ın termal tesislerine geliyordu. Talgi, Kaspiy, Kayakent ve özellikle Lezgilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri olan Ahtı, şifalı sularıyla ün yapmış bölgelerdendir.¹²⁷

Bütün bunlara rağmen, Lezgilerin yaşadıkları yerlere bakıldığında, onların Dağıstan'ın ekonomik bakımdan en geri kalmış arazilerine sahip oldukları görülmektedir. Bu durum onların yurt dışına göç etmelerine de sebep olmaktadır. Son yıllarda yapılan araştırmalarda Avarlar'ın nüfusunun giderek artması ve bununla birlikte

¹²⁵ İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, s. 26-27.

¹²⁶ Ahmad al-Shahi, "Lezgh", s. 841; R. Wixman, "Lezgh", s. 730.

¹²⁷ İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, s. 34.

Lezgilerin sayısının azalmasının ekonomik sebeplerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.¹²⁸

1.9. Lezgilerin Coğrafi Olarak İkiye Bölünmesi

İran işgalinin son bulduğu XVIII. Yüzyılın ilk yarısından sonra, Lezgilerin yaşadığı bölgelerde müstakil hanlıklar kuruldu. Bunların bazıları yarı müstakil feodal hanlıklardı. Lezgilerin bir kısmı XVIII. Yüzyılda Kuba ve Derbend Hanlıkları içerisinde yaşadılar. Aynı yüzyılda Küri Hanlığı içerisinde yaşamaya başladılar. Küri Hanlığı Agul, Riçin ve Kuşan birliklerinden oluşuyordu. Fakat bu hanlığın idaresine girmeyen Ahtıpara ve Dokuzpara'da yaşayan Lezgiler vardı. 1806 yılında Kuba Lezgileri, 1813'te ise bütün Lezgiler Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetine girdiler.¹²⁹

Stratejik olarak İpek yolu üzerinde bulunduğu için, I. Petro döneminden itibaren Rusya'nın yayılma sahası olan Dağıstan üzerinde yaşayan Lezgiler, uzun süre Rusya'ya karşı mücadele ettiler. Bu mücadelede Şeyh Şamil'i destekleyen en önemli unsurlardan biri oldular. Şeyh Şamil'in Rus Çarlığı'na karşı olan bu hareketi sona erdikten sonra, Güney Dağıstan Lezgilerinin önderi Hacı Murtuz Ağa rehberliğinde yeni bir oluşumun ortaya çıktığını farkederek Rusya, 1860 yılında Dağıstan ve Bakü guberniyası oluşturdu. Böylece Lezgiler Samur Nehri'nin kuzeyi ve güneyinde kalmak suretiyle ilk defa coğrafi olarak ikiye bölündü. Lezgiler, Samur Nehri sınır olarak kabul edildikten sonra Dağıstan ve Bakü guberniyalarının kurulmasıyla birlikte, coğrafi olarak ikiye bölünmekle kalmadı, aynı zamanda bu tarihe kadar Lezgi olarak adlandırılan, Tsahurlar, Tabasaranlar, Agullar, Rutullar, Arçiler, Hinaluglar ve Kızlar Lezgilerden ayrı birer halk olarak tanımlanmaya başlandı. Bu ayrıştırmanın sonucunda Lezgilerin nüfusu her geçen yıl azaldı.¹³⁰

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Samur Nehri'nin Rusya ile Azerbaycan arasında resmî devlet sınırı olarak kabul edilmesiyle birlikte, Lezgilerin yaşadığı coğrafyada bazı problemler ortaya çıktı. Bu sınırla beraber, Lezgilerin bir kısmı Dağıstan'ın güneyinde, bir kısmı ise Azerbaycan'ın kuzeyinde kaldı. Bazı dönemlerde, bu durumdan faydalanarak Lezgileri Azerbaycan'dan ayırıp Dağıstan'a bağlamak isteyen guruplar çeşitli faaliyetlere giriştiler. Bu amaçla 1990'lı yıllarda kurulan ve adını düzenlediği terör eylemleriyle duyuran Sadval, bu örgütlerden birisidir.

¹²⁸ Dağıstan'daki demografik değişimler ve Lezgiler'in durumu için bkz Cengiz Bakış, "Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde Etnopolitik Durum ve Derbent Bölgesinin Politik Perspektifleri", s. 89-104.

¹²⁹ Okan Yeşilot, "Azerbaycan'da Lezgi Sorunu", s. 99-100.

¹³⁰ Sedaget Kerimova, Müzeffer Melikmemmedov, "Lezgiler", *Samur*, No: 10 (269), 29.10.2013, s. 6

Sadval, kelime olarak “birlik” anlamına gelmektedir. Programında politik amaç olarak, Dağıstan’ın dokuz, Azerbaycan’ın on idârî taksimat bölgesini oluşturan arazide, bağımsız “Büyük Lezgistan” devletinin oluşturulması düşüncesi vardı. Ancak Sadval’ın önderleri, ilk aşamada Büyük Lezgistan’ı, Dağıstan’ın terkinde federasyon ilkelerine dayalı bir şekilde oluşturmak fikrindeydiler. Yani Sadval, Rusya’nın lehine olarak açıktan Azerbaycan’dan toprak talebinde bulunuyordu.¹³¹

Dağıstan’da Lezgilerin yaşadıkları bölgelerde, özellikle; Azerbaycan’a yakın bir konumda bulunan Magaramkent ve Kasumkent’te Sadvalı destekleyenler vardı. Fakat 1990’lı yıllarda Sadval tarafından düzenlenen mitinglere katılım oldukça düşüktü. Yani Sadval, Dağıstan ve Azerbaycan’daki Lezgiler arasında genel itibariyle destek görmedi.

1.10. Lezgilerin Türklüğü Meselesi

Dağıstanlıların menşei, halen tam olarak aydınlatılmış değildir. Daha çok dil benzerliğini esas alan bir görüşe göre; Dağıstanlılar, Çeçenlerle beraber, asıl Kafkasya yafesîlerinin doğu veya Çeçen-Dağıstan grubuna mensupturlar.¹³² Fakat bu nazariye genel kabul görmemiştir. İtirazların ana sebebi, nazariyenin temellerini atan N. Y. Marr’ın, görüşlerini ortaya koymadan evvel Gürcü dilini tetkik etmesi ve Gürcüce ile Sami dilleri arasında bir münasebet kurmasıdır.

Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapıları, Kafkasya’ya dışarıdan gelen yabancı unsurlarla olan münasebetler neticesinde şekillenmiştir. Tarih öncesi çağlardan Ortaçağ’a kadar, ticaret veya fetih amacıyla Kafkasya’ya gelen Anadolu ve Mezopotamya kabileleri, Yunan, Roma ve Ceneviz kolonileri, Kimmer-İskit gibi proto-Türk kavimleriyle, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri Kafkas halklarının temel yapılarını oluşturan özellikleri buraya taşımışlardır. Böylece Kafkas halklarının etnik ve sosyo-kültürel yapılarının şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır.¹³³ Zeki Velidi Togan’a göre Lezgiler, Macarlar gibi zamanla Türkleşmiştir. Bu hususta Togan şu fikrini iddia etmiştir: “Türk unsurunu mütemadiyen

¹³¹ Cengiz Bakış, “Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde Etnopolitik Durum ve Derbent Bölgesinin Politik Perspektifleri”, s. 96.

¹³² N.Y. Marr, *Plemennoy sostav naseleniya Kavkaza, Klassifikatsiya narodov Kavkaza*, Moskva 1920.

¹³³ Ufuk Tavkul, “İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım Dergisi*, s. 43; Tavkul, “Kafkasya’da Etnik ve Sosyo-Kültürel Yapının Tarihî Kökenleri” *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII, (1997), s. 140.

kendi muhitinde eriten Lezgiler, Tuna Havzası'ndaki Macarlar gibi damarlarında herşeyden çok Türk kanı akan bir unsur olmuştur.”¹³⁴

Kuzeyden gelen bu Türk topluluklarıyla karışan Lezgiler, kısa bir süre sonra Türkçe konuşmaya başlamışlardır.¹³⁵ Özellikle Rusya'nın XIX. Yüzyılda Dağıstan'a hâkim olduğu zamana kadar, bölgede Türk dili hâkim dil olma özelliğini sürdürmüştür.

Bazı araştırmacılar, Dağıstan'da bulunan Avarlarla Lezgiler arasında bir akrabalık bağı olduğunu iddia etmiştir. Hatta bazılarına göre, Lezgilerle Avarların akrabalığı şüphe götürmez bir gerçektir.¹³⁶ XIX. Yüzyıl Rus kaynaklarına göre Avarlar, Lezgileri oluşturan dört gruptan birini oluşturmaktadır. Buradan yola çıkılarak, Dağıstan'daki Avarlarla, Avrupa Avar devletini kuran Avarlar arasında bir münasebet olabileceği düşünülmüş ve bunların aynı soydan geldikleri fikri ortaya atılmıştır. Avrupa'daki Avarların Türk oldukları kesin olarak kabul edilmekle beraber¹³⁷, Kafkasya'daki Avarlarla olan yakın bağları, Lezgilerin de Türk kökenli bir topluluk olabileceğini akla getirmektedir. Buna karşın, özellikle yaşadığı dönemlerde Türkçü kimliği ile ortaya çıkmış bir yazar olan Şemseddin Sami, bu iddiaya karşı çıkmıştır:

“Münkasım bulundukları şubelerden birinin (Avar) tesmiye olunduğuna bakarak, bazı müellifler bunlarla kurûn-ı vüstâda Avrupa'yı istilâ eden Avarlar arasında bir karâbet-i cinsiye vücûdunu haddi imkâna ircâ' için, Lezgileri Tatar akvâmından yani ırk-ı Tûrânîden addetmek istemişlerse de, gerek çehre ve sîmâları ve gerek lisânları bu iddianın aleyhinde şehâdet ediyor”.¹³⁸

Şemseddin Sami, bu düşüncesiyle Lezgilerin Turan ırkından olmadığı ve onların Türklükle herhangi bir bağlarının bulunmadığını ileri sürmüştür. Ancak, Şemseddin Sami, Dağıstan'ın yerli ahalisi olarak tanımladığı Lezgilerin Gürcüler, Çerkesler, Lazlar ve diğer Kafkas milletleriyle bir yakınlığının olabileceği ihtimali üzerinde durmuş, bunun isbatı için de derin bir araştırma yapılmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır.¹³⁹

Yukarıda da ifade edildiği gibi; Lezgiler, konuştukları dil bakımından ve ırkî özellikler yönüyle Türklere benzememektedirler. Çünkü Kafkasya'da yaşayan Türk

¹³⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 459. Lezgi Lehçeleri arasında Ismayıllı Lezgilerinin yeri ile ilgili ABD'de yapılan bir master tezinde, Lezgilerin birazının fetih ve yerleşme döneminde oluşan Fars, Arap ve Türk kültürüne doğru bir asimilasyona uğradıklarının muhtemel olabileceği hakkındaki tespit için bkz. Jessica Smith, *Plasing Ismayıllı Lezgi Among The Lezgi Dialects*, University of North Dakota, Master Thesis, 2010, s. 7.

¹³⁵ Hilmi Özden, “Turan Coğrafyasında Kuzey Kafkasya”, *Turan*, XIX, (2013), s. 124.

¹³⁶ Kadircan Kafılı, *Şimâli Kafkasya*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942, s. 27.

¹³⁷ Laszlo Rasonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, Ankara Halkevi, Ankara 1938; Nazım Tektaş, *Tanrının Askerleri*, Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007.

¹³⁸ Şemseddin Sami, “Lezgi (Lesgish, Lezgish)”, s. 3990.

¹³⁹ Şemseddin Sami, “Dağıstan”, s. 2091.

toplulukları bellidir. Bunlar açık bir şekilde Türkçe konuşan Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar ve Azerbaycan Türkleridir. Lezgiler ise, kendi dilleri olan Lezgiceyi konuşurlar. Bu sebeple onları bir Türk topluluğu olarak değil de Kafkas halklarından birisi olarak değerlendirmek daha doğru olur.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA'YA GİDİŞİ (XVI. YÜZYIL)

2.1. Lezgilerle ilk Münasebetler

Kafkasya'nın Karadeniz, Hazar Denizi ve Akdeniz arasında bir kara geçişi durumunda bulunması, zaman içinde çeşitli milletlerin buraya akın etmelerine sebep olmuştur. Çünkü Kafkasya, üç kıta arasına giren Akdeniz, Marmara ve boğazlar yoluyla Karadeniz'den oluşan su koridoruna hâkim bir bölgede bulunduğu için, stratejik konumunu her zaman muhafaza etmiş ve böylece büyük imparatorluklar kuran milletlerin dikkatini üzerine çekmiştir. Osmanlı Devleti de doğu ve kuzey sınırlarını emniyet altına almak ve saldırıdan koruyabilmek için Kafkasya'yı nüfûzu altına almayı önemsemiştir.¹⁴⁰

Rusya'nın Kazan Hanlığı'yla mücadele ettiği yıllarda, Osmanlı Devleti de Güney Kafkasya'ya doğru genişlemekteydi. Kazan Hanlığı, Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya'ya doğru yayılmasının önünde bir engel teşkil ediyordu. 1552 yılında, Kazan Hanlığı'nın IV. İvan¹⁴¹ tarafından ele geçirilmesiyle bu engel ortadan kalktı ve Ruslar Kafkasya'ya doğru yayılmaya başladılar. Nitekim Ruslar, 1556'da Astrahan'ın (Astrahan/Hacı Tarhan/Ejderhan) ele geçirilmesiyle birlikte, bir taraftan Terek Nehri boyunda, diğer yandan Azak Kalesi'ne yakın yerlere kadar ilerlediler.¹⁴² Böylece Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmaya çalışan Osmanlılarla Ruslar karşı karşıya gelmiş oldular.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilgilenmesi, Fatih Sultan Mehmed döneminde başladı. İlk olarak 1454 yılında Osmanlı donanması, Gürcistan Krallığı'nın liman şehri olan Sohum'a (Sohumi) saldırdı. Ardından Osmanlılar, Sohum'daki Ceneviz ticaret kolonisine baskın düzenledi.¹⁴³ Bu sırada, Akkoyunlu ve Trabzon meselesini hallettikten sonra 1475 yılında Kırım Hanlığı'nı ilhak eden Fatih Sultan Mehmed, yaklaşık 50 bin kişilik Kırım kuvvetinin desteğini almış oldu.¹⁴⁴ Böylece Osmanlı

¹⁴⁰ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 10

¹⁴¹ IV. İvan (1530-1584) Rusya'nın ilk çarı olarak kabul edilir. biyografisi için Bkz. İsabel de Madariaga, *Korkunç İvan : Rusya'nın İlk Çarı*, çev. Emin Tanrıyar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012; K. Valişevskiy, *İvan Grozny (1530-1584)*, (Perevod s Frantsuzkago), Obşestvennaya Polza, Moskva 1912. (K. Валишевский, *Иван Грозный (1530-1584)*, (Переводъ Съ Французскаго), Москва 1912.)

¹⁴² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi : Başlangıçtan 1917'ye kadar*, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı, Ankara 2010, s. 154.

¹⁴³ Zaza Tsursumia, *Abhazeti Ruset-Osmaletis Urtuertobebşi*, Tiflis 2012, s. 27.

¹⁴⁴ Kırım Hanlığı, kurucusu olarak kabul edilen I. Hacı Giray'ın 1466'da vefat etmesiyle, 1478'de I. Mengli Giray'ın tahta çıkışına kadar geçen sürede; Nur Devlet, Canbek ve Mengli Giray arasında meydana gelen taht kavgasına sahne

Devleti Kafkasya'ya kuzeyden nüfûz etme imkânı buldu. Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim zamanında Güney Kafkasya'da oldukça etkin bir güç olan, İran'a karşı savaş açtı. 1516'da gerçekleşen Çaldıran Savaşı'nda İran'ın Osmanlılar karşısında aldığı yenilgi üzerine Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'daki üstünlüğünü İran'a kabul ettirdi. Azerbaycan'ın batı kesimlerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesine rağmen, dört kola ayrılmış olan Gürcüler, Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarına kadar bağımsızlığını korudu. 29 Mayıs 1555'te, İran ile yapılan Amasya Anlaşması'yla Gürcistan'ın bir kısmı ilhak edildi. Bundan sonra, Gürcistan prensleri Osmanlı Devleti'ne vergi vermek ve İran'la yapılacak olan savaşlara yardımcı kuvvet göndermek zorunda kaldılar. İran'la yapılan anlaşmaya göre; Gürcistan, üç kısma ayrılarak, Doğu Gürcistan İran hâkimiyetine bırakıldı. Batı Gürcistan ve dağlık bölgeler de Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Bu tarihlerde İran, zaman zaman Gürcü prenslerini baskı altında tutuyordu. Gürcü prensleri ise Osmanlı Devleti ile İran arasında devam eden mücadeleden istifade ederek bağımsız olarak yaşıyorlardı.¹⁴⁵

Bu iki devletin Gürcistan üzerindeki mücadeleleri devam ederken, Sultan III. Murad döneminde, Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'daki üstünlüğünü kabul ettirmek ve İran'ın Gürcistan'a müdahalesini önlemek için İran'a karşı savaş açıldı.

2.2. Osmanlı-İran Savaşı (1578-1590)

Şah Tahmasb'ın ölümünün ardından tahta çıkan II. İsmail zamanında, Osmanlı Devleti'nin, İran'ın Amasya Anlaşması'nı ihlal eden hareketlerine karşı tutumu, savaşın başlangıcını teşkil etti. Savaşın asıl sebebi; sınırdaki kızılbaşların düzensiz hareketlerinin yanında, özellikle doğudaki halk arasında kızılbaşlığın İranlılar tarafından desteklenmesi, Gürcistan ve Azerbaycan üzerinde bu iki devletin üstünlük kurmak istemesiydi. Şirvan Sünnîlerinin Osmanlılara müracaatı ve İran'ın karışık vaziyetinden

oldu. Tatar önderlerinden bazıları bu taht kavgasına bir son vermek amacıyla, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulundular. Karadeniz'i kontrolü altına almak için muhtelif faaliyetlere girişen Fatih Sultan Mehmet, bu durumu büyük bir fırsat olarak değerlendirerek, 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasını Kefe'ye gönderdi. Bu sırada bir Ceneviz kolonisi durumunda olan Kefe'yi ele geçiren Gedik Ahmet Paşa, kısa bir süre sonra Kerç, Sudak, Balıklağ, Azak, Mankub ve Taman kalelerini teslim aldı. Buralar Osmanlı Devleti'ne bağlı birer sancak haline getirildikten sonra, I. Mengli Giray Kırım Hanlığı'nın tahtına oturdu. 1475 yılında I. Mengli Giray'ın Osmanlı Devleti'ne tabiliğini bildirmesi ile Hanlık, Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Bkz. Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, (Ankara 1976), s. 944. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne tabii olmasıyla birlikte, Osmanlılar Karadeniz'in kontrolünü daha rahat bir şekilde sağladılar ve Kafkasya'ya Kırım Hanlığı aracılığıyla müdahale ettiler. Bkz. Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi" *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara (1944), s. 185-187.

¹⁴⁵ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 24.

istifade etmek düşüncesiyle Osmanlı Devleti, stratejik bazı noktaları zaptederek, İran'ı barışa zorlamak için savaş açma kararı aldı.¹⁴⁶

2 Ocak 1578'de serhat beylerinin İran'a akın etmeleri için, Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa¹⁴⁷ ve Pasin Sancağı Beyi Mirza Bey'in arzları üzerine emirler gönderildi.¹⁴⁸ Adı geçen arizalarda bütün kızılbaşların Şah'ın etrafında toplandığı ve Revan Beylerbeyisi Tokmak Han'ın askerleriyle birlikte hudutta hazır bulunduğu bildiriliyordu. Bunun üzerine Lala Mustafa Paşa'nın emrine, Rumeli'den; Köstendil ve Silistre sancakları, Anadolu'dan; Diyarbekir, Erzurum, Karaman Beylerbeyleri ile Saruhan, Kastamonu, Hamideli ve Suğla Beyleri verildi. Erzurum'da bulunan dört şâhî, ve kırk küçük darbzene ilaveten, İstanbul'dan on bir şâhî, altmış beş küçük darbzen ve yirmi barut arabası tahsis edildi. Böylece Lala Mustafa Paşa, Erzurum üzerinden Şirvan¹⁴⁹ ve Azerbaycan'ın fethine memur edildi.¹⁵⁰

Şirvanşahlar'ın Erdebilli Şîflerin faaliyetlerine karşı yürüttükleri Sünnî siyaseti ve Halvetîliğin ikinci pirî Seyyid Yahyâ-i Şîrvânî'nin tesiri ile Şîflik, Şirvan'a nüfûz edememişti. Öte yandan Şah Tahmasb, Şirvan'a hâkim olmasına rağmen, Dağıstan'a çekilen Sünnî mücahidlerin mukavemetini tam olarak kıramadı. Ancak, bu mücadeleyi idare edenlerden Şirvanşah II. Halilullah'ın oğlu Burhan Ali Sultan ile Kazım Mirza, Kanunî Sultan Süleyman'ın yardımını almış olmalarına rağmen, Şirvan'daki kızılbaş hâkimiyetini engelleyemediler. Bu mücadele, Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklık sırasında, Şirvan halkının kızılbaşlara karşı ayaklanmasına kadar devam etti.¹⁵¹

Kırım Hanı Mehmed Giray'dan Mart 1577'de gelen bir mektup bu ayaklanmayı şu şekilde anlatıyordu: İsmail Mirza'nın kardeşlerini ortadan kaldırma faaliyetleri sırasında Gilan halkı, Türkmenleri ve genellikle Sünnîleri ayağa kaldırıp, Vali Aras Han'ın Şamahî'da yerine bıraktığı oğlu Dede Han Mirza'yı 500 adamıyla birlikte

¹⁴⁶ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962, s. 27. Savaşın sebepleri ve detayları için bkz Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, Natsionalnaya Akademiya Nauk Azerbaydjana, Nurlan, Baku 2005, s. 22-31. (Фарах Гусейн, *Османно-сефевидская война 1578-1590 гг.*, Национальная Академия Наук Азербайджана, Нурлан Баку 2005.)

¹⁴⁷ Cemal Gökçe'nin eserinde, Erzurum Beylerbeyi olarak görevde bulunan Behram Paşa'nın adı, sehven Ferhat Paşa olarak yazılmıştır. Bak. Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 25. Gökçe, bu bilgi için Bekir Kütükoğlu'nun eserine atıf vermesine rağmen, adı geçen kaynakta Erzurum Beylerbeyi'nin adı Behram Paşa olarak geçmektedir. Bak. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 24.

¹⁴⁸ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 24; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 25.

¹⁴⁹ XIV ve XV. Yüzyıllarda Dağıstan ve Şirvan'ın durumu ve bu dönemde meydana gelen hadiseler hakkında bkz. Mahmud iz Hinaluga, *Sobitiya v Dagestane i Şirvane XIV-XV vv.*, Dagestanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Mahaçkala 1997. (Махмуд из Хиналуга, *События в Дагестане и Ширване XIV-XV вв.*, Дагестанское Книжное Издательство, Махачкала 1997.)

¹⁵⁰ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 25-26.

¹⁵¹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 27-28; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 26.

öldürüp, Şirvan'daki kızılbaşlardan yaklaşık 9 bin kişiyi kılıçtan geçirdi. Bu olayın ardından, Dağıstan ümerası toplanarak kızılbaşlara saldırdı. Demirkapı/Derbent ahalisi de, kızılbaş hâkimi Barak Halife'yi yakalayıp öldürdü. Durumdan haberdar olan Şah, 5 bin askerle Şamhal'ı Şirvan'a gönderdiyse de, kızılbaş kuvvetleri Kür Nehri üzerinde kılıçtan geçirildiler. Şamhal, beraberindeki adamlarıyla birlikte güçlkle Gürcistan'a firar etti. Ebubekir Mirza'nın damadı İbrahim Bey, Kumuk Beylerinden Ahmet Bey'i Demirkapı'ya gönderdi. Kendisi ise, Tabasaran ve Şirvan halkıyla beraber Şirvan'ı kızılbaş'tan temizledi. Ardından Şirvan ahalisinin, babasının yerine kendisini arzu ettiğini, Kırım Hanı'nın eniştesi olup sürekli yanında bulunan Ebubekir Mirza'ya bildirdi.¹⁵² Şirvan'da meydana gelen bu hareketi, kızılbaş tehdidi sebebiyle Dağıstan ve Çerkezistan taraflarında bulunan ve yanına iki-üç bin Lezgi ve Karabörk toplayan Ebubekir Mirza'nın organize ettiği kayıtlara geçmiştir. Ebubekir Mirza, bu talep üzerine padişaha müracaat ederek, Demirkapı üzerinden Şirvan'ın ele geçirilmesi için izin istedi. Ayrıca Şirvan halkından bir heyet İstanbul'a gelerek kendilerinin kızılbaş zulmünden kurtarılmasını talep etti. Bütün bu müracaat ve ısrarlardan sonra Osmanlı Devleti, 1578 yılındaki seferin Gürcistan üzerinden Şirvan'a yapılmasına kadar verdi.¹⁵³

2.3. Gürcistan ve Dağıstan'ın İtaat Altına Alınması

Sefer için hazırlıklar devam ederken, Şirvan Serdârı tayin edilen Lala Mustafa Paşa, Şubat-Mart 1578'de serhat beylerinden gerekli hazırlıkları yapmalarını istedi. Öte yandan Gürcü ve kızılbaşların itaat altına alınması için onların teşvik edilmesini tembih ederek, başta Kırım Hanı olmak üzere, Dağıstan beylerine ve eski Şirvan hâkimi'nin oğluna sefere katılmaları veya yardımda bulunmaları için mektuplar gönderdi. 2 Kasım 1578'de Şirvan'ın fethine memur edilen Mustafa Paşa'ya destek için gelecek olan Kırım Hanı'nın kardeşi Adil Giray Han'a yardım etmeleri için Kumuk Şamhalı, Tabasaran Hâkimi ve Kaytak Usmisi'ne nâme-i hümayûn gönderildi.¹⁵⁴ Ayrıca Gürcistan prenslerine ayrı ayrı mektuplar göndererek, ordu oraya varmadan önce itaat etmelerini, aksi takdirde ülkelerinin yağma ve tahrîb, halkının ise esir edileceğini bildirdi.¹⁵⁵ Bu

¹⁵² Cemal Gökçe'nin eserinde, "babasının yerine kendisinin tahta geçmesi için Şirvan halkında bir arzu uyanmış olduğunu", Ebubekir Mirza'ya söyleyen kişinin Kumuk Beylerinden Ahmet Bey olduğu yazılıdır. Bkz. Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 27. Fakat Kütükoğlu'nun eserinde bahsi geçen kişinin Ebubekir Mirza'nın damadı İbrahim Bey olduğu açık bir şekilde belirtilmiştir. Bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 28.

¹⁵³ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 28-29.

¹⁵⁴ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, 60-61.

¹⁵⁵ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 37-39.

mektupların kısmen etkisi görüldü. Çünkü Megreli (Dadyan) ve Gurriel (Güril) Prensleri Serdâr'ın gelişinden evvel, Padişah'a öteden beri bağlı olduklarını beyan ettiler.¹⁵⁶ 1555'de yapılan Amasya Anlaşması'yla Kartli, Kahetya ve Meshetya İran'a, İmereti, Megreli ve Gurriel Osmanlı tabiiyetine girmişti.¹⁵⁷ Özellikle İran hâkimiyetinde olan bölgelerde, iç karışıklıklar baş gösteriyordu. 23 Temmuz 1578'de Çıldır Muharebesi'nden sonra ordu, bir taraftan Çıldır ve Tümüç, diğer taraftan Hertvis ve Ahılkelek'i zaptederek ilerledi. Sonra Yenikale önünden geçerek yoluna devam eden ordu, Gürcü Prenslerinden Vahtang ve Amilahori'yi itaat altına alarak, 24 Ağustos 1578'de Tiflis'e ulaştı. Tiflis'de bulunan David Han, Şah tarafından Tiflis hâkimliğine tayin olunmuştu. Lala Mustafa Paşa daha önce onu itaate davet ettiyse de David, Şah'a olan bağlılığını muhafaza ediyordu. Pişdâr kuvvetlerine kumanda eden Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Tiflis'e girişinden evvel, David'in kuvvetleri dağlara çekildiği için, burada Osmanlılara karşı koyan olmadı. Böylece Osmanlı ordusu kolaylıkla Tiflis kalesini ele geçirdi. Tiflis'in muhafazasına Solak Ferhad Paşaoğlu Kastamonu Sancağı Beyi Mehmet Paşa memur edilerek, kaleye 300 yeniçeri, 100 fâris, sol ulûfecilerden 200 sipahi, 250 hisar eri konulup yeniden 150 azeb, 300 gönüllü ve 200 atlı tüfekli yazıldı. Bundan sonra kalenin gerekli olan masraflarının karşılanması için, beylerbeyi'ne 150 bin akçe teslim edilerek, dağılan halkın geri dönmesi için çeşitli faaliyetlere girişildi.¹⁵⁸

Tiflis'ten 30 Ağustos'ta hareket eden ordu, Kabur Nehri kenarına vardığında Zogan ve Gremi hâkimi Aleksandr ordugâha itaatini bildirmek için geldi. Bu nedenle ülkesi, beylerbeyilik yoluyla kendisine bırakıldı. Böylelikle Gürcistan'ı ele geçiren Osmanlı ordusu, buradan Şirvan'a doğru hareket etti. Ordu buraya varmadan önce, Tokmak Han'a yardım için Tebriz'den hareket eden Emir Han'ın kurduğu tuzak, Osmanlılara pek fazla tesir edemedi. Kür Nehri kenarındaki Koyun Geçidi'nde yapılan muharebe, Osmanlı ordusunun kesin zaferiyle sonuçlandı. Bu savaştan iki gün sonra Şeki zaptedilerek, 60 nahiyesiyle birlikte, daha önce Osmanlı Serdârına itaat etmiş olan Aleksandr'ın oğluna sancak olarak verildi. İlerleyişine devam eden Serdâr, 19 Eylül

¹⁵⁶ Dadyan ve Gurriel Prenslerinin öteden beri Osmanlı Devleti'ne bağlı olduklarına dâir 1820 tarihli bir vesika, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu vesikanın muhtevası şu şekildedir: Batı Gürcistan'daki Dadyan, yani Megreli ve İmereti halkı, Rus işgallerine karşı isyan ederek, kralları Solomon aracılığıyla Osmanlı Devleti'nden yardım dilemek üzere, Ahıska Valisi Ali Paşa'ya 1820 yılında mektup gönderdiler. Bu mektupta şöyle diyorlardı: "Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'u zaptettiği gün, Açıkbazlar'a (İmereti, Megreli ve Abhazya'ya da hâkim olan Batı Gürcistan'ın merkezi Kutaisi) Nâme-i Hümâyûn göndermişti. Biz, o günden beri Osmanlı tebaası olmayı kabul ettik. Babam gönül rızasıyla Osmanlı Devleti'ne hizmet etti. Benim ocağım devletin mülkü ve halkım da onun reayasıdır. Biz hiçbir vakit başımızı Moskov reyalığına vermedik, kanımızı dökmeyince de Moskov'a tabii olmayız." Bkz. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 5; BOA, HAT, 4466 numaralı belgeden sadeleştiren Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 322-323.

¹⁵⁷ Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, s. 42.

¹⁵⁸ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 54-55.

1578’de Ereş’e ulaştı ve şehrin önündeki Gökmeýdan denilen yerde konakladı. Osmanlı ordusunu gören yerli Sünnî halk, askerın atları ve ayakları altına kumaşlar sererek, görülmemiş kurtuluş bayramları ve şenlikleri yaptılar.¹⁵⁹ Çünkü Şirvan’da yaşayan Sünnîler uzun yıllardır Şîî baskısı altındaydılar. Burada 50 yıldan beri, kızılbaşların yasakladığı Cuma namazı kılınarak, hutbede Padişah’ın ismi zikredildi.¹⁶⁰ Şirvan’da da kızılbaşlar, Sünnîlerin yardımıyla takip edilerek öldürüldüler.¹⁶¹ Ereş’ten sonra yerli kılavuzlar ile yoluna devam eden Osmanlı ordusu, Şamahı, Gebele, Bakü, Şabran ve Mahmudâbad’ı ele geçirdi. Bu sırada Dağıstan Emirleri ve Lezgi kabileleri Osmanlı ordusunun yanında savaşıyordu.¹⁶²

Derbent/Demirkapı halkı, 1577 yılının Nisan ayında çıkan bir ayaklanmada, kızılbaşların Çırak Halife adlı hâkimini 300 adamıyla birlikte öldürüp, Demirkapı kalesine hâkim olmuştu. Çok eskilerden beri “Şirvanât” denilen iki ülkeden biri olan “Ulu-Şirvan”ın merkezi Şamahı; Kafkas dağlarının en doğusundaki Babadağı sıradağları ve kuzeyindeki yerler ise, “Küçük Şirvan” sayılarak merkezi Demirkapı idi. Demirkapı halkından yedi kişilik bir heyet, 2 bin atlı ve yaya ile 5 Ekim 1578’de Ereş’te bulunan Serdâr’ın huzuruna gelerek, el öptüler ve Padişah adına kalelerine bir hâkim tayin edilmesini istirham ettiler. Onların bu dileği üzerine, Serdâr Lala Mustafa Paşa, Demirkapı’ya bir Türk muhâfız tayin etti.¹⁶³

Muhafazası yalnızca Sivas Beylerbeyi Mahmud Paşa’ya bırakılan Erzurum tarafı, ordunun Şirvan’da kışlaması durumunda, kızılbaşın kış taarruzları sebebiyle zor durumda kalabilirdi. Bu sebeple beylerlerbeyilerinden birinin Şirvan muhafazasında kalması uygun görülerek, esas ordunun Erzurum’a geri dönmesine karar verildi.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Kırzioğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)*, s. 300; Ereş’te bulunan sünnî ahâlî Osmanlı ordusunun gelişiyile birlikte, kızılbaş zulmünden kurtulmanın sevincini şu şekilde yaşadılar: “Kasaba-i mezkûrun sünnîleri, gürûh gürûh ve mevc mevc, kimi ‘uryan, kimi giryân, döne döne semâ’ ederek, Rûm ‘askerine istikbâle gelüp ve herkes ile musâfaha edüp: “Merhabâ ey Dîn-i İslâm Pâdişâhı’nın Çerisi! Merhabâ ey mürde dilleri ihyâ ediciler!” deyü, her biri şâd-şâdmân ferahlarından na’ralar urup, ‘Asker-i İslâm’ın önlerine düşüp.” Bkz. *Târih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa’nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz’in Fethi (H.993/M.1585)*, haz. Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 26.

¹⁶⁰ Ulucami’de Cuma namazı kılınırken yaşlı Ereşliler, Edirneli şair ve bilgin Mevlana Valihi’nin okuduğu hutbede; “elli yıldan beri” duymadıkları “Çâr-Yâr”ın medihlerini işittikçe, “teberrâî”lerden çektiklerini anarak, ağlaşıyor ve kurtuluşlarına şükrediyorlardı.” *Nusretnâme*’den iktibas için bkz. Kırzioğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)*, s. 300-301.

¹⁶¹ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 27-28.

¹⁶² Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, s. 48-50 ; Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 76.

¹⁶³ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 60; M. Fahreddin Kırzioğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)*, s. 302. Ayrıca bkz Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, s. 48.

¹⁶⁴ Serdâr Lala Mustafa Paşa, Şirvan’a serdâr tayin edilmesinde oldukça zorluk yaşadı. Çünkü beylerbeyiler bu görevi kabul etmek istemiyordu. Lala Mustafa Paşa, Şirvan Beylerbeyiliği görevini, önce Diyarbekir Beylerbeyisi Derviş Paşa’ya teklif etti. Derviş Paşa bu görevi kabul etmeyince, “vezâret” rütbesiyle Erzurum Beylerbeyisi Mehmet Paşa “kalırım” dedi. Ancak sonradan burada kalacak askerini ayırması istenilince, vazgeçerek affını diledi. Bunun üzerine, Çıldır ve Koyun-geçidi savaşlarında büyük kahramanlıklar gösteren Özdemiroğlu Osman Paşa, gönüllü olarak Şirvan

Hemen ardından vezâret pâyesi ve has verilerek Özdemiroğlu Osman Paşa Şirvan Serdârlığına tayin edildi.¹⁶⁵ Şamahı'nın Osmanlılar tarafından alınmasından sonra, kızılbâş ve Osmanlı askerleri arasında çok şiddetli savaşlar meydana geldi. Bu savaşlar sırasında, Osman Paşa'nın yardımına gelen Adil Giray Han'ın daha sonraki yıllarda destanlaştırılacak olan esir düşmesi hadisesi gerçekleşti.¹⁶⁶ Bu savaşlarda Kırım Hanlığı'nın askerleriyle beraber Lezgiler ve Şirvan'da yaşayan Karabörkler, İran'a karşı Osmanlı askerinin yanında savaştı.¹⁶⁷

Osmanlı Ordusu, 8 Ekim günü Ereş'ten hareket ederek, Şirvan tacirlerinin geçiş yeri olan Levanoğlu ülkesindeki boğazdan ve Kanık üzerine yaptırılan köprüden geçtikten sonra, 13 Ekim'de Sultancık mevkiine geldi. Bu sırada Çekezistan'da muharebe ile meşgulken, Serdâr'ın Şirvan'a vardığını öğrenen Kumuk ve Kaytak hâkimi Çitlav Şamhal'ın, Şah-Dağı ve Elbruz'u süratle aşarak orduya katılmak üzere geldiği öğrenildi. Şamhal, ertesi sabah beylerbeyiler ve beyler tarafından merasimle karşılanıp, Serdâr'ın otağına götürüldü. Burada, kendisine hil'atler ve takımı mükemmel

Beylerbeyiliği'ni vezâretle ve serdâr unvaniyle üzerine aldı. Bkz. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, s. 302-303.

¹⁶⁵ Bekir Küttükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 61.

¹⁶⁶ Özdemiroğlu Osman Paşa, Şamahı'dayken Orus Han'ın (Aras Han) kızılbâş askeriyle buraya doğru yürüdüğü haberini aldı. 1578 Ramazan ayının başlarında 20 bin kızılbâş askeri Şamahı'ya geldi. Şamahı önlerinde yapılan savaşta binlerce yeniçeri şehid oldu. Bununla beraber, kızılbâşlarda çok ciddi kayıplar verdiler. Sultan III. Murad, İran Savaşı'nı ilan ederken Kırım Hanı Mehmed Giray'a Deşt-i Kıpçak, Şamhal ve Kaytak üzerinden Demirkapı'ya, oradan da Şirvan'a varıp Serdâra yardım etmesi için, emir göndermişti. Kırım Hanı emre itaat ederek kardeşi Adil Giray Han'ı serasker tayin edip, Şirvan'a gönderdi. Adil Giray Han, bu yolu takip ederek Demirkapı'ya vardı. Buradan yola çıkıp, harp devam ettiği sırada 10 bin kişilik askeriyle Osman Paşa'nın ordusuna katıldı. (*Gülüstan-i İrem*'de Tatar askerinin sayısı 20 bin olarak veriliyor. Bkz. Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 76.) Osmanlı, Lezgi, Tatar ve Şirvan'ın Karabörk tayfası ile dört bir taraftan sarılan Orus Han'ın kızılbâş ordusu, burada imha edildi. Birkaç gün sonra Özdemiroğlu Osman Paşa'dan ayrılan Adil Giray Han, Şirvan'ın vilayetleri olan Mahmudâbad ve Salyan'a varıp buraları yağmaladılar. Şah Muhammed Hudâbende Osman Paşa'nın Şirvan'da bir mikdâr asker ile kaldığını haber alarak, oğlunu serasker tayin edip 80 bin asker ile yola çıktı. Ereş yakınlarında vuku bulan savaşta Kaytas Paşa şehid, Ardahan Beyi ise, esir edildi. Haberi alan Osman Paşa Şamahı'nın dört bir tarafını kazdırarak çeşitli tedbirler aldı. 1578 Ramazan ayının sonlarında Şahın oğlu 80 bin asker ile Şamahı önlerine kadar geldi. Burada çok şiddetli çarpışmalar oldu. Fakat kızılbâş askeri Osmanlı askerinden çok daha fazlaydı. Bu sırada, durumu haber alan Adil Giray Han, emrindeki Tatar askeriyle Osman Paşa'nın yardımına yürürken Paşa'ya bir nâme gönderdi. Adil Giray Han;

"Karındaşım Osman Paşa! malûm ola ki üzerinize seksen bin kızılbâş ile Şâh Oğlu gelmiş. Ceng eder imiş. Siz imdi bî-huzûr olmayasız. İnşâ'Allah 'ân-karib ben dahi kırk bin yarar ve kemân-dâr ve tîr-endâz Tatar askeriyle varup erişürüm. İnşâ'Allah anların hâlin dahi Orus Han hâline döndermek mukarrerdir." diyerek yazdığı mektubu taşıyan adamı kızılbâşların eline düştü. Böylece Tatar ordusunun ahvâlini öğrenen kızılbâşlar, Şamahı şehriden çekilerek Tatar askeri üzerine yürüdüler. Hazırlıksız bir şekilde kızılbâşlara yakalanan Adil Giray Han'ın 40 bin kişilik ordusu, bozguna uğradı. Kendisi ise esir edilerek Kahkaha (Alamut) kalesine götürüldü. Bu bozgunu bayram gecesi haber alan Osman Paşa, askerinin moralinin bozulmaması için bayram sabahına kadar durumu gizlemek zorunda kaldı. Bu elim olaydan sonra, Özdemiroğlu Osman Paşa, diğer Paşaların da telkiniyle daha muhkem olan Demirkapı kalesine gitmeye karar verdi. Bkz. *Târîh-i Osman Paşa; Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M.1585)*, s. 35-39. Şamahı'nın güneyindeki Mollahasan adlı yerde gerçekleşen Türk-İran Savaşı'nda esir edilen ve daha sonra Alamut Kalesi'nde şehid edilen Adil Giray Han'ın bu olayı, Türk Dünyası'nda bir destan halini aldı. Türkiye'nin meşhur yazarı Namık Kemal'in *Cezmi* isimli romanına da konu oldu. Vaktiyle bütün Türk Dünyası'nı heyecana getirmiş olan bu olay, Kırım'dan uzak olan Sirderya havzaları ve Kazak-Kırgızları arasında bugün bile destan şeklinde söylenmektedir. (Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s. 86.) ; Adil Giray'ın esir düşmesi hakkında bkz. Çetin Sungur, *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 76-77.

¹⁶⁷ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 77.

atlar ihsân olundu. Şamhala arpalık olarak, Şabran Sancağı ve kardeşi Toca Lav Burhaneddin'e Ahtı ve İhir Sancakları verildi. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için, Serdâr Lala Mustafa Paşa'nın talebi üzerine Burhaneddin'in kızıyla Osman Paşa'nın evliliği yapıldı. Şamhal'ın dışında Kaytak Usmisi, Kale-i Kureys, Zaho ve Tabasaran hâkimleri de Serdâr'a itaat eylediler.¹⁶⁸

2.4. Revan, Tebriz ve Gence'nin Ele Geçirilmesi

Geri dönmek üzere yola çıkan ordu, geldiği yoldan geçerek Tiflis'e ulaştı ve burada beş gün kaldı. Buradan devam edilirken aniden bastıran kışın şiddetinden dolayı, beş-altı bin asker helak oldu. Binbir zorlukla Gori'ye varan Osmanlı ordusu, şehirde iki gün konakladı. Ayrıca Serdâr, kale muhafazası için 60 yeniçeri, gönüllü ve timar eri bırakıp, başlarına Mirliya Hasan Bey'i tayin etti. Bu sırada Açıkbaş hâkimi Giorgi'nin kardeşi Mamiaoğlu ordugâha gelerek itaat etti. Öte yandan Serdâr, Aleksandr Han'a Tiflis Beylerbeyisi'ne zahire temin edilmesi ve David Han'ın ele geçirilmesi için yardım etmesi hususunda nevâziş-nâme¹⁶⁹ gönderdi.¹⁷⁰

Batı Gürcistan Kralı I. Simon, Türklerin Şirvan'ı ele geçirmesi üzerine, Mahmud Han ismiyle kızılbaş tacı giymiş, ardından Tiflis ve Gori'nin geri alınması vazifesiyle kendisine hükümdarlık alametleri gönderilerek, emrine 9 bin asker verilmişti. Osmanlı ordusunun Şirvan'dan dönüşü sırasında, kendisine katılan Gürcülerin de yardımıyla yolları kapatıp, Lala Mustafa Paşa'nın ordusuna büyük hasar verdikten sonra bol miktarda ganimet topladı. Bütün bunlara rağmen Serdâr'a müracaat edip, affedilmesini ve Gori'nin Padişah Livası (Livâ-i Pâdişâhî) olarak kendisine verilmesini istedi. Fakat Gori'ye Sancak Beyi ve muhafaza kuvveti tayin olunduğu için, bu isteği kabul edilmedi. Buradan yoluna devam eden ordu, Azgur Kalesi'ne geldiğinde, Meshetya Atabeyi II. Keyhüsrev'in zevcesi Dedis-İmedi ve oğulları Minuçihr ile V. Kuarkuare, Serdâr'ın yanına gelerek biat ettiler. Minuçihr, Serdâr'ın Şirvan'a gidiş ve dönüşünde orduya klavuzluk etmişti. Bu yardımından dolayı daha sonra ihtidâ ederek Mustafa adını alan Minuçihr'e, kendi ülkesi Çıldır Beylerbeyliği adıyla verildi. Kardeşi Kuarkuare'ye ise Oltu bırakıldı.¹⁷¹

¹⁶⁸ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 67; Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, s. 50-51.

¹⁶⁹ İltifat ve gönül almak için yazılan yazı. Nevâziş için bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 23. Baskı, Ankara 2006, s. 828.

¹⁷⁰ Bekir Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 67-68.

¹⁷¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 68-69; *Târih-i Osman Paşa; Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M.1585)*, s. 22.

Yaklaşık yedi aydır hareket halinde olan ordu 21 Kasım günü Erzurum'a ulaştı. Alınan kararlar gereğince, kızılbaşların muhtemel saldırılarına karşı Kars Kalesi tamir edildi. Bu sırada yaşanan bazı gelişmeler üzerine, Revan'ın tahrip edilmesine karar verildi. Ardından Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa komutasında, Diyarbekir Beylerbeyi Behram Paşa ile Karaman ve Rum Beylerbeyilerinin iştirakiyle oluşturulan 30 bin kişilik bir ordu, Revan'a taarruz etmek üzere yola çıktı. Osmanlı ordusunun yürüyüşünü haber alan Tokmak Han, hemen Revan'dan firar etti. Ordu burada kızılbaş askerinden eser bulamayınca, çoğunluğu Ermeni olmak üzere 20 bin kadar esir ve pek çok ganimet topladı. Serdâr, kışı Erzurum'da geçirip, Revan'da güçlü bir kale inşa ederek bölgeyi kesin olarak Osmanlı topraklarına katmayı planlıyordu. Bu sırada, Kars Kalesi'nin tamirinden sonra Gürcistan kıyılarını emniyet altına almak ve Şirvan'a erzak ile mühimmat sevk etmek amacıyla, Rion Nehri'nin denize döküldüğü Faş Boğazı'nda, bu isimle anılan Faş Kalesi inşa edildi.¹⁷²

Lala Mustafa Paşa, Kırım Hanı ile birleşip Revan'ı tamamen ele geçirmeyi amaçlıyorken, İstanbul'da yaşanan bazı gelişmeler, Paşa'nın planlarının bozulmasına sebep oldu. Sokollu Mehmed Paşa bir suikast sonucu hayatını kaybetti ve Lala Mustafa Paşa, hakkındaki şikâyetlerden dolayı Sultan III. Murad'ın emriyle 7 Ocak 1580'de Serdârlıktan azledilip, İstanbul'a çağırıldı.¹⁷³ Onun yerine Serdâr tayin edilen Koca Sinan Paşa, 15 Temmuz 1580'de Tiflis'e geldi. İstanbul'dan aldığı emre göre; Paşa'nın görevi, Özdemiroğlu Osman Paşa'ya yardım götürmek ve Tiflis'in ihtiyacı olan zahireyi ulaştırdıktan sonra, Revan'dan Tebriz'e kadar İran'ın elinde olan yerleri tahrip etmektir. Bu sırada, Şah'ın büyük bir ordu ile Tiflis'e doğru harekete geçtiği haberi alındı. Harb için gerekli olan hazırlıklar yapıp, bir hafta beklenildikten sonra, Şah'ın ordusundan herhangi bir ize rastlanılmaması üzerine, kışı geçirmek için Kars'a geri dönüldü. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren I. Simon, Eylül ayında Gori'yi işgal etti. Bunun üzerine Kahetya Kralı II. Aleksandr, Kartli Kralı I. Simon'un Gori'ye yaptığı saldırıya karşılık vererek, onu geri püskürttü. Eski Kartli Kralı David Han, II. Aleksandr'a destek verdiği için kendisine Gori, beylerbeyilik olarak verildi.¹⁷⁴ Serdâr Koca Sinan Paşa, 1581 baharında yeniden başlatılacak harb için hazırlık yapmalarına dâir, ümeraya

¹⁷² Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, s. 73-77. Ayrıca bkz Bekir Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 76-77.

¹⁷³ Dönemin kaynaklarında, Serdâr Lala Mustafa Paşa'nın azline yol açan iki temel sebepten bahsedilir. Birincisi; Adil Giray'ın esareti sonrası Şirvan'da yaşanan büyük firar hadiseleriyle ilgili haberlerin İstanbul'a ulaşması ve bundan Serdârın sorumlu tutulmasıdır. İkincisi ise; Erzurum'da kışlakta iken, Serdâr'ın maiyetindekilerin bazı mâlî usulsüzlüklere karıştıkları ve seferin ilk yıllarında gösterilen gayretin ikinci yılda gösterilmeyip, sadece Kars Kalesi'nin tamiriyle meşgul olunmasına dair şikâyetlerdir. Bkz. Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1520-1596)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 343-344.

¹⁷⁴ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 97-99.

emirler gönderdi. Fakat bu sırada, Revan hâkimi Muhammed Han ve diğer Safevî ümerasından şimdiye kadar Osmanlıların fethettikleri yerler ile Şirvan'ın teslim edilmesi ve sınırın yeniden düzenlenmesi hususunda Serdâr'a mektuplar geldi. Serdâr da Şah'ın barış teklifini İstanbul'a ilettil. Bunun üzerine, Nisan 1581'de III. Murad'ın emriyle, meşveret için Sadaret Kaymakamı Siyavuş Paşa'nın konağında toplanan devlet erkânı, Serdâr'ın geri dönmesi ve sulha talip olan Şah'ın elçisine mucibince amel olunması kararını alıp, durumu Serdâr'a bildirdi. Bu gelişme üzerine, İstanbul'dan gelen emir gereği Veziriazam Koca Sinan Paşa 26 Temmuz 1581 Çarşamba günü İstanbul'a döndü.¹⁷⁵

Şirvan'a girmek isteyen 18 bin kişilik İran ordusu, 1581 Ocak'ında Kür Nehri'nin güneyinde Gazi Giray tarafından bozguna uğratıldı. Ağustos ayında Şirvan'daki gümüş madenlerinin işletilmesi için, Rumeli'den madenciler gönderildi. Ayrıca, Özdemiroğlu Osman Paşa'dan altın, gümüş, bakır ve demir gibi madenlerin bölgede bulunup bulunmadığını araştırması istendi.¹⁷⁶ Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'nın ticaret yolları ve ipek ticaretini ele geçirmek istemesi, bu harekâtın iktisadî sebepleri arasındaydı.¹⁷⁷ 1582 yazında, Kefe Beylerbeyi Cafer Paşa'nın Kuzey Kafkasya yoluyla Şirvan'daki Osmanlı ordusuna yardıma gitmesi kararlaştırıldı. Kefe'den yola çıkan Cafer Paşa'nın, yaklaşık 4 bin kişilik kuvveti ile Demirkapı'ya kadar yürüyüşü sırasında, Kabardey beyleri tarafından Terek ve Aksu Nehirleri üzerine köprüler inşa edildi. 14 Kasım 1582'de Demirkapı'ya ulaşan Cafer Paşa, kışı burada geçirdi. Cafer Paşa'nın yardıma gelişi, kızılbaş ordusu karşısında zaman zaman zor duruma düşen Özdemiroğlu Osman Paşa'nın durumunu oldukça rahatlattı. 1582'de Şirvan ahalisine gönderilen nâme-i hümayûnda Şirvanlıların İran üzerine yapılacak seferde Özdemiroğlu ile birlikte sefere iştirak etmeleri bildirildi.¹⁷⁸ Öte yandan, Osmanlıların Dağıstan ve Şirvan'daki askeri kuvvetlerini takviye etmeleri, bölgedeki bazı feodal beyler arasında huzursuzluğa yol açtı. Bazı Gürcü beyleri ve Gazikumuk Şamhalı, İran'ın Gence Valisi İmam Kulu Han'a mektup yazarak yardım istediler. Sinan Paşa'nın azlinden sonra yerine Kanijeli Siyavuş Paşa veziriazam tayin edildi. Onun

¹⁷⁵ Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1520-1596)*, s. 352-353.

¹⁷⁶ Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın, Şirvan Serdârı Özdemiroğlu Osman Paşa'ya gönderdiği 30 Haziran 1579 tarihli emirden, Osmanlıların Demirkapı'da 20 civarında kadirga inşa ederek, Hazar Denizi kıyısındaki vilayetleri zaptetmeyi planladığı anlaşılmaktadır. Aynı emirde “*ol vilayetlerde gemiler yapmağa pelid ağaçları bulunur mu ve dağlar tettebbu olunsu, demür madeni olur mu?*” (BOA, A.DVN.MHM.d, nr. 38/380) şeklindeki ifadeler bu durumu ispat ederken, Osmanlı Devleti'nin stratejik planlarına ve savaşın iktisadî yönüne işaret etmektedir. Bkz. Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 90.

¹⁷⁷ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövləti (VI-XVI əsrlər)*, s. 350.

¹⁷⁸ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), II, (1575-1918)*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s. 24-25.

sefere çıkmaması üzerine Rumeli Beylerbeyi Ferhat Paşa Serdâr tayin edilerek 14 Nisan'da İran'a hareket etti. Kırım üzerinden gelen Silistre Sancakbeyi Yakup Bey komutasındaki Osmanlı birliği, 50 bin kişilik İran ordusu karşısında yenildi.¹⁷⁹

Özdemiroğlu Osman Paşa, Kefe Beylerbeyi Cafer Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Haydar Paşa'ya bağlı 20 bin kişilik Osmanlı ordusu ile Gence Valisi İmam Kulu Han komutasındaki Safevî ordusu, 7 Mayıs 1583'te Şirvan'ın kuzeyinde bulunan Samur Nehri üzerindeki Beştepe'de karşılaştı. Meşaleler Savaşı olarak bilinen bu savaşta Osmanlılar Safevî ordusunu büyük bir bozguna uğrattılar. Sağ kalanlar ise İran'a geri döndüler. Bu savaştan sonra Şirvan'ın durumu İran açısından oldukça karışık bir hâl aldı. Çünkü kızılbaş emirlerinden hiç birisi Şirvan'da tutunamadı. Osman Paşa ise, Şamahı'ya gelerek, buradaki kaleyi muhkemleştirdi. Cafer Paşa da Derbent'e gidip, ahalisi başkaldırmış olan Küri/Kürin Kalesi'ni ele geçirdi.¹⁸⁰

Bu gelişmelerden sonra, Ferhat Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, 15 Ağustos 1583'te Revan'a girdi. Askerler ve Şîî ahali şehirden kaçtığı için, burada sadece Ermeniler kalmıştı. Revan Kalesi'nin tahkim görevi Şam Beylerbeyi Sokolluzade Hasan Paşa'ya verildi. 18 Ekim 1583'te Revan Eyaleti kurulduktan sonra, Loru ve Tumanisi (Dmanisi) eyaletleri oluşturuldu.¹⁸¹

Özdemiroğlu Osman Paşa konutasındaki Osmanlı ordusu, Tebriz'i almak üzere yola çıktı ve 21 Eylül 1585'de şehrin önlerine vardı. Hüseyin Kulu Han'ın savunduğu Tebriz, 22 Eylül günü Osmanlıların eline geçti ve ardından Tebriz Eyaleti kuruldu.¹⁸² Böylelikle Osmanlıların Güney Kafkasya'daki sınırı genişledi. 25 Ekim'de Tebriz yakınlarında Cağaloğlu Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile İran ordusu arasında yapılan savaşta, Osmanlılar büyük kayıplar verdiler. 28 Ekim'de Şenb-i Gazân mevkiinde gerçekleşen savaşta ise Osmanlı kuvvetleri, Hamza Mirza komutasındaki İran ordusu karşısında üstünlük sağladılar. 30 Ekim 1585'te Özdemiroğlu Osman Paşa Tebriz yakınlarında hunnak (anjın) hastalığından vefat etti.¹⁸³ Osmanlılar karşısında art arda gelen yenilgiler, İran'da taht değişikliğinin yaşanmasına sebep oldu. Şah

¹⁷⁹ Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, s. 75-76; Bazı Gürcü beylerinin Safevî valilerinden yardım dilemesi hakkında bkz Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 99-100.

¹⁸⁰ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 80.

¹⁸¹ Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, s. 76-77; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 101.

¹⁸² Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Tebriz'e yürüyüşü, şehri ele geçirmesi ve olayın detayları için bkz. Farah Guseyn, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, s. 48-50, s. 77-86.

¹⁸³ Çetin Sungur, *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 139.

Muhammed Hudâ-Bende'den sonra oğlu I. Abbas tahta çıktı. Şah Abbas'ın ilk yılları devlet işlerini düzenlemek ve askeriyeye nizam vermekle geçti.¹⁸⁴

Osman Paşa'nın vefatından sonra Ferhat Paşa, Ocak 1586'da Serdâr olarak tayin edildi. Bu sırada, Demirkapı Muhafızı Cafer Paşa ile birlikte Erdebil başta olmak üzere İran topraklarına saldırıya geçmeleri için Dağıstan hanlarına emirler gönderildi. Gence ve Karabağ'ın ele geçirilmesi için Şemkir'de bir kale inşa edilmesi kararlaştırıldı. Mart 1587'de Gazikumuk, Tabasaran ve Kaytak Hükümdarları ile Rutul Beyi'ne, Ferhat ve Cafer Paşalara yardımcı olmaları konusunda hüküm gönderildi. 1587 kışını Erzurum'da geçiren Ferhat Paşa, Temmuz 1587'de Gence'ye doğru harekete geçti. Osmanlı ordusunun gelişi üzerine, Gence Valisi Muhammed Han şehri boşalttı. Eylül 1588'de şehir ele geçirilerek, Ekim 1588'de Gence/Karabağ Eyaleti kuruldu.¹⁸⁵

Uzun yıllar devam eden ve iki taraf açısından oldukça yıpratıcı sonuçlar bırakan Osmanlı-İran Savaşı, Şah I. Abbas'ın talebi üzerine 21 Mart 1590'da imzalanan İstanbul Barış Anlaşması'yla sona erdi. Bu anlaşmaya göre; Aras'ın güneyinde Tebriz, Karacadağ, Şehrizar, Ardalan, Kirmanşah, Lûristan, Hûzistan, Nihavend ile Aras'ın kuzeyinde Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan Osmanlı Devleti'ne bırakıldı.¹⁸⁶

2.5. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Lezgileri Devlete Bağlaması

Serdâr Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum tarafına geri dönmesi üzerine, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvan'da yalnız kalması, kızılbaş kuvvetlerinin burayı tekrar ele geçirmek istemelerine neden oldu. Bu amaçla kızılbaş kuvvetleri Şirvan'ı ele geçirmek için akınlar yaptılar. Ancak amaçlarına ulaşamadılar. Kısa bir süre sonra Osman Paşa, bu akınlara karşılık vermek için Şamahı ve Bakü taraflarına saldırdı. Burada bulunan Şirvanşahlardan Sultan Burhan'ı Şirvanşah yaptı. Sultan Burhan bu bölgede tam olarak nüfûz sahibi olmamakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin himayesi altındaydı. Bu sırada, Derbent civarında oldukça güçlü bir nüfûzu olan Özdemiroğlu Osman Paşa ile Lezgiler arasında bazı problemler meydana geldi.¹⁸⁷ Çünkü Lezgiler Osman Paşa'nın bölgedeki nüfûzunu artırmasından rahatsızlık duymaya başladılar. Kısa

¹⁸⁴ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 80.

¹⁸⁵ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 102-103.

¹⁸⁶ Şah I. Abbas'ın barış talebi neticesinde imzalanan İstanbul Anlaşması ve sınır tayini meselesi için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 193-198.

¹⁸⁷ Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre; Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Serdâr tayin edilmesinden sonra, Şamahı ve Bakü'yü ele geçirmesi ve ardından Dağıstan'da nüfûzunu artırması, Lezgiler arasında huzursuzluğa sebep oldu. Bunun üzerine Lezgilerle Osman Paşa arasında mücadele başladı. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, Matbaâ-i Osmâniye, Der-saâdet 1309, s. 280.

bir süre devam eden askeri mücadeleden sonra, Lezgilerle Osman Paşa arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre:

- 1- Lezgiler, artık hutbeyi Osmanlı Padişahı Sultan III. Murad adına okutacaklar.
- 2- Lezgiler, İran seferi vuku bulduğunda, Kırım tarafından gelecek olan 30 bin kadar Tatar askerinin memleketlerinden geçmesine müsaade edecekler.
- 3- Lezgiler, yiyecek ve cephaneleri Osmanlı Devleti tarafından verilmek şartıyla, Osmanlı askerine yardım edecekler ve onun yanında savaşa katılacaklar.
- 4- Lezgilerin eski geleneksel adetleri gereğince, başlarına idareci tayin ettikleri Şamhallere hiç kimse müdahale etmeyecek.
- 5- Buna karşılık Osmanlı Padişahı eğer arzu ederse, Şamhale; Tuğ, Âlem, Kılıç ve Kaftan gibi hükümdarlık alâmetleri gönderebilecek.
- 6- Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne gidecek olan tüccarlardan gümrük ve rüsûmât alınması meselesi, Şamhal ile Özdemiroğlu Osman Paşa arasında özel olarak belirtilmiştir.¹⁸⁸

Özdemiroğlu Osman Paşa ile Lezgiler arasında yapılan bu anlaşma uzun yıllar geçerliliğini korumuştur. Abdülgiray Han'ın 30 bin kadar Tatar askeriyle Şamhalın memleketinden geçmesi ve Lezgilerin Abdülgiray Han'a refakat ederek Osman Paşa'ya yardıma gelmeleri, Lezgilerin anlaşmaya uygun bir şekilde hareket ettiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle ilk münasebetini bu anlaşmaya dayandırmak mümkündür. Bu anlaşmayla başlayan ilişkiler, daha sonraki yıllarda hem maddi hem de manevi olarak devamlılığını sürdürmüştür. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'daki nüfûzunu yitirmesinden sonraki yıllarda, buraya başka devletler hâkim olsa bile, Lezgiler manevi yönden Osmanlılara bağlılıklarını devam ettirmişlerdir.

2.6. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İdârî Düzenlemeleri

Şirvan Serdârı tayin edilen Özdemiroğlu Osman Paşa, kendisine ayrılan askeri yanına alarak, ayrı bir ordugâh kurdu. 66 Darbzen, 180 sandık cephanes, 1000 Yeniçeri, ve Sol Ulûfeciler ile Erzurum'un Sağ ve Sol Bölükleri, Erzurum Beylerbeyi'nin bütün

¹⁸⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, s. 280; Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s. 96; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 28-29.

tımarlıları ve Şirvanlılardan yeni yazılan üç bin atlı Serdâr'ın emrine verildi. Ayrıca Ruha (Urfa), Karahisarişarkî, Kiğı, Sincar, Siverek, Çabakçur ve Harput Sancak Beyleri de askerleriyle birlikte Şirvan muhafazasına memur edildiler. Böylelikle Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanında on bin asker kalmış oldu.¹⁸⁹

Serdâr Lala Mustafa Paşa, gönderdiği ârizâda Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği yerlerin dört beylerbeyiliği şeklinde taksim edilerek, Şirvan'a Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, Tiflis'e on kere 100 bin akça ile Mehmed Paşa'nın tayin, Gürcistan'ın (Kahetya kastediliyor) cizye takdir olunup, ocaklıkla Aleksandr Han'a, Sohum Beylerbeyiliği'nin sekiz kere 100 bin ile, oranın meşhur ümerâsından Haydar Paşa'ya verildiğini bildirmiştir.¹⁹⁰

Şirvân Eyâleti kurulduktan sonra, buna bağlı 13 sancak teşkil edildi. Bu sancakların isimleri ve idâresine kimlerin verildiği şu şekildedir:

- 1- *Ereş Sancağı*; 700 bin akça ile Kaytas Paşa'ya,
- 2- *Kabala Sancağı*; 400 bin hâsla Tekelü Ulama oğlu Bahâeddin'e,
- 3- *Aktaş Sancağı*; Veli Bey oğlu Kaya'ya,
- 4- *Şabran Sancağı*; arpalık olarak Dağıstan Kumuk-Kaytak hâkimi Şamhal Çoban'a,
- 5- *Zerdâv (Zerdâb) Sancağı*; Rumeli Zaimlerinden Mustafa'ya,
- 6- *Sâderu Sancağı*; Zaimlerden Mustafa Paşa oğlu Ömer Bey'e,
- 7- *Bakû Sancağı*; Oltu Alaybeyisi Ebubekir'e,
- 8- *Salyan Sancağı*; Yemen ma' zûllerinden Yusuf'a,
- 9- *Havz-i Lâhic (Layış/Layış)*; Ardahan Alaybeyisi Kerem-Ali'ye,
- 10- *Küre Sancağı*; Miralay Atâ'ya,
- 11- *Şeki Sancağı*; Buranın Şirvanşahlar zamanındaki hâkimlerinin soyundan gelen Mirzâ Ömer'e,
- 12- *Ahtı ve Ihır Sancağı*; Emir Şamhal Çoban'ın kardeşinin oğlu Tuçalav Bey'e,
- 13- *Livâ-i dîger*; Amid Zaimlerinden Muzaffer Bey'e verildi.¹⁹¹

Şamahî'da Şirvan müftülüğüne günde 50 akça ile Edirneli şair ve bilgin Mevlânâ Vâlihî ve Şirvan Hazine Defterdarlığı'na 150 bin hâs akça ile Gögüşzâde Mustafa Çelebi tayin edildi. Diğer taraftan, Şirvan Eyâleti'nin tahrir işleri ve Özdemiroğlu

¹⁸⁹ M. Fahreddin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, s. 303.

¹⁹⁰ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 63.

¹⁹¹ M. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, s. 303.

Osman Paşa'nın tezkireciliğine, Divân-ı Hümâyûn kâtiblerinden Sirozlu Dal-Mehmed Çelebi, 100 bin akça hâsla memur edildi. Kara Ahmed ise Çavuşluğa tayin olundu.¹⁹²

Şirvan Eyaleti, 1583'te kızılbaşların elinden son olarak kurtarıldığı zaman, 13 sancaktan oluşuyordu. Ancak Serdâr Özdemiroğlu Osman Paşa, buranın Şamahı, Demirkapı ve Şeki adıyla üç beylerbeyilik olarak düzenlenmesi ve buraya birer beylerbeyi tayin edilmesi gerektiğini İstanbul'a arz etti. 26 Haziran 1583'te İstanbul'dan gelen cevapta, bu hususun değerlendirileceği bildirildi. Ancak, 1585 yılında Şirvan'ın batısının merkezi Ereş, doğusunun merkezi ise Şamahı olarak iki ayrı vilayet şeklinde düzenlendi.¹⁹³

Şemkir Kalesi'nin yapılmasına yardım etmesi için, Ereş Beylerbeyliği'ne yazılan 1587 Nisan tarihli bir hükümde, Şirvan vilayetine bağlı sancaklardan 11 tanesinin adı anılmıştır. Buradan, 1587 yılında Şirvan vilayetine bağlı sancakları öğrenmek mümkündür: 1. Şeki, 2. Kuba, 3. Rustav, 4. Çırağ, 5. Bermeki, 6. Hile, 7. Aktaş, 8. Kanı, 9. Arudan, 10. Salyan, 11. Mahmudova (Mahmudâbâd).¹⁹⁴

Sonradan bütün Şirvan, kuzeyde merkezi Demirkapı/Derbent olan Derbend Eyaleti, güneyde merkezi Şamahı olan Şamahı Eyaleti olarak, Küçük ve Büyük Şirvan idârî bölgelerine ayrılmıştır. Bu iki eyalete bağlı sancaklar şu şekildedir:

Şamahı Eyâleti Sancakları:

- 1- Şamahı¹⁹⁵
- 2- Lahic (Kuba) Sancağı : Ardahan Alaybeyisi Kerem Ali Bey'e,
- 3- Ağdaş Sancağı : Ali-Can Bey oğlu Kaya Bey'e,
- 4- Kebele Sancağı : Dört yüz binle Ulama oğlu Bahaeddin Bey'e
- 5- Salyan Sancağı
- 6- Zerdab Sancağı
- 7- Şeki Sancağı
- 8- Badkû (Bakû) Sancağı
- 9- Havuz Sancağı
- 10- Sade-ru Sancağı
- 11- Siryan Sancağı
- 12- Gassâni Sancağı

¹⁹² Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, s. 62.

¹⁹³ M. Fahreddin Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 304.

¹⁹⁴ BOA, A.DVN.MHM.d, LXII. 74, 22 Rebiülahir 995/1 Nisan 1587; M. Fahreddin Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 305.

¹⁹⁵ Şamahı, beylerbeyiliğin merkezidir.

- 13- Hudâverdi Sancağı
- 14- Ereş Sancağı
- 15- Mahmudâbâd Sancağı

Derbend Eyâleti Sancakları:

1. Demirkapı : Paşa Sancağı
2. Şabran (Şaburan) Sancağı : Önce Dağıstan hakimi Emir Şamhal'a arpalık olarak verildi.
3. Ahtı Sancağı : Şamhal'ın kardeşinin oğlu Tuç-Alav Bey'e verildi.
4. Kuba Sancağı
5. Müşkür Sancağı
6. Küre Sancağı
7. Çırak (Çırağ) Sancağı
8. Restav Sancağı¹⁹⁶

Osmanlı memurları bu idarî düzenlemeleri yaptıktan sonra vergi sistemini tatbik ettiler. Artık sikkeler Osmanlı sultanın adına basılmaya, hutbeler Sultan III. Murad'ın adına okunmaya başlandı.¹⁹⁷ 7 Eylül 1584'te Cafer Paşa'ya gönderilen hükümde Şirvan'ın detaylı bir şekilde tahririnin hazırlanması emredildi.¹⁹⁸

2.7. XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'daki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin, XVII. Yüzyılda Kafkasya'da çok etkin bir faaliyet gösterdiği söylenemez. Çünkü Şah I. Abbas'ın tahta çıkmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, daha güçlü bir İran ile karşı karşıya kalmıştır. Öte yandan, XVII. Yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti'nin İran karşısında zayıf düşerek etkin bir siyaset izleyememesinin birkaç sebebi vardır. Bunlardan birisi; Anadolu'da baş gösteren Celâlî isyanları, bir diğeri de; Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında devam eden savaştır. Osmanlı Devleti, Anadolu'da baş veren Celâlî isyanları ve Avusturya ile devam eden savaş sebebiyle, İran'a karşı yeterince tedbir alamamıştı. Nitekim Avusturya'nın teşvikiyle Şah I. Abbas, 14 Eylül 1603'te Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtı.

¹⁹⁶ M. Fahreddin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, s. 305-308; Zeki Velidi Togan, Derbend, Şabran, Şamahı, Kuba, Bakü, Ereş, Zerdab, Kabala ve Şeki hakkında tarihî bilgileri toplamıştır. Bkz. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, I, İstanbul 1932, s. 35-48, 69-83, 123-132, 145-156.

¹⁹⁷ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövləti (VI-XVI əsrlər)*, s. 350.

¹⁹⁸ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy)*, II, (1575-1918), s. 29-30.

Ardından, Şah I. Abbas komutasındaki İran ordusu, 21 Ekim’de Tebriz Kalesi’ni işgal ettikten sonra, Hoy, Merağa, Culfa, Selmas, Ordubad ve Cevanşir şehirlerini ele geçirdi. Erdebil Valisi Zülfikar Han idaresindeki ordu, Nahçıvan’ı işgal ederek, Kahetya Kralı I. David ile Kartli Kralı X. Giorgi’nin de desteğiyle, yaklaşık altı ay süren kuşatmanın ardından, 8 Haziran 1604’te Revan’a girdi. Burada savunmaya yardımcı olan Müslüman ve Ermeni halktan 10 binden fazla insan öldürüldü.¹⁹⁹

Sultan I. Ahmed, 5 Şubat 1604’te Cağaloğlu Sinan Paşa’yı Celâlî ve şark Serdârı olarak tayin etti. Sinan Paşa ile Şah I. Abbas komutasındaki iki ordu, 9 Eylül 1605’te Urumiye Gölü civarında karşılaştı. Yapılan savaşta, Osmanlı ordusu yaklaşık 30 bin şehit vererek yenildi. Sinan Paşa, toplarını ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak önce Van’a, oradan da Diyarbekir’e çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı ordusunun bu bozgunu, daha sonra İran’ın Gence, Şirvan ve Şamahı’yı ele geçirmesine zemin hazırladı.²⁰⁰

Şah I. Abbas, Temmuz 1606’da Gence’ye girdikten sonra, Ocak 1607’de Şamahı’yı kuşatarak 25 Haziran 1607’de şehri ele geçirdi.²⁰¹ Burada bulunan bütün Osmanlı askerleri kılıçtan geçirildi. Şah I. Abbas, Gence, Tumanisi ve Tiflis kalelerini de ele geçirdikten sonra, Karabağ-Bergüşat yoluyla, Türklerin elinde bulunan Demirkapı ve Bakü kalelerini almak üzere yola çıktı. Osmanlılar, askerlerinin büyük bir kısmını Şamahı’nın muhafazasına gönderdikleri için, Derbent ve Bakü Kalelerinde yeterince asker kalmamıştı. 200-300 neferden fazla olmayan askerin bir kısmı da yerli ahaliden oluşuyordu. Şah’ın büyük bir ordu ile yola çıktığını haber alan Bakü halkı, kalede bulunan Türk askerinin bir kısmını öldürüp, bir kısmını da esir etti. Ardından, şehit edilen Osmanlı askerlerinin kesik başlarını, bu sırada Şamahı’da bulunan Şah I. Abbas’a yolladılar. Şah, Bakü’de Osmanlılardan geri kalan malları ganimet olarak, orada yaşayan ahaliye dağıttı. Aynı şekilde Derbent’te yaşayan halk, Bakü halkının yaptıklarının aynısını tekrar etti. Derbent kalesindeki Türk askerini kuşatıp, durumu Muhammed Han’ın oğlu Kaytak Usmisi Rüstem Han’a bildirdiler. Şirvan’ın tamamının İran’ın eline geçmesi üzerine Kaytak Usmisi Rüstem Han ve Tabasaran Masumu, Osmanlı tabiiyetinden çıkarak İran saflarına katıldı. Şah I. Abbas, bu davranışlarından dolayı iki hükümdara da hil’at ve hediyeler gönderdi.²⁰²

¹⁹⁹ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 108-109.

²⁰⁰ Sadık Müfit Bilge, *a.g.e.*, s. 111.

²⁰¹ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 65.

²⁰² Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 46-47; Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 87.

Şirvan'ın karışıklık zamanında, Şabran'ın Tabasaran'a bitişik olan bölgesi Tabasaranlıların eline geçmişti. Daha öncesinde Tabasaranlılar, Osmanlılarla birlikte hareket ettiklerinden, bu araziye kendi ellerinde tutabildiler. Fakat İran'ın buradaki hâkimiyetini tekrar sağlamlaştırması üzerine, bu araziye İran'a bağlı olan Şabran hâkimine vermek istemediler. Şah I. Abbas, bölgenin geliş-gidiş yolunun dağ ahalisinin saldırılarından korunması için Şirvan hâkimi Zülfikar Han'ın bölgede güçlü bir kale inşa etmesini emretti. Bunun üzerine Zülfikar Han durumu Tabasaran Valisi Masum Han'a bildirdi. Bu durumu kabullenmeyen Masum Han, kale inşası için yer belirlendiği zaman, birkaç bin asker ile birlikte savaş yapmak maksadıyla Zülfikar Han'ın karşısına çıktı. Zülfikar Han, Tabasaran Valisi Masum Han'a elçi göndererek nasihatle bulundursa da Tabasaranlıları durduramadı. Kaçınılmaz olan savaş sonucunda Tabasaranlılar mağlup edildiler. Zülfikar Han, Tabasaranlıların yenilgiye uğratıldığını Şah I. Abbas'a bildirdi. Ancak Şah I. Abbas, bu durumdan hoşlanmayarak, Tabasaran Valisi Masum Han'ın gönlünün alınmasını istedi. Çünkü Şah'ın haremde olan kadınlardan birisi Masum Han'ın akrabasıydı. Bu nedenle Şah; Tabasaranlıların hatırını sayıyor ve onlara zarar gelsin istemiyordu. Diğer taraftan, Zülfikar Han'ın bölgeyi istilas ve buraya kale yaptırması sebebiyle Dağıstan hâkimleri ve Tabasaranlılar kendi geleceklerinden kuşkuluyorlardı.²⁰³

Osmanlı Devleti, 1607-1609'da Celâli İsyanlarını bastırdıktan sonra, Sadrazam Kuyucu Murad Paşa komutasındaki orduyu, 29 Nisan 1610'da İran seferine gönderdi. 11 Kasım 1610'da Tebriz yakınlarına gelen Osmanlı ordusu, kışın yaklaşması ve iâşe sıkıntısı nedeniyle geri çekilmek zorunda kaldı. Kışı Diyarbekir'de geçiren Kuyucu Murad Paşa'nın burada vefat etmesi üzerine, Diyarbekir Beylerbeyi Nasuh Paşa Sadrazam tayin edildi. 20 Kasım 1612'de yaklaşık dokuz yıl süren ve Osmanlı-İran Savaşı'na son veren İstanbul Barışı imzalandı. Bu anlaşmaya göre; İran, Osmanlı Devleti'ne 200 yük ipek vergi vermeği kabul etti. Ayrıca, Osmanlı-İran sınırı 1555 yılındaki Amasya Barışı ile çizilen sınır kabul edildi. Gürcistan'ın bir bölümü Osmanlılarda kalırken, 1578-1590 yılları arasında fethedilen Batı İran, Revan, Nahçıvan, Karabağ ve Azerbaycan İran'a bırakıldı. Böylece Osmanlı Devleti, yaklaşık 400 bin km² toprağı İran'a vermiş oldu.²⁰⁴

1615 yılında Osmanlı ordusunun geldiği haberi yayılmaya başladı. Bunun üzerine sınır bölgelerinde, Gürcistan'da karışıklıklar baş gösterdi. Şirvan'da ise daha

²⁰³ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 90.

²⁰⁴ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 112-113.

önce Osmanlılara meyleden ve hala onlara muhabbet duyan halk için bir fırsat oluştu. Özellikle, Deli Melik lakabı ile meşhur olan Kabıstan Terekemelerinin önderi Melik Pîrî, Şirvan'da bir grubun başına geçerek isyan hareketi başlattı. Dağıstan taraflarını kendisine sığınak edip, ülkenin diğer bölgelerine saldırılarda bulundu. Melik Pîrî İran'a karşı isyan durumunda olan Kahetya Valisi Teymuras Han'a bir haberci göndererek, kendi adamlarıyla birlikte onun taraftarı olduğunu bildirdi. Daha sonra adamlarıyla birlikte Ereş hâkimi Mehemed Hüseyin Sultan'ın üzerine yürüyerek, Ereş'i kuşattıysa da kızılbaş askerlerinin kendi üzerine yürüdüğü haberini alınca, geri çekilmek zorunda kaldı.²⁰⁵

Kahetya Valisi Teymuras Han, İran'a karşı isyan ederek, Osmanlı askerlerinin yardımıyla Şeki ve Ereş'i Safevîlerin elinden aldı. Bu olayın ardından, Şah I. Abbas'ın Tiflis üzerinden gönderdiği 15 bin kişilik orduyu da imha etti. Bunun üzerine Şah I. Abbas, 1616'da isyan halinde olan Gürcistan taraflarını yatıştırmak amacıyla yola çıktı. Kısa bir süre devam eden mücadeleden sonra, Şah I. Abbas, Zegem'i (Zeyem) zapt etti. Bu sırada, Kaytak Usmisi Rüstem Han, sadakatini bildirmek için Alget (Algeti) Nehri²⁰⁶ kenarında Şah I. Abbas'ın huzuruna çıktı ve Şah tarafından kendisine verilen Derbend Eyaleti'nin hâkimliği unvânıyla memleketine geri döndü. Bundan sonra Şah I. Abbas, memleketinde bir takım düzenlemeler yaparak, bazı şehirleri imâr ettirdi. Gence, eski bulunduğu yerden taşınarak şimdiki yerine göçürüldü. İlme ve imâra düşkünlüğü ile bilinen Şah I. Abbas, birçok eser bina ettirdikten sonra, 1629 yılında vefat etti.²⁰⁷

Sultan IV. Murad, 10 Mart 1635'de Revan Seferine çıktı. Ordu, Erzurum'da bulunuyorken, Sultan; Dağıstan beylerinden Mirza Mehmed Bey ve Rutul hâkimi İbrahim Han'a mektup yazarak, Revan'a yapılacak sefere yardımcı olmalarını istedi. 19 Temmuz 1635'te, Kars üzerinden Revan'a hareket eden Sultan IV. Murad komutasındaki Osmanlı ordusu, 27 Temmuz'da Revan Kalesi önüne geldi. 28 Temmuz'da başlayan kuşatmanın ardından, Revan 8 Ağustos günü Osmanlılara teslim oldu.²⁰⁸ Sultan IV. Murad, Revan'ı aldıktan sonra, 1 Eylül'de Hoy, 11 Eylül'de de Tebriz'i ele geçirdi. Ancak, buralar Osmanlı Devleti'nin elinde uzun süre kalmadı. Ordunun İstanbul'a hareket etmesinden kısa bir süre sonra, İran kaybettiği bölgeyi geri aldı.

²⁰⁵ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 91; Sadık Müfit Bilge, *a.g.e.*, s. 114.

²⁰⁶ Alget Nehri Gürcistan'da Marneuli yakınlarında bulunan bir nehirdir.

²⁰⁷ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *a.g.e.*, s. 91-92.

²⁰⁸ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 120. Revan Seferi ve Ravan'ın ele geçirilişi hakkında bkz. Yunus Zeyrek, *IV. Sultan Murâd'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûz-nâmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 59-70.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1700-1732 YILLARINDA OSMANLILARIN LEZGİLERLE İLİŞKİLERİ

3.1. Lezgilerin Hacı Davud Önderliğinde Birleşerek İran'a Karşı İsyanı

XVIII. Yüzyılın başlarında Safevî Devleti çok ciddi siyasi ve ekonomik buhran yaşıyordu. Şah ve devlet adamları bu ekonomik bunalımdan kurtulmanın yolunu, vergi oranlarını artırmak olarak düşündüler. 1707 yılındaki ilk kıyırdanmaların sebebi, Şah Hüseyin'in vergi oranlarını arttırmasıydı. Ayrıca, 1700-1703 yılları arasında Azerbaycan'da, özellikle Şirvan'da meydana gelen kıtlık, halk arasında ciddi bir açlığa sebep olmuştu. Bu durum, doğal olarak temel gıda maddelerinin fiyatının yükselmesine yol açtı. Şah'ın görevlendirdiği 1100 kişilik vergi memurları, zor kullanarak, hatta işkence yaparak halkı vergi vermeğe mecbur ettiler.²⁰⁹ Bu zorbalık, belli aralıklarla 1711 yılına kadar devam etti. Lezgiler, Şah'ın hazinesinden, Safevî Devleti'nin Kafkasya'daki sınırlarını korumaları ve Şah'ın tabiyetinden çıkmamaları karşılığında, her sene belli miktarda para alıyorlardı. Aslında yıllık olarak aldıkları bu para, Safevî sınırlarını korumalarından ziyade, Safevî topraklarına saldırmamaları içindi. Ancak, gönderilen paraların son zamanlarda Safevî memurlarınca gasp edilmesi, düzenli para almaya alışmış olan Dağıstanlıları kızdırdı.²¹⁰ 1716 yılında Azerbaycan'dan İran'a giden Rus Elçisi Artemiy Petroviç Volinskiy²¹¹'nin yazdığı rapora göre; "beylerbeyiler toplanan vergilerin yalnızca yaprağını Şah'a gönderiyorlar, meyvelerini ise kendileri alıyorlardı."²¹²

Bu istismarlardan sonra, 1707'de Car-Balaken bölgesinde yaşayan Lezgiler ayaklanarak, etraftaki kentleri yakıp yıkmaya başladılar. 1709'a gelindiğinde, Kuzey

²⁰⁹ "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, Red. Oqtay Əfəndiyev, III, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Elm Nəşriyyatı, Bakı 2007, s. 380.

²¹⁰ İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 97; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 30; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, s. 280. Şah Abbas zamanında Dağıstanlılara ödenen ve Şah Hüseyin zamanında kesilen para yıllık 1.000 tümen civarındaydı. Bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 73-77.

²¹¹ Artemiy Petroviç Volinskiy (1689-1740) Moskova'da doğdu. Ünlü bir devlet adamı, başarılı bir subay ve deneyimli bir diplomat olarak bilinir. Çok zengin olmayan fakat soylu bir aileye mensup olan Volinskiy, iyi bir eğitim aldıktan sonra I. Petro'nun yakın adamlarından biri olmuş ve bir müddet İran elçiliği görevinde bulunmuştur. Bkz. Nikolay Nikolayeviç Kryuçkov, *Artemiy Petroviç Volinskiy : ličnost i deyatelnost*, Ryazanskiy gosudarstvennyy universitet imeni S.A. Yesenina, Ryazan 2007, s. 29. (Николай Николаевич Крючков, *Артемий Петрович Волинский: личность и деятельность*, Рязанский государственный университет имени С.А. Есенина, Рязань 2007.) Volinskiy'nin elçiliği sırasında hazırlayıp I. Petro'ya sunduğu Kafkasya raporu hakkında Türkiye'de yapılan yeni bir çalışma için bkz. Okan Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde : Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

²¹² "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 381.

Azərbaycan sınır bölgələrində daha şiddətli bir isyan meydana geldi.²¹³ Bu isyanın başında, əsas mesləği müderrislik olan Müşkürlü Hacı Davud²¹⁴ bulunuyordu. İleride yapılacak Rus seferi üçün Ermeni və Gürcülərin dəstəğini sağlamaq amacıyla Şamahı'ya gələn və İran'da bulunan Ermeni özgürlük hərəketinin də mensubu olan İsrail Ori, 1709'da Şamahı'dan Knyaz P. M. Gagarin'e yazdığı raporda; Lezgilerin etraftakı birkaç köyü yakıp yağmaladıklarını bildırıyordu.²¹⁵

Bu isyanlar sadəcə Kafkasya ilə sınırlı değildi. İran'ın çox değışik bölgələrində hək, devlete karşı başkaldırmıştı. Mir Mahmud önderliğində Afgan kabileləri və Bahreyn taraflarındaki Araplar da isyan halindəydilər. 1716 yılında Sünnî Afgan kabileləri, Özbeklərlə birləşərək Horasan'da hücumə başladılar.²¹⁶ Hacı Davud da bu durumdan istifadə edərək, isyan cəphəsini genişlətmək üçün bəzi fəaliyətlərə girişti. Öncəliklə, Dağıstan'da yaşayan Sünnî Müslümanlara, Şiî Safevî Devleti'ne karşı birləşmələri üçün məktuplar göndərdi. Ayrıca, bölgədə yaşayan nüfuzlu və zəngin feodal bəylərə xəbər göndərərək, başlatmış olduğu bu isyan hərəketinə dəstək vermələrini istədi. Hacı Davud'un isyan üçün göstərdiği bütün bu fəaliyətlər, əslində Şiiliğe karşı bir karakter taşıyırdı. Çünkü Tsahurlar, Tabasaranlar, Agullar və Rutullardan oluşən bütün Lezgilər, Safevîlərin Şiî propogandasından bezmiş durumdaydılar. Hacı Davud'un bu fəaliyyətləri karşısında Safevî idarəçiləri boş durmayaraq, onu 1719 yılında Derbend zindanlarına hapsedtilər.²¹⁷ Ancak, bir müddət sonra Hacı Davud, yəqin dostlarının yardımıyla bu həpishanədən kaçımayı başardı və yarım kalan propogandasına dəvəm etti. Çox keçmədən, Lezgistan'ın hər bir köşəsində yaşayan Sünnî topluluklar, Safevîlərə karşı isyana başladılar. Kür, Samur Ovası, Car-Balaken və Tabasaran'da yaşayan topluluklar, adətə galeyana gəldilər. Bütün bu Sünnî Lezgi həkkları, Hacı

²¹³ Abdulakim Abdulkərimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 64. (Абдулаким Абдулкеримович Бутаев, *Народно освободительное движение на Восточном Кавказе под руководством Хаджи-Давуда Мюшкурского (первая треть XVIII в.)*, с. 64.)

²¹⁴ Hacı Davud, Azərbaycan'ın Haçmaz bölgəsindəki Müşkür'e bağlı Dedeli Köyü'ndəndir. Əslində bir din adamı və müderris olan Hacı Davud, XVIII. Yüzyılın ilk cəyregində Safevîlərin Şiî baskısına karşı yürütölən isyan hərəketinin başına gəçti. Kısa bir sürə sonra etraftakı şəhirləri ele gəçirərək nüfuzunu artırdı. Rusya'nın Dağıstan seferi üzərində Osmanlılar tərəfindən himayə edilərək 1724'te Şirvan Hanlığı'na təyin olundu. 1728 yılında isə gəvəvindən azlədilərək ailesiylə birlikdə Rodos'a sürüldü. Rodos'tan sonra Gelibolu'ya naklədölən eski Şirvan hanı Hacı Davud Han muhtəmələn burada ikəmət ediyorkən vəfat etti. (Butayev, a.g.e., s. 129-132). Hacı Davud'un siyasi fəaliyyətləri çalışmanın ilgili kısımlarında verilmişdir.

²¹⁵ G. A. Ezov, *Snoşeniya Petra Velikogo s Armyanskim narodom*, Sank-Peterburg 1898, s. 250. (Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого с Армянским народом*, СПб. 1898, с. 250.) ; Abdulakim Abdulkərimoviç Butayev, a.g.e., s. 64 ; F. İ. Soymonovun "Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri" adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, haz. Elçin Qarayev, Bakı 2006, s. 42-43.

²¹⁶ Abdulakim Abdulkərimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 79.

²¹⁷ "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xəq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 388; Abdulakim Abdulkərimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 80.

Davud'un etrafında toplanarak bir ordu oluşturdular. Hacı Davud, Gazi Kumuk Şamhal'ı Çolak Surhay Han ve Tsahurlu Ali Sultan ile birleştikten sonra, Şabran ve Ereş şehirlerini ele geçirerek kızılbaşları buradan uzaklaştırdı. Şabran'ın alınması, Hacı Davud'un ordusuna daha fazla katılım olmasını sağlayarak onu güçlendirdi. İran'ın idaresinde bulunan şehirlere doğru ilerlemeye devam eden Hacı Davud, Hudat Kalesi'ni ele geçirdi. Daha sonra, Kaytak Usmisi Ahmed Han ile birleşerek, Şirvan Valisi Hüseyin Ali Han komutasındaki bir Safevî birliğini Şeki'de imha etti. Kaytak Usmisi, Hacı Davud'a yardım etmek için, Murtazaali Emir Hamzaoglu komutasında bir askerî kuvvet gönderdi.²¹⁸ Böylece, Doğu Kafkasya'nın bütün Sünnî halklarından ibaret olan Lezgi, Lakz, Kaytak, Avar, Tsahur, Akuş halkları ilerleyerek, Şirvan'ın merkezi olan Şamahı'ya doğru yaklaştılar. Şehri kuşatan Hacı Davud'un ordusu, sekiz gün boyunca savaşmasına rağmen Şamahı'yı ele geçiremedi.²¹⁹ Kafkasya'nın önemli bir ticaret merkezi olan Şamahı'da, Safevîlerin bazı üst düzey devlet adamları yaşıyordu. Bu nedenle, güçlü bir savunmaya sahip olan şehre girmek mümkün olmuyordu. Ancak bu sırada, Şirvan'ın diğer şehirleri, Lezgilerin kontrolüne girmiş durumdaydı. Uzun süren kuşatmanın ardından şehri ele geçirmek mümkün olmayınca, 1720 yılının ağır kış şartlarının da etkisiyle Hacı Davud, Şamahı kuşatmasını kaldırarak, Müşkür'e geri döndü.²²⁰

3.2. Hacı Davud'un Rusya ile Birleşme Talebi

Etrafına büyük ordular toplayan Hacı Davud'un 1719 ve 1720 yıllarında kazandığı bu başarılar, Rusya ve Osmanlı Devleti tarafında bir takım rahatsızlıklar meydana getirdi. Her iki devlet de Şirvan'a hâkim olabilmek için Lezgilerden istifade etmek istiyordu. Ancak, Hacı Davud'un niyeti onlardan çok daha farklıydı. O, kızılbaşları Şirvan'dan çıkarttıktan sonra, burada bağımsız bir Lezgistan Devleti kurmayı hedefliyordu. Ancak bunu tek başına başarmanın mümkün olmayacağını bildiği için kendisine göre akıllıca bir siyaset izlemeye başladı. Bu iki büyük devlete karşı gelmek yerine, onlardan birinin tarafına geçerek, kendisine müttefik kazanmayı denedi. Müttefik olacağı bu devlet, Hacı Davud'un düşüncesine göre; kuracağı devletin bağımsızlığını koruyacaktı. Şiîliğe karşı Sünnî karakter taşıyan bir isyan hareketinin lideri olan Hacı Davud, normal şartlarda İran'a karşı, Lezgiler gibi Sünnî olan

²¹⁸ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 94.

²¹⁹ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 82-83.

²²⁰ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 84.

Osmanlılarla birleşmeliydi. Ancak, Hacı Davud ittifak kurmak için, Rusya'yı tercih etti.²²¹ Onun bu tercihini Rusya'dan yana kullanması herhalde tesadüfi değildi. Çünkü Hacı Davud, I. Petro'nun uzun süredir sefer hazırlığı yaptığını ve yakında Kafkasya üzerine geleceğini biliyordu. Hacı Davud, Rusya ile ittifak kurmakla, I. Petro'nun Lezgiler üzerine yapacağı seferi durdurabileceğini düşünüyordu. İşte bu maksatla, 1721 yılının başlarında, Astrahan'da bulunan General İ. V. Kikin'e birkaç defa mektup yazdı. Yazdığı mektupların birinde şu ifadeleri kullanıyordu:

Ben kızılbaşlar üzerine sefer yaptım ve onları topraklarımızdan çıkarttım. Halkımla birlikte dostluk için, Rus İmparatoru'nun emri altına girer ve ona sadakatle hizmet ederim. Ordunuz buraya geldiği zaman, ne lazım geliyorsa, size yardım ederim. Artık tüccarlarınız topraklarımıza gelip güvenli bir şekilde ticaret yapabilir. Allah'a ve Kur'an'a yemin olsun ki; onların saçının teline bile dokunmayacağız. Bunu imparatora söyleyesin.²²²

Hacı Davud bu mektuplardan birinde, Rusya ile yapacağı ticarî ilişkilere de değiniyordu. Şirvan'a gelecek olan Rus tüccarlardan kurşun, demir gibi metalleri getirmelerini isterken, karşılığında onlara ipek veya başka değerli kumaşlardan verecekti. Hacı Davud bu mektuplarda, etrafı yakıp yıkan savaşçı bir hükümdar olmak istemediğini, niyetinin sadece Sünnî Lezgileri kızılbaş İran'ın zulmünden kurtarmak olduğunu açık bir şekilde dile getiriyordu. Ancak Davud Bey bütün bu çabalarına rağmen, Rusya'ya yaptığı müracaatlardan olumlu bir sonuç alamadı.²²³ Çünkü İran'da bulunan Rus Elçisi Artemiy Petroviç Volinskiy, Lezgilerin Ruslarla olan bu yakınlaşmasına mani oldu. Volinskiy, I. Petro'ya onların güvenilir insanlar olmadıkları gerekçesiyle, Kafkas halklarıyla dostluk kurmaması gerektiğini tavsiye etti. Onların ancak silah zoruyla ve dâima korku altında tutularak, Rusya'ya tabii hale getirilebileceğini söyledi.²²⁴

²²¹ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 84.

²²² AVPRİ, F. 101 : Dela Andreyskoy derevni, 1721, D.1, L.4 (АВПРИ, Ф.101 : Дела Андрейской деревни, 1721, Д.1, Л.4); *Russko-Dagestanskije otnoşeniya XVII (pervoy četverti XVIII veka)*, Dokumentı i materialı, Sost. R. G. Marşayev, Mahaçkala 1958, s. 240-241. (*Русско-Дагестанские отношения XVIII (первой четверти XVIII века)*, Документы и материалы, Сост. Р. Г. Маршаев, Махачкала 1958, s. 240-241.); Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *a.g.e.*, s. 85.

²²³ Gabil Camalov, "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti", çev. Sadık Sadıkov, *Türkler*, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), s. 533.

²²⁴ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 86.

3.3. Şamahı'nın Ele Geçirilmesi ve Rus Tüccarların Öldürülmesi

Hacı Davud'un Rusya ile ittifak kurarak, İran'ı kovduktan sonra burada müstakil bir devlet kurmak istemesi, I. Petro'nun hedefleriyle çelişiyordu. Çünkü I. Petro'nun amacı, Hazar Denizi kıyıları ve Şirvan'ı Rusya'ya bağlamaktı. Bu sonuç vermeyen yazışmalardan sonra, Hacı Davud tekrar Şirvan, Derbend ve Bakü'yü Safevîlerden kurtarmayı planladı. Bu esnada Rusya ve Osmanlı Devleti, Hacı Davud'un Safevîlerle olan mücadelesini uzaktan izliyordu. Hacı Davud ise, birlik oluşturmak için Dağıstan'ın feodal beyleriyle irtibat kurdu. Kaytak Usmisi Ahmet Bey ve Surhay Han ile Derbend yakınlarındaki Kafiri denilen yerde görüştüler ve birlikte Şamahı'ya hücum etmeye karar verdiler.²²⁵ Ancak bu birlikten Kumuk Şamhalı Adil Giray Han'ın haberi oldu ve hemen Kaytak Usmisi Ahmed Han'a haberci gönderdi. Adil Giray Han, İran aleyhine faaliyet göstermemesi karşılığında Safevîlerden belli bir miktarda para alıyordu. İran aleyhine oluşturulan bu birliğe dâhil olduğu takdirde Adil Giray Han, Kaytak Usmisi Ahmed Han'a karşı savaş açmak zorunda kalacağını bildirdi. Ayrıca eğer Ahmed Han İran'a karşı oluşturulan bu birliğe dâhil olmazsa, ona da Safevîlerden para desteği gelecekti. Hal böyle olunca Ahmed Han, Hacı Davud ile birleşmekten vazgeçti. Ancak gizli bir şekilde Hacı Davud'a küçük bir askeri kuvvet gönderdi. Bütün bunlara rağmen Davud Bey'in etrafında, Gazi Kumuklu Surhay Han, Tsahurlu Ali Sultan, Kutkaşanlı İbrahim ve Kaytak Usmisi Ahmed Han'ın gönderdiği kuvvetler toplandı. Bu birliklerle beraber Hacı Davud, belli aralıklarla birkaç defa hücum ettiyse de, Şamahı'yı alamadı. Birinci hücum, 11 Ağustos 1721'de gerçekleşti.²²⁶ Bu sırada Safevîlerin Şamahı Valisi Hüseyin Han'dı ve şehirde Şiîlerle birlikte Sünnîler de yaşıyordu. Ancak Sünnî halkın sayısı daha fazlaydı. Hacı Davud önderliğinde yapılan ikinci saldırı 25 gün boyunca devam etti ve şehirdeki Sünnîlerin yardımıyla Şamahı ele geçirilebildi.²²⁷ Şamahı'nın alınmasıyla burada yaklaşık 200 yıldır devam eden Safevî idaresi sonlandırıldı.

Hacı Davud Şamahı'yı ele geçirince, şehri yağmalamaya başladı. Ancak onun düşmanlığı sadece Şiîlere karşıydı. Bu dönemde yaşayan tarihçilerden Yesai Hasan Calalyan'ın verdiği bilgiye göre; Hacı Davud, şehirde yaşayan Ermeniler, Ruslar ve

²²⁵ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 86.

²²⁶ Yesai Hasan Calalyan, *Kratkaya istoriya strani Albanskoy (1702-1722)*, s. 15; Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 88.

²²⁷ *İstoriya narodov Severnogo Kavkaza c drevneyşih vremen do kontsa XVIII v.*, Red. B. B. Piotrovskiy, Akademiya nauk SSSR, Moskva 1988, s. 411; Yesai Hasan Calalyan, *Kratkaya istoriya strani Albanskoy (1702-1722)*, s. 16; Tofiq Teyyuboglu Mustafazade, "Safevi Hanedanı'nın Son Yılları", *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), s. 926.

Yahudilere dokunmuyor, onların mallarını yağmalamıyordu.²²⁸ Ancak Volinskiy, I. Petro'ya yazdığı raporda bunun aksini söylüyor:

“Hacı Davud Şamahı'yı alınca, her tarafı yakıp yıkmaya başladı. Kervansaraylara girerek, burada bulunan tüccarlarımızı öldürdü ve onların 500 bin ruble değerindeki mallarını yağmaladı. Burada bulunan M. Yevreinov'un 170 bin ruble değerindeki Fars parasına el koydu.”²²⁹

Gülüstan-ı İrem'in yazarı Abbaskulu Ağa Bakıhanov'a göre; 1712 yılında gerçekleşen Şamahı'nın alınması sırasında Hacı Davud, Şirvan Valisi Hüseyin Han ve Şii halk ile birlikte 300 kadar Rus tüccarını katlederek, onların yaklaşık 400 bin tümen değerinde olan mallarına el koydu.²³⁰

Bu bilgilere ek olarak, Şamahı'daki Rus tüccarlarının öldürülmesiyle ilgili başka görüşler de mevcuttur; İran'da bulunan Rus Elçisi S. Avramov, Hacı Davud'un Şamahı'yı ele geçirmesinden önce, oradaki Rus tüccarlarının bütün mallarını yanlarına alıp, şehrin belli bir yerinde toplanmaları halinde, onlara kesinlikle dokunmayacaklarını söylediğini yazıyor. Ancak onlar, Hacı Davud'un bu tavsiyesini yerine getirdikten sonra, Şamahı'daki bütün zenginlerin mallarını da kendi yanlarında sakladılar ve onlardan bazılarını himaye ettiler. İstanbul'da bulunan Rus Elçisi İvan İvanoviç Neplüev²³¹ de, Rus tüccarlarının Hacı Davud'un düşmanlarını ve onların mallarını kendi evlerinde sakladıklarını tasdik ediyor. Onların bu davranışları karşısında oldukça hiddetlenen Hacı Davud, burada bulunan yaklaşık 300 kadar Rus tüccarını öldürerek, bütün mallarına el koydu.²³²

İran Şahı, I. Petro'nun, Şamahı'da katledilen Rus tüccarlarının can ve mal güvenliğinin tanzim edilmesi için yazdığı mektuplara, olumlu ya da olumsuz cevap vermedi. Rusya ise, buna karşı hem İsveç ile savaş halinde olduğu için, hem de Osmanlı

²²⁸ Yesai Hasan Calalyan, *Kratkaya istoriya stranı Albanskoy (1702-1722)*, s. 16.

²²⁹ RGADA, F. Kabinet Petra Velikogo, II otd, Kn. 54, L. 645-646. (РГАДА, Ф. Кабинет Петра Великого, II отд, Кн. 54, Л. 645-646) ; Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostochnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 92; *İstoriya narodov Severnogo Kavkaza c drevneyşih vremen do kontsa XVIII v.*, s. 411.

²³⁰ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 95.

²³¹ Neplüev 1693 yılında Novgorod'a bağlı Navolok köyünde doğdu. Anne ve baba tarafından asil bir sülaleye mensup olan Neplüev, gençlik yıllarında iyi bir eğitim aldı. Bu yıllarda I. Petro'nun emri ile eğitim için Venedik'e gönderilen öğrenciler arasındaydı. Döndükten sonra Petersburg'ta kısa bir süreliğine donanma subaylığı görevinde bulundu. Ardından Çar'ın emri ile İstanbul konsolosluğuna tayin edildi. Neplüev, 1773 yılında Novgorod'ta bulunan köyünde öldü ve kendi yaptırdığı katedrale defnedildi. Fatih Ünal, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüev*, Ordu 2010, s. 23-30, 171.

²³² BOA, HAT, nr. 58443/1427, 29 Z 1136/18 Eylül 1724; Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *a.g.e.*, s. 93; John F. Baddeley, *Rusların Kavkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989, s. 52-53. Eserin Rusçası için bkz. Djon Baddeli, *Zavoyevaniye Kazkaza Russkimi 1720-1860*, Tsentrpoligraf, Moskva 2010, s. 36-38.

Devleti ile giriştiği 1711 Prut Savaşı'ndan yenik çıktığı için, İran'a karşı herhangi bir yaptırım uygulayamadı. Fakat I. Petro ileriki yıllarda, katledilen Rus tüccarlarını bahane ederek Lezgiler üzerine sefere çıkacaktır.²³³

Hacı Davud'un İran'a karşı isyan hareketi başlattığı yıllarda, Şirvan'ın merkezi olan Şamahı'yı ele geçirdiği ve burada bulunan Rus tüccarlarını öldürdüğü tarih tartışmalıdır. Kaynakların bir kısmı Lezgilerin Şirvan'ı ele geçirdiği tarihi 1712 olarak gösterirken, bir kısmı da 1721 olarak verir. Buna rağmen 1721 yılında Lezgilerin Şamahı'yı bir defa ele geçirdiğini söyleyenler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu dönemde, I. Petronun İran'a gönderdiği Rus Elçisi Artemiy Petroviç Volinskiy'in raporlarında, Şamahı'nın Hacı Davud tarafından ele geçirilme tarihi 1721 olarak geçmektedir. Bunun dışında Gerber, Calalyan ve Bedrettinzade'nin eserleri ile Dağıstan kroniklerinde 1721 tarihi verilmektedir.²³⁴ Batı kaynaklarından J.W. Zinkeisen'in eserinde de bu tarih 1721 olarak geçmektedir.²³⁵ Bu dönemde meydana gelen olaylara tanıklık eden ve 1721-1736 yıllarına ait olayların bir tarihçesini yazan Yozefo Tiflisi'nin eserinde de, Lezgilerin isyan ettikten sonra Şamahı'yı teslim aldıkları tarih 1721 olarak gösterilmektedir.²³⁶

Ancak bu döneme ait önemli kaynak eserler kaleme almış olan İ. İ. Golikov, P. G. Butkov, S. M. Solovyev ve *Gülüstan-i İrem'in* yazarı Abbas Kulu Ağa Bakıhanov'un eserlerinde 1712 yılı esas alınmaktadır.²³⁷ Öte yandan, Rus donanmasında teğmen olarak görev yapan F. İ. Saymanov, 1719 yılında Hazar kıyılarının araştırılması için düzenlenen gezide bulunmuş ve I. Petro'nun Hazar kıyılarındaki yürüyüşünü tasvir ettiği seyahatnamesinde Şamahı'nın Hacı Davud tarafından ele geçirilme tarihini 1712 olarak göstermiştir.²³⁸

Şamahı'nın ele geçirildiği sırada, Rus tüccarlarının öldürülmesi hadisesinin gerçekleştiği tarih de tartışmalıdır. Çünkü 1721 yılındaki karışıklık sırasında Şirvan'daki ticaret yolları güvensiz bir haldeyken, yaklaşık 300 Rus tüccarının Şamahı'da bulunması, araştırmacıların meseleye şüpheyile yaklaşımlarına yol açmaktadır. Öte yandan, Hacı Davud'un Şamahı'yı ele geçirene kadar defalarca

²³³ İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 98.

²³⁴ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 89.

²³⁵ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, çev. Nilüfer Epçeli, V, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 417.

²³⁶ Gülcan Sarıoğlu, *Yozefo Tiflisi'nin "Vâkı'ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin" Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2008, s. 39.

²³⁷ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 90.

²³⁸ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *a.g.e.*, s. 91.

Astrahan'a mektup göndererek Rusya ile müttefik olmaya çalışırken, bu şartlar altında Rus tüccarlarını öldürtmesi de araştırmacıları mütereddid bırakan başka bir husustur. Büyük bir ihtimalle bu olay 1721 yılından daha önce gerçekleşmiştir. Fakat Rusya'nın İsveç meselesi ve İran'ın da iç isyanlarla ilgilenmek zorunda kalması neticesinde bu olayın üzerine gidilememiştir. Ancak I. Petro, İsveç meselesini sonuçlandırdıktan sonra, öldürülen Rus tüccarlarının intikamını almak için bu olayı bahane göstermiş ve Dağıstan'a yürüdüğü bu tarih 1721 yılına denk gelmiştir.

3.4. Hacı Davud'un Karabağ, Gence ve Erdebil Seferi

Hacı Davud'un Şamahı'yı ele geçirmesi üzerine, Safevîlerin Gence ve Erivan valileri birleşerek 30 bin kişilik kuvvetle birlikte, Kür Nehri'nin kenarındaki Berde şehrine kadar geldiler. Ancak valiler, Şah'tan herhangi bir haber alamadılar. Çünkü bu sırada Şah, Kandehar'da Afganların çıkardığı isyan ile meşguldü. Bunu haber alan Hacı Davud, kendi ordusuyla birlikte kızılbaşların karşısına çıktı. Meydana gelen savaşta Lezgiler üstünlük sağladılar ve onları Karabağ'da Terter Nehri'ne kadar kovaladılar. Bu zafer ile Hacı Davud, Şamahı'dan sonra Berde şehrini de ele geçirmiş oldu. 1721 yılının sonuna doğru bütün Lezgistan ve Şirvan, Safevîlerin hâkimiyetinden çıktı.²³⁹ Böylece, Rusya'nın Kafkasya'ya müdahalesinin öncesinde, Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmı Sünnî Hacı Davud ve Surhay Han'ın kontrolüne girmiş oldu.

Hacı Davud, Karabağ'ı ele geçirdikten sonra, Gence'ye doğru yürüdü ve burayı 12 gün kuşatma altında tuttu. Bunun üzerine Şah Hüseyin, Hacı Davud'un karşısına İran'ın Kahetya Valisi Mehemed Kulu Han'ı²⁴⁰ (Konstantin) gönderdi. Konstantin'in geri çekilmesi üzerine Şah Hüseyin, Kartli Kralı VI. Vahtang'ı²⁴¹ Gence'yi kuşatan Hacı Davud'un üzerine gönderdi. VI. Vahtang ile Hacı Davud'un hedefleri birbirine çok benziyordu. Çünkü Hacı Davud Şirvan'da bağımsız bir devlet kurmak isterken, VI.

²³⁹ Abdulkim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostochnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 94-95.

²⁴⁰ Müslüman olduktan olduktan sonra Mehemed Kulu Han adını alan Gürcistan'ın Kahetya Kralı Konstantin, 1723 yılında VI. Vahtang'ın yerine Kartli Kralı ve İran'ın Gürcistan valisi oldu. Bkz. Hrand D. Andreasyan, *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1974, s. 2. Andreasyan'ın Türkiye'de yayına hazırladığı bu eser, 1988'de Bakü İlimler Akademisi'nce notlar ilave edilerek Rusçaya tercüme edilmiştir. Bkz. *Armıanskaya anonimnaya hronika 1722-1736*, *Perevod s turetskogo i primeçaniya Akademika*, Akademıya nauk Azerbaydjanskoy, Elm, Baku 1988. (*Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг.*, *Перевод с турецкого и примечания Академика*, Академия наук Азербайджанской, Элм, Баку 1988.)

²⁴¹ VI. Vahtang 1703-1711 yıllarında Kartli bölgesini naib unvanıyla yönetmiş, 1711-1714 yıllarında kral ve aynı zamanda Gürcistan valisi olmuştur. 1714'te müslüman olmayı kabul etmediği için kardeşi lehine tahttan çekilmiştir. 1719'da islamiyeti kabul etmiş ve tekrar kral mevkiine getirilmiştir. VI. Vahtang İran hakimiyetini ülkesinden uzaklaştırarak bağımsız bir Gürcistan kurmayı amaçlamış ve bunun için I. Petro ile yakın ilişki kurmuştur. Ancak rakibi Mehemed Kulu Han olarak bilinen Kahetya Kralı Konstantin faaliyetleri neticesinde tahttan indirilmiş ve I. Petro'nun Gürcistan'a yardımı geleceği ümidi boşa çıkınca maiyetiyle birlikte Rusya'ya iltica etmiş ve 1737 yılında burada ölmüştür. Bkz. Hrand D. Andreasyan, *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 2.

Vahtang da Hacı Davud gibi ülkesini Safevî işgalinden kurtardıktan sonra, Gürcistan'ı bağımsız bir devlet haline getirmek istiyordu. Ayrıca VI. Vahtang, Şah'ın vassalı olmasına rağmen, Rusya ile birlikte hareket ediyordu. Hacı Davud, bu durumun farkında olduğu için VI. Vahtang ile savaşmayarak ordusunu geri çekti. VI. Vahtang ise, Davud Bey'in bu hareketine karşılık Şah'tan defalarca emir gelmesine rağmen, onun ordusunu takip etmedi.²⁴² Ancak bu olay Gürcü kaynaklarında daha farklı bir şekilde anlatılmaktadır. Dönemin Gürcü tarihçilerinden olan Sekhnia Çheidze *Sakartvelos Tshovreba* isimli eserinde; Şah Hüseyin'in VI. Vahtang'ı bilinçli olarak durdurduğunu yazmıştır. Bunun gerekçesini ise, VI. Vahtang'ın Lezgilerle yaptığı savaşı kazanması durumunda, daha fazla güçleneceği ve neticede Lezgiler gibi onun da devlete karşı isyan edeceği ihtimalinin bulunmasına bağlar. VI. Vahtang, Şah'ın bu kararına çok sinirlenmiş ve bir daha onun kararlarını dinlemeyeceğine ve ona itaat etmeyeceğine dair yemin etmiştir.²⁴³

Hacı Davud, Gence'den sonra 1722 Mayıs'ında Eredebil seferine çıktı. 17 gün süren kuşatmanın ardından Erdebil'i ele geçirdi ve buradan oldukça yüklü ganimet elde etti. Davud Bey buraya Ahmed Han'ı idareci olarak tayin ettikten sonra geri döndü. Hacı Davud'un Erdebil üzerine sefere çıkması özel bir anlam ifade ediyordu. Çünkü bu şehir, kızılbaşların ilk defa ortaya çıktığı yerd. Ayrıca burası Şirvan ve Lezgistan'a yapılan kızılbaş hücumlarının ana merkeziydi. Buradan yapılan saldırılar neticesinde Sünnî Şirvanşahlar Devleti yıkılmış ve halk uzun yıllar Şîi zulmüne maruz kalmıştı. 1722 yılının ortalarına doğru Safevîler bütün Lezgistan ve Şirvan'dan uzaklaştırıldı. Kızılbaşlar Şirvan'dan kaçtılar. Geriye sadece Derbend ve Bakü'deki Safevî garnizonları kaldı. Hacı Davud'un başlattığı bu hareket, Safevîlerin merkezine büyük bir darbe indirerek, İran etkisini bu topraklardan uzaklaştırdı.²⁴⁴

3.5. Hacı Davud'un Osmanlı Devleti'ne Sığınma Talebi

Hacı Davud, Şirvan'da hâkimiyet sağladıktan sonra Derbent ve Bakü'yü de ele geçirmeyi planlıyordu. Ancak Kafkasya üzerinde ortaya çıkan siyasî durum, buna müsaade etmiyordu. Çünkü Rusya ile Osmanlı Devleti, bölge üzerinde politik mücadele içerisindeydi. Hacı Davud ise, bu iki büyük devlet arasında kalmıştı ve ne tarafa gideceğini kestiremiyordu. 1721 baharında Hacı Davud, tekrar Rusya ile birleşmek için

²⁴² Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 98.

²⁴³ Sekhnia Çheidze, *Sakartvelos Tshovreba*, Tiflis 1913, s. 43.

²⁴⁴ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 98-100.

mektup yazdı. Fakat I. Petro kendi planları gereği bu teklifi tekrar reddetti. Bu sefer Hacı Davud ile Surhay Han, Kırım Hanı aracılığıyla 1721 sonbaharında İstanbul'a mektup yazarak, Osmanlı Devleti'ne sığınma talebinde bulundular.²⁴⁵ Hacı Davud'un Osmanlı Devleti ile yaptığı görüşmeleri, İstanbul Elçisi Neplüev ve İran Elçisi Volinskiy bir şekilde haber aldılar. Volinskiy 1721 Eylül'ünde Hacı Davud ile Surhay Han'ın Osmanlı Padişahı'ndan yardım alacakları endişesini, I. Petro'ya bildirdi. Ancak Osmanlı Devleti, daha önce imzaladıkları dostluk anlaşması gereğince Rusya ile olan ilişkilerini bozmak istemiyordu. Bu sebeple Bâbîâli Neplüev'in de girişimleriyle, Hacı Davud'un mektubunu birkaç ay erteledi.²⁴⁶ Öte yandan Osmanlı Devleti ve Rusya, Lezgilerin İran'a karşı başlattığı bu isyan hareketinden kendi çıkarları doğrultusunda istifade etmek amacındaydı. Bu sebeple, gerek Rusya ve gerekse Osmanlı Devleti, Hacı Davud'un İran'a karşı yürüttüğü savaşın durmasından yana değillerdi.²⁴⁷ Bu sırada Hacı Davud'un yalnızca Osmanlı Devleti'nin bir vassalı olmak istediğine dair söylentiler halk arasında yayılmaya başladı. Ancak olayın seyri, Hacı Davud'un Osmanlı Devleti ile ittifak kurduktan sonra, Şirvan merkezli bağımsız bir devlet kurmak istediğini gösteriyordu. Osmanlı Devleti ise buna karşıydı ve Kafkasya'nın sadece kendi hâkimiyetinde olmasını istiyordu.²⁴⁸

3.6. Afgan İşgali ve Safevî Devleti'nin Çöküşü

Safevî tahtında bulunan Şah Hüseyin (1694-1722) zamanında, taşra yönetiminde meydana gelen isyanlar, devlet idaresinde ciddi bozulmalara yol açtı. Bu sırada Kandehar'a hâkim olan Sünnî Gılzailer, İran'a karşı muhalefete başladılar.²⁴⁹ Safevî idaresi, durumu sakinleştirmek ve çıkan çatışmaları önlemek için, muhalif olan Abdali ve Gılzailerin önderi Mir Veys'i²⁵⁰ Kandehar'a idareci olarak tayin etti. Mir Veys, Kandehar'ın bir önceki idarecisi Gürgün Han ile yaşadığı siyasi anlaşmazlık nedeniyle, Safevî idaresi tarafından görevinden azledilerek İsfahan'a sürüldü. Mir Veys'in İsfahan'da bulunduğu sırada, Safevî idaresinin durumu iyice zayıflamış ve devletin

²⁴⁵ RGADA, F. Kabinet Petra I, otd. 1, Kn. 54, L. 667. (РГАДА, Ф. Кабинет Петра I, отд. 1, Kn. 54, Л. 667.); Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *a.g.e.*, s. 95. Hacı Davud ve Şirvan'daki diğer ulemanın İstanbul'dan himaye talebiyle ilgili detaylı bilgi *Târih-i Râşid ve Zeyli*'nde verilmiştir. Bkz. Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, III, haz. Abdülkadir Özcan ve diğ., İstanbul 2013, s. 1310-1311.

²⁴⁶ Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, III, s. 1311.

²⁴⁷ Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 96.

²⁴⁸ Butayev, Hacı Davud'un Osmanlı Devleti ile yaptığı yazışmaların bulunmadığını söylemektedir. Bkz. Butayev, *a.g.e.*, s. 96; Ancak bu vesikalar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur.

²⁴⁹ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 79.

²⁵⁰ Afganistan'daki Gılzailerin önderi Mir Veys'in adı bazı kaynaklarda Mir Üveys olarak geçmektedir.

siyasi yapısı sarsılmış durumdaydı. Bu durumdan istifade eden Mir Veys, Afganistan'a dönüp, Gürgün Han'ın muhalifleriyle mücadeleye girişti. Mekke'ye giderek Sünnî ulema ile de istişare eden Mir Veys, Şîî idareye karşı itaat etmeme konusunda buradan fetva aldı. Bu gelişmeler üzerine, I. Petro'nun İran elçisiyle görüşerek, Rusya'nın desteğini de sağladı. Ardından, Kandehar'a gidip Gürgün Han'ı bertaraf ettikten sonra, Sünnî ulemanın ve aşiret reislerinin de desteğini alarak, İran'dan ayrılmak istediğini İsfahan'a bildirdi.²⁵¹ Mir Veys'in bu talebine, Şah Hüseyin sert bir karşılık verdi. Mir Veys de, Şah Hüseyin'in gönderdiği elçileri esir aldı ve ardından Şah'ın gönderdiği orduları da yenerek 1710 yılında hâkimiyetini Ferah'a kadar genişletti. Mir Veys, Safevî Devleti'nin içinde bulunduğu buhran nedeniyle, 1715'te öldüğü tarihe kadar (7 yıl) Kandehar idaresini elinde bulundurdu.²⁵²

Mir Veys'in Kandehar'daki faaliyetleri, diğer Sünnî Afgan kabilelerini de harekete geçirdi. İran'a karşı isyan hareketinde bulunan bu kabilelerden birisi de, Sünnî Abdaliler idi. Safevî idaresiyle Abdaliler arasında 1717'de meydana gelen savaşta, Abdaliler galip gelerek kızılbaşları Herat'tan uzaklaştırdıktan sonra, Kuhsan topraklarını ele geçirdiler. Ardından Cam, Lenger, Zuzen ve Meymend'i teslim aldılar. Böylece Gılzailerden sonra Abdaliler de bağımsızlıklarına kavuşarak, İran'ın doğu sınırına hâkim oldular.²⁵³ Daha sonra Abdalilerle Gılzailer arasında meydana gelen savaşta galip gelen Mir Veys'in oğlu Mahmud Gılzai, 1721 yılında İran seferine çıktı. 1721'de Abdalileri takip etmek bahanesiyle Sistan, Bem ve Kirman şehirlerine girdi.²⁵⁴ Bu olay, Mahmud Gılzai'nin ilk denemesiydi. Altı ay boyunca Kirman'da kalan Mahmud Gılzai, İranlı komutan Lütf Ali Han'ın saldırıları sonucunda Kirman'dan çıkartılarak, Kandehar'a kadar gitmek zorunda kaldı. Daha sonra tekrar Kirman'ı ele geçirerek, Yezd şehrine yürüdü. Bunun üzerine, 50 bin kişilik İran ordusu İsfahan'a dört saat mesafede bulunan Gülûnabad'a geldi. Burada gerçekleşen ve İran'ın kaderini belirleyen Gülûnabad Savaşı'nda, Afganlılar sayıca kendilerinden iki kat daha fazla olan İran ordusunu bozguna uğrattılar. 1722'de meydana gelen Gülûnabad Savaşı'nın Safevîler tarafından kaybedilmesi, İran'daki Afgan hâkimiyetini kolaylaştırdı.²⁵⁵ Mahmud Gılzai, ordusuyla birlikte Ferahabad'a kadar geldi ve İsfahan'ı da ele

²⁵¹ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 415-416.

²⁵² Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 73-77.

²⁵³ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 417; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 78.

²⁵⁴ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostochnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII. Veka)*, s. 81.

²⁵⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 86-87.

geçirmeye karar vererek 22 Ekim 1722’de şehre girdi.²⁵⁶ İsfahan’ın alınmasıyla birlikte, Şah İsmail ile tesis edilen ve Şah Abbas ile zirveye çıkan Safevî Hanedanlığı, 223 yıl sonra tarihteki yerini alarak sona erdi. Bu tarihten sonra, İran’da Afgan hâkimiyeti dönemi başladı.²⁵⁷ Böylece gerek Rusya’nın, gerekse İstanbul’un uzun zamandır izledikleri ve şimdi her iki devletin Hazar Denizi kıyılarında karşı karşıya gelmelerini kaçınılmaz hale getiren taht değişikliği yaşanmış oldu.

3.7. Afgan İstilasası ve Ahmed Dürri Efendi’nin Elçiliği

Avusturya ile 1718’de Pasarofça Anlaşmalarının²⁵⁸ imzalanması ve Damad İbrahim Paşa (1718-1730)’nın sadrazam olmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti, Safevî meselesiyle daha yakından ilgilenmeye başladı. Osmanlı Devleti, Safevî Devleti’nin durumunu yakından izlemek ve ikili ilişkilerde bulunmak üzere, Ahmed Dürri Efendi’yi 1720 yılında elçi olarak İsfahan’a yolladı.²⁵⁹ Dürri Efendi’nin bu görevi, 1718’de imzalanan Pasarofça Anlaşması gereğince, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde geçecek olan Avusturya-İran transit ticaret yoluna ait bazı muamelelerin tamamlanması olarak duyuruldu.²⁶⁰

Ahmed Dürri Efendi, Şah Hüseyin’e ve diğer devlet adamlarına yazılmış olan mektuplarla birlikte, Ağustos 1720’de İstanbul’dan yola çıktı. Önce Bağdat’a giden Dürri Efendi, burada Eyyüplü Hasan Paşa ile devlet meselelerini tekrar gözden geçirdikten sonra, 11 Kasım 1720’de İran’a ulaştı. Kirmanşah’a vardığı zaman, şehrin valisi tarafından karşılanan Osmanlı elçisi, yoluna devam ederek Dergüzin, Hemedan ve Kazvin üzerinden Şah’ın bulunduğu Tahran’a geldi. İranlılar ilk başta, Osmanlı elçisinin gelişinden rahatsız oldular. Çünkü İran tarafından hiç kimse, Türk heyetinin ticaret yolu görüşmeleri için geldiğine inanmıyordu. İran devlet adamları, Osmanlı Devleti’nin doğu sınırındaki, İran’a ait bazı toprakları isteyeceğini düşünüyorlardı. Nihayet Dürri Efendi’nin verdiği teminat neticesinde Safevî devlet adamları ikna olmuş gibi göründüler.²⁶¹

²⁵⁶ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 417.

²⁵⁷ Yılmaz Karadeniz, *a.g.e.*, s. 90-91.

²⁵⁸ Osmanlı Devleti, Avusturya ve Venedik devletleriyle Pasarofça Anlaşmaları olarak bilinen iki adet anlaşma imzalamıştır. 21 Temmuz 1718’de imzalanan anlaşma, siyasi meseleleri içeriyordu. 27 Temmuz 1718’de imzalanan anlaşma ise, ticari meselelere ait bulunuyordu. Bkz. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa’nın Revân Fetih-nâmesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1970, s. 4. Pasarofça Anlaşmaları için bkz. Cemal Tukin, “Pasarofça”, İA, IX, s. 514-523; Abdulkadir Özcan, “Pasarofça Antlaşması”, *TDVİA*, XXXIV, 177-181.

²⁵⁹ Aydın Talay, “Dürri Ahmed Efendi”, *TDVİA*, X, s. 35.

²⁶⁰ Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 3.

²⁶¹ Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 6.

Ahmed Dürri Efendi, 10 Şubat 1721’de Şah tarafından kabul edildi ve Sultan III. Ahmed’in nâmesini Şah Hüseyin’e takdim etti. 17 Şubat’ta İran devlet adamları tarafından ikinci kez kabul edilen Ahmed Dürri Efendi, bu sefer Sadrazam Damad İbrahim Paşa’nın mektuplarını teslim etti. 25 Şubat’da bir kez daha Şah Hüseyin’in huzuruna çıktı. Bu görüşmeden sonra, Şah, elçinin ziyaretinin görünürdeki sebebi olan, Avusturya-İran transit geçişleri ile ilgili düzenlemeye dair bir ferman yayınladı. Bu ferman, biraz da İsfahan kamuoyunda Ahmed Dürri Efendi’nin gelişi ile ilgili şüpheleri gidermeye yönelikti.²⁶² Mart ayının sonlarına doğru devlet erkânı, Dürri Ahmed Efendi’yi Saray’da özel bir odada kabul etti. Buradaki görüşmede İranlılar, Mir Mahmud ve Lezgilerin isyanlarından şikâyet edip, bu sorunlarla başa çıkmaya çalıştıklarını; Hind, Özbek ve kâfirlerle barış içinde olduklarını söylediler. Ayrıca, bugünlerde Osmanlı Devleti tarafından herhangi bir sefer haberi almadıklarını, bu nedenle III. Ahmed’in yakınlarda bir sefere çıkıp çıkmayacağını sordular.²⁶³ Ahmed Dürri Efendi bu sorulara gerektiği şekilde cevap vererek, Safevî devlet adamlarını bilgilendirdi. İran’da kaldığı süre içerisinde yaptığı görüşmeler ve incelemelerden sonra, Mart ayının sonlarında Ahmet Dürri Efendi İran’dan ayrıldı.²⁶⁴

Sadrazam Damad İbrahim Paşa yola çıkmadan önce Ahmed Dürri Efendi’den, Safevî Devleti’nin siyasi durumuyla, ülkenin örf ve adetlerine ilişkin bilgi toplamasını istemişti. Dürri Efendi de, Sadrazamın bu isteğini yerine getirerek, İran’ın mevcut durumu ile ilgili bilgileri rapor halinde hazırladı. Ahmet Dürri Efendi’nin bu gözlemlerinden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

-Mir Veys, isyan edip Kandahar Kalesi’ni ele geçirmiş, üzerine gönderilen bütün Safevî ordularını yenmiş ve adına sikke kestirip hutbe okutmuştur.

-Mir Veys’in kendi adına kestirdiği sikkedeki ifade şöyledir: “Sikke-i zed bir dirhem dârü’l-karar Kandeher Hân-ı Adil Şâh-ı Âlem Mir Veys-i nâmdâr.”

-Mir Veys, isyan ettikten 6 sene sonra öldü ve yerine önce kardeşi geçti. 6 ay sonra da, Mir Veys’in oğlu Mahmud Han tahta çıktı ve o andan itibaren babası gibi Safevî Devleti ile mücadelesi devam etmektedir. Ayrıca Afganlı Mahmud Han, halen Kirman ve Meşhed havalilerine hücum etmektedir.

²⁶² Şah Hüseyin’in Ahmed Dürri Efendi ile görüşükten sonra, kendi memleketinin beylerbeyilerine ve vüzerâsına yazdığı fermanın tercümesi için bkz. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 6-8.

²⁶³ İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 111; Ayhan Ürkündağ, *Ahmed Dürri Efendi’nin İran Sefaretnamesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006, s. 59.

²⁶⁴ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 419-420.

-Lezgi taifesi Sünnîdir. Başbuğları İbrahim Sultan ve Hacı Davud Beylerdir. Onlar da üç seneden beri Safevî Devleti'ne karşı isyan halindedirler. Bu sene içinde, Şamahı'yı aldılar ve Gence'yi istila edip Derbend'e yürüdüler. İran'da yaşayanların belki de üçte biri Sünnîdir fakat açıkça söylemezler. Ancak ibadethaneleri açıktır ve ibadetlerini yapmalarına mani olunmamaktadır.

-Özellikle Şirvan, Şamahı, Gence ve Karabağ semtleri tamamen Sünnîdir.²⁶⁵

Ahmed Dürrî Efendi, elçilik görevini tamamladıktan sonra doğrudan İstanbul'a gelmeyerek, memleketi olan Van'da altı ay kadar konakladı. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra, 5 Aralık 1721'de İstanbul'a ulaştı. Beraberinde, Şah Hüseyin tarafından III. Ahmed ve Sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya gönderilen nameleri de getirdi.²⁶⁶

İran, Ahmed Dürrî Efendi'nin elçiliğine karşılık olarak, 22 Ocak 1722'de Murtaza Kulu Han'ı elçi olarak İstanbul'a gönderdi. Elçi, İstanbul'da karşılandıktan sonra beraberinde getirdiği mektubu teslim etti. Burada dört ay kaldıktan sonra, padişahın barışçıl ve dostane tutumuna dair güvencelerle huzurdan ayrıldı.²⁶⁷

3.8. Osmanlı Devleti'nin İran'a Karşı Savaş Kararı Alması

Osmanlı Devleti, elçi olarak gönderilen Ahmed Dürrî Efendi'den İran'ın iç meseleleri hakkında aldığı bilgiyle yetinmeyerek, Erzurum ve Bağdat Beylerbeyilerinden sürekli olarak bilgi alıyordu. Böylece, Osmanlı devlet adamları İran'a yönelik nasıl bir siyaset izlenmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bu sırada İran, Osmanlılarla dostluk kurmak ve politikalarını yakından takip etmek amacıyla Murtaza Kulu Han'ı elçi sıfatıyla İstanbul'a gönderdi. Erzurum Beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa, İsfahan'ın şiddetle Afganlılar tarafından muhasara edildiğini bildirdi. Bağdat Beylerbeyi Eyyüplü Hasan Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği mektuplar da İbrahim Paşa'nın söylediklerini teyit ediyordu. Bunun üzerine Osmanlı Devleti ilk olarak İstanbul'da bulunan İran Elçisi Murtaza Kulu Han'ı Nisan 1722'de İran'a geri gönderdi. Ardından Sadrazam Damad İbrahim Paşa, 15 Mayıs 1722'de Osmanlı devlet adamlarını Büyük Divan'da toplayarak, İran meselesini görüştü. Yapılan müzakere sonucunda şu kararlar alındı:

²⁶⁵ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, II, haz. Abdülkadir Özcan ve diğ., İstanbul 2013, s. 1256-1268.

²⁶⁶ İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 111-112.

²⁶⁷ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 420.

1. “Afgan kabileleri Kandehar’da isyan etmiş ve birçok İran şehri zaptedildikten sonra, hükümet merkezi olan İsfahan dahi muhasara altına alınmıştır.
2. İran’ın içerisindeki bu isyanın Osmanlı Devleti sınırına sirayet etmesi muhtemel görüldüğünden, bu durum Osmanlı Devleti’nin doğu sınırı için de büyük bir tehlike oluşturmaktadır.
3. Bu sebeple, daha önce Osmanlı Devleti’ne ait bulunuyorken, sonradan İran’a bırakılmış olan, doğu sınırlarımızdaki Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis gibi şehir ve kaleler, tekrar Osmanlı sınırları içine alınarak, devletin doğu sınırının emniyeti sağlanmalıdır.
4. Muteber kabul edilen birçok fıkıh kitaplarına göre, Rafizî taifesi mürted ve küfr ehlinden sayıldığı için bunlarla savaş yapmak müşriklerle harb etmek gibidir.
5. Devletin doğudaki güvenliğini sağlamak ve Müslüman Türklerin yaşadığı bazı şehirleri Şîi zulmünden kurtarmak maksadıyla, İran’a savaş açmakta herhangi bir sakınca yoktur”.²⁶⁸

Osmanlı Devleti, alınan bu kararlara göre; Bağdad, Basra, Musul, Van ve Erzurum Beylerbeyilerine savaşa hazır olmaları için emirler gönderdi. Erzurum Beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa’nın, bir an evvel harekete geçmek için İstanbul’dan izin istemesine rağmen, III. Ahmed İsfahan düşmeden harekete geçilmemesi konusunda kararlıydı.²⁶⁹

Sultan III. Ahmed, İran’a savaş açılması konusunda oldukça ihtiyatlı davranıyordu. Onu bu şekilde davranmaya iten sebeplerden birisi; Şirvan hanları, bir diğeri de, Şehzâde Tahmasb’ın durumuydu. Afganlar isyan çıkartarak, İran’ın muhtelif şehirlerine saldırdığı sırada, Şehzâde Tahmasb asilere karşı asker toplamaya başlamıştı. Fakat Afganların kazandıkları zaferler, Tahmasb’ın daha fazla asker toplamasını zorlaştırıyordu. Şirvan bölgesinde bulunan kızılbaşlar ise, burada isyan eden Lezgilerle uğraştıkları için, Tahmasb’ın etrafında toplanamadılar. Tahmasb, 1722 yılının Kasım ayı başlarında İsfahan’ın Afganlar tarafından ele geçirilerek, Şah Hüseyin’in tahttan

²⁶⁸ Savaşın ilan süreci ve ayrıntıları için bkz. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 13-14.

²⁶⁹ Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 14; Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958, s. 74-75.

indirildiğini haber aldıktan sonra, Kazvin’de II. Tahmasb unvanıyla kendisini şah ilan etti.²⁷⁰

3.9. Rusya’nın Dağıstan ve Lezgiler Üzerine Yürümesi

Prut Savaşı’nda Osmanlı Devleti karşısında uğradığı başarısızlığın ardından, Hazar Denizi kıyılarını ele geçirme siyaseti izleyen I. Petro, Hazar kıyılarının durumunu öğrenmek için, Astrahan’dan Derbend dolaylarına ve Esterâbâd’a kadar, 1714 yılından itibaren Aleksandr Bekoviç Çerkasski’nin önderliğinde bir araştırma heyeti göndermişti.²⁷¹ Diğer taraftan yakın adamlarından birisi olan Artemiy Petroviç Volinskiy’i 1716’da elçi olarak İran’a gönderdi.²⁷² Elçi’nin görevleri; İran’da olup bitenler hakkında bilgi toplamak, İran üzerine yapılacak sefer sırasında yol üzerinde lazım olan otlakların durumunu tayin etmek ve bölgede Rus ticaretinin geliştirilmesi hakkında girişimlerde bulunmaktı.²⁷³ Öncelikli olarak yapılması gerekenlerden birisi elbette ekonomik girişimlerdi. Çünkü büyüyen Rusya için yeni hammaddeler, ticari ortaklar ve yeni pazarlar lazımdı.

Volinskiy, burada kaldığı süre içerisinde I. Petro’nun emirlerini yerine getirerek, bölge hakkında bir rapor hazırladı. Ayrıca fırsat buldukça, Şamahı’da bulunan Rus tüccarlarıyla görüşüp, onların problemlerini gidermeğe çalıştı.²⁷⁴ Şamahı’dayken Kartli Kralı VI. Vahtang ile haberciler aracılığıyla görüşerek, ileride yapılacak sefer sırasında Gürcülerin desteğini almaya çalıştı.²⁷⁵ Ermeni tüccarlarla da görüşen Volinskiy, bunların gizlice getirdiği Derbent Kalesi’nin haritasını elde etti. Rusya’nın Dağıstan harekâtının arefesinde böyle bir haritanın elde edilmesi, I. Petro için çok önemli bir gelişmeydi. Öte yandan, Şamahı’dan Astrahan’a kadar devam eden yolun vaziyeti bilinmiyordu. Volinskiy, bu yol hakkında malumat toplamak için, yanındaki adamlarından A. Lopuhin’i, kervan yoluyla Astrahan’a göndermeği kararlaştırdı. Onun Hazar boyundan devam ederek, Astrahan’da son bulacak olan seyahatini, İran hükûmetine şu şekilde izah etti: Güya, İran Şahı’nın I. Petro için göndereceği

²⁷⁰ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 97; İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 117.

²⁷¹ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 418.

²⁷² Ş. A. Meshia, Y. Z. Tsintsadze, *İz istorii Russko-Gruzinskih vzaimootnoşeniy X-XVIII vv.*, İzdatelstvo soyuza pisateley Gruzii, Zarya Vostoka, Tbilisi 1958, s. 93.

²⁷³ “Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi”, *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 386-387.

²⁷⁴ Volinskiy’nin Şamahı’daki faaliyetleri için bkz. Okan Yeşilot, *Şah’ın Ülkesinde : Rus Çarı I. Petro’nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy’nin Kafkasya Raporu*, s. 71-97.

²⁷⁵ N. A. Berdzenishvili, ve diğ., *İstoriya Gruzii (s drevneyşih vremen do 60-X godov XIX veka)*, s. 166; F. İ. Soymonovun “Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri” adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, s. 42-43.

hediyelerin gemi yoluyla Astrahan'a ulaştırılması mümkün değildi. Bu nedenle A. Lopuhin'in kara yoluyla gitmesi zorunluydu. Volinskiy, A. Lopuhin'in geçtiği güzergâhın durumunu kayıt etmesini istedi. Böylece, A. Lopuhin 1718 Mart ayında yola koyularak Astrahan'a ulaştı. Volinskiy ise, buradan Petersburg'a giderek, İran ve Azerbaycan'daki müşahadelerini I. Petro'ya bildirdi. Bu bilgilerden gayet memnun olan I. Petro, Volinskiy'i Astrahan'a vali olarak tayin etti ve ileride gerçekleştireceği sefer için hazırlık yapmasını istedi.²⁷⁶

İsveç ile yaklaşık olarak 20 yıldır devam eden savaşın, galibiyetle sonuçlanmasının ardından I. Petro, Hazar boyundaki vilayetlere yürümek için daha planlı hazırlıklar yapmaya başladı. Bu sırada Safevî Devleti'nin içerisindeki halk isyanları (Lezgi ve Kandehar'daki Afgan isyanları) çok ileri seviyelere ulaşmıştı. I. Petro, bu sırada Hazar'ın batı sahillerini tetkik etmek amacıyla, "Kutsal Aleksandr", "Kutsal Yekaterina" ve "Astrahan" isimli üç araştırma gemisinin yola çıkması emrini verdi. Özel seçilmiş 150 kişiden oluşan askerî heyet Astrahan'dan Hazar'a açıldı ve sahil boyunca ilerleyerek, Bakü körfezine kadar geldi. Hazar'ın batı kıyılarında yapılan tetkikat neticesinde, sahil sularının derinliği, denizdeki su akıntısının istikameti, limanlar ve su altındaki kayaların yüzeye olan yakınlığı öğrenilmiş oldu.²⁷⁷

I. Petro'nun hedeflerinden birisi, önemli bir ticaret merkezi olan, Şamahı'yı ele geçirmektir. Fakat bu sırada O'nun bu düşüncesinin aleyhine olan bir gelişme yaşandı: Şamahı'da Lezgilerin liderliğini yapan Hacı Davud, Safevî Devleti'ne karşı isyan hareketi başlatmış ve Rusya'dan yardım istemişti. Astrahan Valisi Volinskiy ile olan yazışmalarında, Hacı Davud'un niyeti sorulmuş, o da verdiği cevapta; amacının, Rusya'nın desteğiyle Şirvan'ı kızılbaz İran hâkimiyetinden kurtararak, burada müstakil bir devlet kurmak olduğunu bildirmişti.²⁷⁸ Hacı Davud'un bu düşüncesi Rusya'nın planlarının tam aksi idi. I. Petro'nun yaptığı sefer hazırlıklarından habersiz olan Hacı Davud, Şirvan'ın merkezi olan Şamahı'yı Safevîlerden temizlemek için hazırlıklar yapıyordu. Kaytak Usmisi Ahmed Han ile birleştikten sonra; Kuba, Müşkür ve Ahtıpara gibi kentlerden gelen Lezgilerle kendi askeri gücünü iyice artıran Hacı Davud 1721

²⁷⁶ "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 386-387.

²⁷⁷ Kutsal Yekaterina adlı geminin komutanı olan Saymanov, anılarını yazdığı seyahatnamesinde bu gezinin detaylarını təsvir etməkdir. *F. İ. Soymonovun "Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri" adlı səyahetnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi*, s. 19-25; "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *a.g.e.*, s. 388.

²⁷⁸ İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 99.

Ağustos’unda Şamahı’yı ele geçirdi.²⁷⁹ Ayrıca burada mallarının yağmalanmasına razı olmayan Rus tüccarları Lezgilere top atışında bulununca, meydana gelen çatışmada tüccarlar öldürüldü.²⁸⁰

I. Petro, İran’da merkezi hükümetin zayıflamasından istifade etmeye çalışan Osmanlı Devleti’nin, Güney Kafkasya’ya yürümek sûretiyle, Rusya’nın Hazar kıyılarını ele geçirmesine mani olacağından endişe ediyordu. Bu sebeple 1722’de derhal harekete geçme kararı alan I. Petro, yürüyüşünü meşru kılmak için bir manifesto yayınlayıp, bunu A. Lopuhin ile birlikte Rus ordusunun geçeceği istikamette bulunan Hazar kıyısındaki kentlere gönderdi. Bu manifestoda; Rus harekâtının asıl sebebi, Şirvan isyanı zamanında Şamahı’da öldürülen Rus tüccarlarının intikamını almak, böylelikle Rusya’nın düşmanı olan isyancıları, özellikle Hacı Davud’u ve Surhay Han’ı cezalandırmak olarak gösterildi. Ayrıca, halka zarar verilmeyeceği ve hiç kimsenin bulunduğu yeri terketmemesi gerektiği bildirildi. Bu manifesto Farsça, Rusça ve Türkçe olarak hazırlanıp, Hazar kıyılarındaki ahaliye dağıtıldı.²⁸¹ Aslında bu manifestoda verilen mesaj, I. Petro’nun hazırlık yaptığı seferin görünürdeki sebebiydi. Ancak onun asıl maksadı; çok önemli bir stratejik öneme sahip olan Hazar kıyılarını Rusya’ya ilhak etmektir. Ayrıca I. Petro, Türk-Rus politikasında karşı karşıya geldiği önemli bir ticaret merkezi durumunda olan Şamahı merkezli Şirvan’ı ele geçirmeliydi. İşte bu amaçla I. Petro, Hazar kıyılarını ve Şirvan’ı ele geçirmek için Dağıstan üzerine sefere çıktı.

I. Petro’nun emrinde daha önce İsveç’e karşı savaşmış olan 30 bin kişilik seçkin ve deneyimli bir ordu bulunuyordu. Donanmadaki gemilerin sayısı da yük gemileriyle birlikte 442 civarındaydı. Sefere katılan donanmanın başında Amiral Apraksin vardı ve I. Petro’da sefere bizzat katılıyordu. 29 Temmuz 1722’de Astrahan’dan ayrılan donanma, 4 Ağustos’ta Terek ağzına geldi ve birlikler buradan karaya çıkartıldılar.²⁸² I. Petro buradaki birkaç yeri ele geçirdikten sonra, 12 Ağustos’ta Kumuk Şamahı’nın karargâhı olan Tarku²⁸³ yakınlarına geldi.²⁸⁴ Burada onu Kumuk Şamahı Adil Giray

²⁷⁹ Abdulakim Abdulkirimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 79-82; “Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi”, *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 390.

²⁸⁰ “Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi”, *a.g.e.*, s. 391.

²⁸¹ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya’yı İstilas və Şeyh Şamil*, s. 54 ; Abdulakim Abdulkirimoviç Butayev, *a.g.e.*, s. 101-102 ; “Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi”, *a.g.e.*, s. 393; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 418 ; F. İ. Soymonovun “Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri” *adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi*, s. 44.

²⁸² Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 418.

²⁸³ Tarku, Dağıstan Cumhuriyeti’nin başkenti Mahaçkala’ya 25-30 km uzaklıkta bulunan Kumuk Şamhallarının oturduğu merkezdir. Burası, Kumuk Türklerinin yaşadığı ve eski adıyla Timur Han Şura, bugünkü adıyla ise Buynaksk olan şəhərin yaxınlığındadır.

Han karşılayarak, I. Petro'nun emrinde olduğunu bildirdi. I. Petro'nun sefere çıkmasından önce Adil Giray Han'la yaptığı yazışmalar onunla işbirliği içerisinde olduğu gösteriyor.²⁸⁵ Derbend yakınlarındaki Ötemiş'e vardığında, Sultan Mahmud'un ordusu I. Petro'ya hücum etti. Ancak Ötemişliler fazla dayanamayıp geri çekilmek zorunda kaldılar. Ötemiş önderini yendikten sonra, her tarafı yakıp yıkan Rus ordusu Derbend'e doğru devam etti. 23 Ağustos 1722'de Ruslar hiçbir direnişle karşılaşmadan Derbend'e girdiler.²⁸⁶ Şehrin naibi İmam Kulu Han, Derbend Kalesi'nin iki gümüş anahtarını diz çökerek I. Petro'ya teslim etti. Hacı Davud tarafından uzun süre baskı altında tutulduğu için İmam Kulu Han, I. Petro'nun gelişine çok sevinmişti. Çünkü I. Petro'nun gelişi, onun için bir kurtuluş vesilesi oldu. I. Petro, İmam Kulu Han'a "General Mayor", yani "Başkomutan" unvanı vererek, maaş bağladı. Ancak İmam Kulu Han'ın bu hareketi Derbent'in Sünnî sakinleri tarafından hoş karşılanmadı. Şehirde Ruslara karşı mukavemet taraftarları vardı ve onlar I. Petro'ya karşı suikast planları yapıyorlardı. Fakat bir müddet sonra yaptıkları hazırlıklar ortaya çıkınca bu suikastı tertib edenler tutuklanarak hapsedildiler.²⁸⁷

I. Petro, 30 Ağustos 1722'de Rubas Nehri'ne doğru yaklaştı. Burada bulunan Tabasaran Kalesi'nin yanına 600 kişilik bir garnizon yerleştirdi. Bu sırada birçok Tabasaran ve Küri/Kürin köylerinde yaşayan Lezgiler Rusların hâkimiyetine girdiler. I. Petro, birkaç gün içerisinde bütün Derbend ve Müşkür etrafında olan yerleri ele geçirdi. Böyle Ruslar, kısa bir süre içerisinde Sulak'tan Müşkür'e kadar olan Hazar kıyılarının önemli bir bölümünü kendilerine tabii hale getirdiler.²⁸⁸

Rusların Hazar Denizi boyunca ilerlemeleri, Bakü'de Rusya ile ticarî ilişkileri olan bazı kesimler tarafından memnuniyetle karşılandı. Ancak Bakü hâkimi Mehmed Hüseyin Han ve onun bazı destekçileri Rus ilerleyişinin karşısındaydılar. I. Petro harekete geçmeden önce, Mehmed Hüseyin Han'a haber göndererek, kaleyi teslim

²⁸⁴ BOA, HAT, nr. 58443/1427, 29 Z 1136/18 Eylül 1724

²⁸⁵ I. Petro ile Kumuk Şamhalı Adil Giray'ın yazışmaları için bkz. *İstoriya narodov Severnogo Kavkaza c drevneyşih vremen do kontsa XVIII v.*, s. 408-410.

²⁸⁶ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 104; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (1669-1774), s. 418; John F. Baddeley, *Rusların Kavkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 55.

²⁸⁷ F. İ. Soymonovun "*Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri*" adlı səyahetnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, s. 48-53. Ayrıca bkz. "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 393; *İstoriya narodov Severnogo Kavkaza c drevneyşih vremen do kontsa XVIII v.*, s. 414.

²⁸⁸ *İstoriya narodov Severnogo Kavkaza c drevneyşih vremen do kontsa XVIII v.*, s. 413-414; Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, a.g.e., s. 104. Ayrıca bkz. F. İ. Soymonovun "*Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri*" adlı səyahetnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, s. 55-56.

etmesini istedi. Fakat Mehemed Hüseyn Han verdiği cevapta, Rus ordularının Bakü kalesine girmesine izin vermeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine I. Petro, Bakü'ye doğru hareket etti. Yine bu sırada I. Petro, Amiral Apraksin'e ordunun Şamahı'ya hangi yoldan rahat bir şekilde ulaşabileceğini araştırmasını emretti. Ancak I. Petro, bazı sebepler nedeniyle yürüyüşünü durdurdu ve 5 Eylül'de Derbent'e geri döndü. Burada bir garnizon bırakıp, 7 Eylül'de, ordusunun ana kısmıyla Rusya'ya doğru yola çıktı. I. Petro'nun bu planını hayata geçirmesine mani olan tek sebep, Mehemed Hüseyn Han'ın redd cevabı değildi. Bu sırada Hazar Denzinde baş gösteren tufan neticesinde, Rus askerlerinin iâşesinin bulunduğu gemilerin çoğu batmıştı. Diğer taraftan atlarda yemsizlik ve susuzluk sıkıntısı yaşanıyordu. Saymanov'un yazdığına göre bu sırada Astrahan'dan kaptan Vilboa komutasında 30 civarında yardım gemisi bekleniyordu. Ancak onlar Hazar'ın şiddetli bir şekilde dalgalı ve rüzgârlı olması yüzünden denize açılmıyordu.²⁸⁹ Ayrıca I. Petro'ya ulaşan yeni bir habere göre; İsveç, Rusya ile imzalamış olduğu barış anlaşmasının şartlarını bozmaya yönelik faaliyetlere girişmişti. Bu sebeple I. Petro'nun İsveç meselesi üzerine gitmesi gerekiyordu. Rusya'nın Hazar kıyıları boyunca ilerlemesi karşısında, Osmanlı Devleti'nin duyduğu rahatsızlık ve itirazı da, I. Petro'nun geri dönmesinde rol oynayan önemli etkenlerden birisiydi. Bütün bu sebeplerden dolayı I. Petro geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Ancak I. Petro, Hacı Davud'un Osmanlı himayesine girmemesi için İstanbul'da bulunan Neplüyev aracılığıyla elinden gelen bütün diplomatik hamleleri kullanmaya çalıştı.²⁹⁰

I. Petro geri dönerken Derbend, Rubas ve Darbah'ta az sayıda Rus askeri bırakmıştı. Ana ordu bölgeden ayrıldıktan sonra, Rus askerleri çok ciddi zorluklar yaşadılar. Kalelerin zayıf olmasından istifade eden Hacı Davud ve Kaytak Usmisi Ahmed Han; Müşkür, Kuba, Kürin ve Tabasaran Lezgileriyle birlikte, Rubas yakınlarındaki Rus kalelerine hücum ettiler. Kısa bir süre sonra Derbend yakınlarında Rusların işgal ettiği yerler, Hacı Davud'un kontrolüne geçti. Daha sonra Hacı Davud ve Ahmed Han'ın önderlik ettiği ordu, bir hafta boyunca Derbend'i kuşatma altında tuttu.²⁹¹

I. Petro, Rusya'ya döndükten kısa bir süre sonra, Hazar Denizi'nin batı sahillerinde bulunan eyaletleri tekrar ele geçirerek, Rusya'ya ilhak etmeye karar verdi.

²⁸⁹ F. İ. Soymonovun "Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri" adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, s. 56.

²⁹⁰ "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", a.g.e, s. 394; Fatih Ünal, XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev, s. 38-45.

²⁹¹ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 107.

Bunun için, stratejik ve ekonomik öneme sahip olan Bakü'yü almak, I. Petro'nun ilk hedefiydi. Derhal hazırlıklara başlayan I. Petro, Bakü'nün ele geçirilmesi durumunda, kalenin muhafazasını güçlendirmek için hangi önlemlerin alınması gerektiğini araştırması konusunda Başkomutan Matyuşkin'e emir verdi. Matyuşkin'in verdiği bilgiye göre; Bakü kalesi alındıktan sonra, güneye doğru gidilmeli ve Kür Nehri'nin sağında 300 asker bulundurulabilecek bir kale inşa edilmeliydi. Bu bilgileri aldıktan sonra I. Petro, Bakü seferine gidecek olan donanma için Kazan ve Nijniy Novgorod şehirlerinde yaklaşık 100 tane büyük ve küçük gemiler yapılmasını emretti. Ordunun yürüyüşe geçeceği sırada, 1722 Ekim'inde İran'ın başkenti Afganlılar tarafından işgal edildi. İran'ın diğer şehirlerine de saldırıya geçen asiler, Gilan şehrini tehdit etmeye başladılar. Bunun üzerine I. Petro, hazır olan gemilerle harekete geçerek, Gilan'ın derhal ele geçirilmesi emrini verdi. 1722 Aralık'ında, Albay Şipov komutasındaki Rus donanması, Enzeli Limanı'na ulaştı ve herhangi bir direnişle karşılaşmadan Reşt şehrini ele geçirdi.²⁹²

Osmanlı Devleti de, İran'daki merkezi otoritenin zayıflamasını bir fırsat olarak değerlendirerek, ordusunu Güney Kafkasya'ya gönderdi. Çünkü Rusya'nın ilerleyişi neticesinde Şirvan, Revan ve hatta Gürcistan Rusya'nın eline geçebilirdi; bunun sonucunda, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan Gürcü ve Ermeniler, Rusya'nın tabiiyetini kabul edebilirdi. Bu sebeple Osmanlı Devleti, vakit kaybetmeden ordusunu göndererek Tiflis'i zaptetti. Buna karşılık, bütün Güney Kafkasya'nın Türkiye tarafından zaptedilmesi tehlikesi, I. Petro'nun Bakü'yü işgal edişinde aceleci davranmasına neden oldu. I. Petro'nun, bu tedirginliği, 13 Mayıs 1723'te Başkomutan Matyuşkin'e yazdığı şu mektupta açıkça görülmektedir:

“Gürcistan'dan haber aldım ki, Türkler buradaki ahaliyi mecburi olarak kendi tabiiyetlerine almışlar. Şu anda Şamahı'ya doğru ilerliyorlar. Türklerin gelip Bakü'yü ele geçirmelerinden korkuyorum.”²⁹³

Yaşadığı bu endişe sebebiyle, Osmanlılardan önce Bakü'yü ele geçirmek isteyen I. Petro, hazırda ne kadar gemi varsa derhal harekete geçerek, bir an önce Bakü'ye varmalarını Başkomutan Matyuşkin'e emretti. Çar'ın emri üzerine yola çıkan Rus

²⁹² Reşt şehrinin ele geçirilmesi ve olayın ayrıntıları için bkz. F. İ. Soymonovun “*Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri*” adlı səyahetnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, s. 80-84. Ayrıca “Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi”, *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 395.

²⁹³ Bu mektupta geçen I. Petro'nun ifadələri Saymanov'un səyahatnamesində verilmişdir. Bkz. F. İ. Soymonovun “*Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri*” adlı səyahetnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, s. 60. Ayrıca bkz. “Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi”, *a.g.e.*, s. 396.

donanması, 21 Temmuz 1723'de Bakü Limanı'na ulaştı. Şehir, 7 gün boyunca bombalandıktan sonra teslim olmak zorunda kaldı. 28 Temmuz 1723'de Bakü'ye giren Ruslar, stratejik noktaları ele geçirerek iki tane kervansaraya hâkim oldular. Bakü'nün Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra, burada kumandanlık idaresi kuruldu ve Bakü'ye kumandan olarak Knyaz Baryatinskiy tayin olundu. Şehrin idarecisi olarak da, Dergâh Kulu Bey tayin edildi.²⁹⁴ Rusların Bakü'ye girmesi, Hazar Denizi'nin bütün kıyılarına yerleşmelerini sağladı. Rus ordusu, Bakü'den sonra ilerleyişine devam ederek, Salyan şehrini de işgal etti. Bu işgallerden sonra I. Petro, İran Elçisi İsmail Bey'e Derbent'ten Gilan'a kadar olan toprakların Rusya'ya verilmesini teklif etti. Şah Hüseyin'in kendisini görevden aldığından haberi olmayan İsmail Bey, İran'dan icazet almadan 12 Eylül 1723'de Petersburg'da Rusya ile belirtilen şartlar üzerinde anlaşma imzaladı. Hukuki olarak hiçbir geçerliliği olmayan bu anlaşmayı imzaladığı için, İsmail Bey İran'da vatan haini ilan edildi ve ömrünün sonuna kadar da Rusya'da yaşamak zorunda kaldı.²⁹⁵

I. Petro, Hazar kıyılarını ele geçirdikten sonra, buralarda yaşayan Türk nüfusunu azaltıp, Hristiyan nüfusunu artırmayı planladı. Bu konuyla ilgili 1724 Mayıs'ında, Ermeniler ve başka Hristiyanların Hazar kıyılarına göçürülmesi ve Sünnî Müslümanların da bu şehirlerden çıkarılması için Matyuşkin'e mektup gönderdi.²⁹⁶ Dolayısıyla I. Petro, bu yıllarda Bakü ve Derbend'te Müslüman Türk nüfusunun azalmasına sebep oldu.

3.10. Rusya'nın Dağıstan'ı İşgaline Karşı Osmanlı'nın Tutumu

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan Prut Savaşı (1711) sonrasında imzalan Prut Anlaşması'yla, Karadeniz ve Azak Denizi'nden uzaklaştırılan Ruslar, bu sefer Kafkasya üzerinden İran yolu ile Hint Okyanusu'na çıkma hedeflerini gerçekleştirmeye çalıştılar.²⁹⁷ Bu sebeple öncelikle Dağıstan, Şirvan ve Tiflis'te çeşitli faaliyetlere giriştiler.²⁹⁸ Osmanlı Devleti, Afgan istilas karşısında İran'a karşı savaş kararı almış olmasına rağmen, harekâta geçmek için İsfahan'ın düşmesini bekliyordu.

²⁹⁴ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Muşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 114 ; F. İ. Soymonovun "*Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri*" adlı səyahətnaməsi *Azərbaycan tarixinin mənbəyi* kimi, s. 67-68.

²⁹⁵ "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *a.g.e.*, s. 397.

²⁹⁶ RF İİAE DNTS RAN, F. 1, Op. 1, D. 551, L. 15, 16. (РФ ИИАЭ ДНЦ РАН, Ф. 1, Оп. 1, Д. 551, Л. 15,16.); Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *a.g.e.*, s. 115.

²⁹⁷ Djon Baddeli, *Zavoyevaniye Kazkaza Russkimi 1720-1860*, s. 36-37.

²⁹⁸ Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 15.

Ancak, bu sırada Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya seferine hazırlandığını henüz haber almamıştı. Bu haber Eylül 1722'de İstanbul'a ulaştığında, Osmanlı Devleti Rusya'dan evvel doğu sınır bölgesindeki Tiflis ve Revan gibi şehirlerin ele geçirilmesine karar verdi. Çünkü İstanbul, Rusya'nın Safevî topraklarında daha fazla ilerlemesine engel olmak istiyordu. Sultan III. Ahmed, Erzurum Beylerbeyisi Silahdar İbrahim Paşa'ya Tiflis'e yapılacak sefer için ne kadar askere ihtiyaç duyduğunu araştırıp İstanbul'a bildirmesini emretti.²⁹⁹

Rusya'nın, Dağıstan'ı ele geçirmesinden sonra Şirvan'a saldıracağını tahmin eden Osmanlı Devleti, hemen harekete geçerek, Kars Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa'nın Eylül 1722'de birlikleriyle beraber, Şirvan hâkimi Hacı Davud Bey'in yanına gitmesini ve Şamahı'da kışlaması emretti. Bu sırada, Erzurum Kalesi tamir edildi. İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen top, silah ve mühimmat Erzurum'a nakledildi.³⁰⁰ Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin amacı; Rusya'nın Kafkasya'ya inmesine engel olmak ve İran'daki Afgan işgali karşısında doğu sınırını emniyet altına almaktır.

Erzurum Beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa, Kartli Kralı VI. Vahtang'a haberci gönderdi. Silahdar İbrahim Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaşa hazırlandığını ve Tiflis ile Revan'ın ele geçirileceğini bildirdikten sonra, ordunun gelişinden önce, VI. Vahtang'ın askerleriyle birlikte yine Osmanlı ordusuna katılmasını istedi. Bunun üzerine VI. Vahtang, Osmanlıların bu isteğinden Rusya'yı haberdar etti.³⁰¹ Bazı Gürcü birlikleri Rus ordusuna katıldılar. Rus birliklerinin Gürcistan'da görüldüğü haberi Eylül 1722'de İstanbul'a ulaştı.³⁰² Ancak, Ruslar Gürcistan'a gelemediler.

Rusya ile anlaşılan VI. Vahtang'ın Mayıs 1723'te Gence'yi işgal etmesi üzerine, 15 Haziran 1723'te Tiflis'e giren İran ordusu şehri yağmaladı. VI. Vahtang tahttan indirilerek, yerine Kahetya Kralı II. Konstantin tahta çıkarıldı. Bunun üzerine iç Kartli'ye çekilen VI. Vahtang, Osmanlı Devleti'nden yardım istemek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti, onun bu isteğine olumlu cevap verdi ve derhal, Erzurum Beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa komutasında 30 bin kişilik orduyu Gürcistan'a gönderdi. Silahdar İbrahim Paşa, Ahılkelek yakınlarında VI. Vahtang'ın kardeşi İese ve oğlu Şah Nevaz'ın sadakat yeminlerini kabul etti. Daha sonra Kapucubaşı Derviş Mehmed Ağa'yı Tiflis'in teslimi için II. Konstantin'e gönderdi. Kapucubaşı Derviş Mehmed Ağa, 9 Temmuz

²⁹⁹ İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 127.

³⁰⁰ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 178.

³⁰¹ Kartli Kralı VI. Vahtang'ın Rus Çarı I. Petro ile yaptığı yazışmalar için bkz. *Perepiska gruzinskih tsarey s rossiyskimi gosudaryami*, S. Peterburg 1861, s. 148-149. (Переписка грузинских царей с российскими государями, СПб. 1861, с. 148-149.)

³⁰² Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 179.

1723'te Tiflis ve Gori şehirlerinin anahtarlarını teslim aldı.³⁰³ Ancak daha sonra, Rusya Gürcü Krallarına nüfûz etmeye çalışınca, Doğu Gürcistan, Tiflis eyaleti olarak doğrudan Osmanlı Devleti'ne ilhak edildi.

3.11. Rus İşgali Karşısında Hacı Davud'un Şirvan Hanı Tayin Edilmesi

Rusya'nın Kafkasya'ya gelmesi, buradaki mevcut durumun gergin bir hal almasına sebep oldu. Rusya'nın gelişinden rahatsızlık duyan Osmanlı Devleti, Kafkasya'ya dâhil olabilmek için fırsat kollamaya başladı. Tam bu sırada Hacı Davud'un İstanbul'a yaptığı sığınma talebi, Osmanlı Devleti'nin beklediği fırsatı ayağına getirdi. İran'a karşı isyan hareketi başlattıktan sonra, Şirvan'ı ele geçiren Hacı Davud, Dağıstan'a doğru devam eden Rus işgaline karşı, Eylül 1722'de Osmanlı Devleti'nin himayesini talep etti. Bu müracaatı kendi siyasetine uygun gören Sadrazam Damad İbrahim Paşa, mevcut anlaşmalar gereği, bir müddet bu isteği geciktirmek istediye de, Rusların Hazar kıyılarını hızlı bir şekilde işgale başlaması üzerine, Şirvan'ın muhafazasına karar vererek, vakit kaybetmeden Hacı Davud'u Şirvan Hanı olarak tayin etti. Bu meyanda Derviş Mehmed Ağa aracılığıyla Şirvan'ın Hacı Davud'a verildiğini gösterir berât-ı şerîf-i âlî-şân ile bir hil'at, iki tûğ-i hûrşîd-âlem gönderildi.³⁰⁴

Öyle görünüyor ki, Hacı Davud bu adımı atmaya mecbur kalmıştı. Çünkü Rus ordusunun 1722 yılından itibaren Hazar kıyılarına gelerek Şirvan'ı tehdit etmesi, Lezgileri tedirgin etmişti. Dolayısıyla bu şartlar altında, Hacı Davud'un Osmanlı Devleti'ne sığınmaktan başka çaresi kalmamıştı. Nitekim Bâbîâli bey ve paşa tayin ederek yurtluk ve ocaklıkla Şirvan Eyaleti'ni Hacı Davud'un uhdesine verdi. Bununla birlikte Hacı Davud'un Sünnî ahali ve ulemayı ehl-i sünnet hususlarına dikkat ederek himaye etmesini istedi. Ayrıca teşrifat için Kırım Hanları'na gönderilen ihsanın Hacı Davud için de aynı şekilde geçerli olduğu belirtildi.³⁰⁵ Bu konuyla ilgili dönemin vakanüvisi Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi'nin tarihinde de aynı malumat vardır. Burada geçen ifadeye göre “Devlet-i Aliyyeden sülale-i Cengizîyye'ye ihsan olunan Kırım Hanlığı gibi, eyalet-i Şirvan hanlık unvanıyla Hacı Davud Bey'e tevcih edildi”³⁰⁶ denmektedir. Ancak bu durum Davud Bey'in Kırım Hanı'yla aynı statüye sahip olduğu konusuyla karıştırılmamalıdır. Çünkü gönderilen Nâme-i Hümayûn'da, “Hacı Davud'un

³⁰³ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s. 181.

³⁰⁴ BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 65-66; Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, III, s. 1311; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/1, 2. Baskı, Ankara 1978, s. 188; Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 95.

³⁰⁵ Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 16.

³⁰⁶ Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, III, s. 1311.

Şirvan Eyaleti'ndeki her türlü işle ilgili, Erzurum valisi olup o taraflara dair bazı hususların icrasına memur edilen Vezir İbrahim Paşa ile ittifak etmesi gerektiği" emredildi.³⁰⁷ Ayrıca Hacı Davud'un Şirvan'da yapacağı tayinlerde İbrahim Paşa ile müşavere etmesi gerektiğini içeren bir başka mektup gönderildi.³⁰⁸ Dolayısıyla Hacı Davud'un han tayin edilmesi Lezgiler üzerine sefere çıkan Rusya'yı durdurmak için yapılmış diplomatik bir hareketti. Kırım Hanlığı gibi geleneksel bir durum değil de siyasi bir karakter taşıyordu. Eğer Kırım'daki gibi bir gelenek devam etseydi Hacı Davud'dan sonra hanlığın başına oğulları geçmeliydi. Ancak Davud Han'ın azlinden sonra hanlık Surhay Han'a yani başka bir aileye verildi.

3.12. Rusların Lezgiler Üzerine Yürümesi ve Neplüyev'in Faaliyetleri

Şamahı, Şabran, Ereş gibi doğu-batı ticaretinin önemli merkezleri olan şehirleri ele geçiren Hacı Davud, Rusların Lezgiler üzerine yürümesi üzerine, Şirvan Eyaleti'nin Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak kendisine verilmesini talep etmişti. Osmanlı Devleti, İran ve Rusya ile imzaladığı barış anlaşmalarını dikkate alarak, Hacı Davud'un bu isteğini bir müddet geciktirdi. Fakat I. Petro'nun, daha önce Şamahı'da öldürülen 300 kadar Rus tüccarlarını bahane göstererek, Lezgiler üzerine sefer düzenlemesi, Osmanlı Devleti'ni harekete geçirdi.

Bu sırada I. Petro tarafından İstanbul'a elçi olarak gönderilen İvan İvanoviç Neplüyev, Lezgilerle ilgili yaşanan gelişmeler hakkında, I. Petro'ya rapor gönderdi. Bu raporda; Lezgilerle Türklerin aynı inanca ve mezhebe sahip oldukları, Osmanlı Padişahı'nı kendilerinin hükümdarı olarak gördükleri, onun adına sikke bastırdıkları ve camilerde onun adına hutbe okuttukları bildiriliyordu.³⁰⁹ Şubat 1722'de Neplüyev'e gönderilen talimatta; Hacı Davud'un Osmanlı himayesine girmemesi için elinden geleni yapması istendi. Neplüyev, bu maksatla 21 Nisan 1722'de Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın huzuruna çıktı. Bu görüşmede Neplüyev, Lezgilerin Şamahı'da bulunan Rus tüccarlarını öldürerek mallarını yağmaladığını ve Rusya'nın da, İran hükümetinden adaletin tecellisini talep ettiğini bildirdi. Ayrıca Neplüyev, Lezgilerin Rusya'dan

³⁰⁷ BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 65-66. Butayev, Osmanlı Devleti'nin Hacı Davud'u Şirvan Hanı olarak tayin etmesiyle ilgili belgenin, tarihçilerin elinde olmadığını ve bu eksiklikten dolayı Hacı Davud'un hangi şartlar altında ve nasıl han tayin edildiğini söylemenin mümkün olmadığını dile getirmektedir. Hacı Davud'un Şirvan Hanı olarak tayin edilmesiyle ilgili gönderilen Nâme-i Hümâyûn'un Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut olduğu Türk Tarihçileri tarafından bilinen bir gerçektir. Ancak öyle görünüyör ki; Hacı Davud hakkında yazan Rus ve Dağıstanlı tarihçiler, kaynak dili yetersizliğinden dolayı Osmanlı Arşivlerinden istifade edememiştir. Bu sebeple, bu yöndeki eksikliğin tamamlanabilmesi için, Hacı Davud'un Osmanlı Devleti tarafından Şirvan Hanı tayin edilmesiyle ilgili Nâme-i Hümâyûn'u olduğu gibi ekte vermeyi gerekli görüyoruz. Bkz. Ekler 3.

³⁰⁸ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), s. 64-65.*

³⁰⁹ Fatih Ünal, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev*, s. 41.

korktuğu için Osmanlı Devleti'nin himayesine müracaat ettiğini söyledi. Neplüev'in Sadrazamdan isteği, bu şartlar altında Lezgilerin himaye edilmemesiydi. Sadrazam Damad İbrahim Paşa, Lezgilerin himaye talebinin doğru olduğu cevabını verdi. Ancak, Rusya'nın uğradığı zararın adaletli bir sonucunu almadan, onların Osmanlı Devleti'nce himaye edilmeyeceği teminatını da verdi.³¹⁰

I. Petro, İran seferine çıkarken, Osmanlı Devleti'nin müdahalesini önlemek için, İstanbul'da bulunan Neplüev aracılığıyla, amacının İran topraklarını zaptetmek olmadığını, tek gayesinin; daha önce Şamahı'da bulunan Rus tüccarlarını öldüren asi Lezgileri cezalandırmak olduğunu İstanbul'a bildirdi. Halbuki sefer için yapılan bütün hazırlıklar, bu seferin yalnızca küçük bir topluluk olan Lezgileri cezalandırmak amacıyla yapılmadığını açıkça gösteriyordu. Çünkü yıllardır yapılan savaş hazırlıkları neticesinde, yaklaşık 100 bin kişilik bir ordu, denizden ve karadan harekete geçirilmişti.³¹¹

Neplüev, Osmanlı Devleti'yle yürüttüğü müzakereleri, İstanbul'da bulunan Fransız Elçisi Marquis de Bonnac³¹² ile de görüşüyor ve onunla fikir alışverişinde bulunuyordu. Fransız elçisi, diğer Avrupalı elçiler arasında Neplüev için en muteber olanıydı. Bu nedenle onun görüşlerine özel bir önem veriyordu. Bu sırada cereyan eden hadiselerle ilgili Bonnac'ın Neplüev'e verdiği tavsiyeler, oldukça isabetliydi. Bonnac, eğer Rusya, Gürcistan taraflarından Osmanlı sınırına yaklaşmaz ve Hazar çevresiyle yetinirse, Osmanlı Devleti'nin bu duruma ses çıkarmayacağını Neplüev'e söyledi. Ayrıca Rus Çarı'nın, İran'a ait hiçbir toprak parçasını zaptetmeyeceğine dair, Osmanlı Devleti'ne yazılı bir teminat vermemesi gerektiği konusunda, Neplüev'i uyardı. Çünkü Bonnac, gelecek yıllarda şartların değişebileceğini tahmin ediyordu. Ağustos 1722'de Reisülküttab Mehmed Efendi, eğer Rusya Lezgilerin gözünü korkutmak için Şamahı'yı işgal etmeyip muhasarayla yetinirse, kendileri için hoş olmasa da buna ses çıkarmayacaklarını Rus Elçiliği tercümanı Maltzev'e bildirdi. Ancak Şamahı'yı ele geçirir, İmereti ve Gürcistan'ı zaptetmek isterse, Osmanlı Devleti'nin buna asla

³¹⁰ Abdülakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 96; Fatih Ünal, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüev*, s. 41.

³¹¹ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 420.

³¹² Marquis de Bonnac, varlıklı ve asil bir ailenin oğlu olarak 1672'de Foix'de doğdu. 1711-1713 yılları arasında İspanya'da büyükelçi görevinde bulundu. Daha sonra 1716'da Fransa Kralı XV. Louis tarafından İstanbul elçisi olarak tayin edildi. Başarılı bir diplomat olan Bonnac 26 Şubat 1725'te İstanbul'daki görevini tamamlayarak Fransa'ya döndü. Bkz. Eray Akçay, *İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. O. 34'te Kayıtlı Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı Bürokrasisi ile Yazışmalarını İhtiva Eden Bir Mecmua (1716-1724)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. XVI-XX.

müsaade etmeyeceğini de ekledi.³¹³ Reisülküttab'ın Maltzev'e gönderdiği bu yazıda geçen ifadeler, Fransız Elçisi Marquis de Bonnac'ın Neplüyev'e verdiği tavsiyelerin, oldukça isabetli olduğunu göstermektedir.

Petersburg'da bulunan Fransız Büyükelçisi De Kompredon, Rusya'nın isteğiyle, İstanbul'daki Marquis de Bonnac'dan, Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında meydana gelebilecek olası bir savaşın gerçekleşmemesi için, elinden geleni yapmasını istedi. Bu arada Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı Hive Hanlığı ile diplomatik işbirliği oluşturdu. Sadrazam, Rus ordusunun o bölgede bulunmasının civar ülkeler arasında huzursuzluğa yol açtığını ve Osmanlı Devleti'nin de bu durumdan rahatsızlık duyması sebebiyle, I. Petro'nun İran sınırından uzaklaşması gerektiğini, Neplüyev'e bildirdi. Yaşanan bu gelişmelerden sonra, 1722 yılının sonlarına doğru I. Petro, Derbent'ten geri döndüğünü açıkladı. Osmanlı Devleti'yle yeni bir savaşa girmeyi göze alamayan I. Petro, ordusunun esas kısmını yanına alarak Astrahan'a döndü. Ancak, generallerine küçük birliklerle hareket etmek suretiyle, Hazar Denizi'nin batı ve doğu kıyılarını kontrol altında tutmalarını emretti. I. Petro'nun geri dönüşünden oldukça memnun olan Osmanlı Devleti, Rus Çarı'nın, aldığı bu kararla bütün şüpheleri ortadan kaldırdığını ve İstanbul'un Rusya ile ittifak dahi yapmayı arzuladığını bildirdi.³¹⁴

3.13. Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Elçiliği ve Lezgiler

Osmanlı Devleti, Şirvan'ı himaye ederek Hacı Davud'u han tayin ettikten sonra, bu durumu Rusya'ya bildirmek ve Lezgiler üzerine yapılması muhtemel seferin iki ülke arasındaki “ebedi sulhe” aykırı olacağını ilan etmek üzere 1722 yılının sonlarında, Kapucubaşı Nişli Mehmed Ağa'yı Rusya'ya elçi olarak gönderdi.³¹⁵

Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya'ya elçi olarak gönderilmesinin amaçları arasında; Lezgilerin himaye edildiği ve Rusya'nın bundan sonra bu memleketin işlerine karışmasının, iki ülke arasındaki barışa aykırı düşeceğinin bildirilmesiydi. Ayrıca Rusların, Kazakları ve Çerkesleri kışkırtmasının önlenmesi, Kafkasya'da gelişen olayların yakından izlenmesi ve İran aleyhine ittifak imkânının araştırılması vardı.³¹⁶

³¹³ Fatih Ünal, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev*, s. 42-43.

³¹⁴ Fatih Ünal, *a.g.e.*, s. 44-45.

³¹⁵ Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 17; Fatih Ünal, *a.g.e.*, s. 46.

³¹⁶ BOA, HAT, nr. 58443/1427, 29 Z 1136/18 Eylül 1724; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, s. 189; Faik Reşit Unat, “Kapıcıbaşı Niş’li Mehmet Ağa’nın Moskova Sefaretnamesi”, *Tarih Vesikaları*, C. II, S. 10, (1942), s. 284; Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 17-18; Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 75.

Bu maksatla Nişli Mehmed Ağa, orta elçi olarak, Ekim 1722’de İstanbul’dan yola çıktı. Moskova’ya ulaştığında, daha önce İstanbul’dan tanıdığı Aleksey İvanoviç Daşkov tarafından karşılandı.³¹⁷ I. Petro, Nişli Mehmed Ağa ile yapılacak müzakereler için, Osmanlı meselelerine vakıf olan Daşkov’u tayin etmişti. Daşkov ile yapılan müzakerelerin konusu, I. Petro’nun Kafkas seferi, Lezgi meselesi ve Osmanlı-Rus ittifakı etrafında şekillendi. Daşkov, I. Petro’nun düzenlediği Kafkas seferinin Rus tüccarlarının yağmalanmasından sonra zararlarının ödenmemesi üzerine gerçekleştiğini ve bu sefer için başka bir maksat taşımadıklarını bildirdi. Nişli Mehmed Ağa ise Lezgilerin Devlet-i Aliyye’ye iltica ettiğini, din birliği gereğince onlara sahip çıkmamak imkânı olmadığını ve bu nedenle Rusya’nın Lezgiler üzerinden el çekmesi gerektiğini ifade etti. Bu arada Bâbîâli, Hacı Davud’a Rusya’ya bağlı olan memleketlere saldırmaması için mektub gönderdi. Bu görüşmelerde iki taraf da, daha önce imzalanan abedi barış anlaşmasına riayet edilmesi konusundaki kararlılıklarını vurguladılar. Böylelikle I. Petro, Osmanlı Devleti’yle olan bu barış anlaşmasına ihtiramen Lezgiler üzerine gitmekten feragat etti.³¹⁸ Bu müzakerelerden birisine, I. Petro tebdil-i kıyafetle bizzat katıldı. İlk başta yapılan kısa bir sohbetin ardından, I. Petro bir harita çıkartarak, Kafkas seferi ve Rus ordusunun geçtiği güzergâha dâir, Nişli Mehmed Ağa’ya bilgi verdi. Bu anlatacaklarını olduğu gibi Devlet-i Aliyye’ye iletmesini istedi. I. Petro; Hazar Denizi, Astrahan, Demirkapı/Derbent, Dağıstan ve İran sınırını eliyle işaret ettikten sonra, Nişli Mehmed Ağa’ya Karadeniz’i göstererek, “işte burası Karadeniz! Bunun kenarına yabancı bir hükümdar gelip adamlarını yerleştirse, Osmanlı Devleti bundan memnun olur mu?” diye sordu. Nişli Mehmed Ağa’nın “hayır, oraya kimse el uzatamaz” cevabı üzerine I. Petro, “işte biz de buraya kimsenin gelmesini istemeyiz” diyerek, Hazar Denizi konusundaki hassasiyetlerini dile getirdi.³¹⁹

Nişli Mehmed Ağa, Moskova’da yaptığı görüşmelerden sonra, İstanbul’a döndü. Onun dönüşünden sonra, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında İran meselesine dâir görüşmeler hız kazandı.

³¹⁷ Faik Reşit Unat, “Kapıcıbaşı Niş’li Mehmet Ağa’nın Moskova Sefaretnamesi”, *Tarih Vesikaları*, C. II, S. 11, (1943), s. 355.

³¹⁸ BOA, HAT, nr. 58443/1427, 29 Z 1136/18 Eylül 1724

³¹⁹ Fatih Ünal, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev*, s. 46-47; Faik Reşit Unat, “Kapıcıbaşı Niş’li Mehmet Ağa’nın Moskova Sefaretnamesi”, *Tarih Vesikaları*, C. II, S. 12, (1943), s. 465-467. Nişli Mehmed Ağa’nın Moskova elçiliğine gönderilmesini gerekli kılan olaylar hakkında bkz. Aydın Mertayak, *Nişli Mehmed Ağa’nın Rusya Sefâreti Ve Sefâretnâmesi (1722-1723)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2005, s. 58-62.

3.14. İran Topraklarının Paylaşılması: İstanbul Anlaşması

Osmanlı ordularının Azerbaycan'a yürüyerek doğuya doğru ilerlemesi, bu sırada Hazar boyunda bulunan Rus ordusuyla karşı karşıya gelerek, olası bir savaş tehlikesinin ortaya çıkmasına neden oldu. Ancak Osmanlı Devleti ile savaşa girmeyi göze alamayan Rusya, İran'a ait olan bu toprakları paylaşmak için, bir anlaşma imzalamayı teklif etti. Uzun müzakerelerden sonra taraflar, Safevî topraklarını bölüşmek için bir araya geldiler. Neticede 2 Şevval 1136'da (24 Haziran 1724) İstanbul'da Rusya ile Osmanlı Devleti arasında, İstanbul Anlaşması imzalandı.³²⁰ Bu anlaşma, Sultan III. Ahmed'in saltanatı zamanında, Damad İbrahim Paşa sadâretinde, Reisülküttab Mehmet, Defter Emini Hacı Mustafa ve Rus Çarı I. Petro tarafından İstanbul'a gönderilen Kapı Kethüdası İvan İvanoviç Neplüyev arasında tanzim olundu.³²¹

Anlaşmanın birinci maddesine göre; Şirvan'daki Lezgiler, Osmanlı himayesini kabul ettikleri için, Hacı Davud buraya Şirvan Hanı tayin olunup, Şirvan'ın merkezi olan Şamahı'da oturacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti, Rusya'nın Hazar boyunda işgal ettiği toprakları, İran tarafından Rusya'ya verilmiş gibi tasdik etti. Bunun karşılığında Rusya, Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'da ve Güney Azerbaycan'daki fetihlerine itiraz etmeyeceğini kabul etti.³²²

İstanbul Anlaşması'nın ikinci maddesine göre; Şirvan'da yeni bir hanlık kuruluyordu. Osmanlı Devleti, olası bir huzursuzluk durumunda Şirvan'a asker gönderebilecekti. Ancak asker sevkiyatı yapılacağı zaman Osmanlılar, Rusya'ya haber verecekti. Böylece Şirvan Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin himayesi altında, yarı müstakil bir hanlık olarak tasdik edildi.³²³

Anlaşma'nın üçüncü maddesine göre; İran ile çizilen sınır arasıyla, Kür Nehri'nin birleştiği yerden başlanarak, İran'a bırakılan Erdebil'den itibaren; Ordubad, Tebriz, Merend, Meraga, Rumiye, Hoy, Tors, Selmas ile, Azerbaycan tarafından; Gence, Berdâ, Karabağ, Nahçıvan, Revan ve Üç-kilise Osmanlı Devleti'nde kalacaktı. Yine bu maddeye göre; Erdebil şehri kenarından ve Tebriz'e bir saat yakın mahalden

³²⁰ BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 78-82. Anlaşma'nın ahid-nâme şeklinde Rusya'ya gönderilen sûreti için bkz. BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 96-99.

³²¹ *Muahadat Mecmuası*, III, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1297, s. 237.

³²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, s. 193 ; "Sefevi devletinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 332-333.

³²³ BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 78-82 ; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, s. 424; "Sefevi devletinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 332-333 ; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, s. 193.

Hemedan'a doğru çekilen hattın güzergâhındaki kasabalar ve Hemedan, Kirmanşah, Erdelan şehirleri Osmanlılarda kalacaktı.³²⁴

Dördüncü maddeye göre; Rus Çarı, Osmanlıların elindeki toprakların Osmanlı Devleti'ne bırakılması için, Şah Tasmasb'ı ikna etmeye çalışacak ve gerekirse onu tehdit edecekti. Buna karşılık, Osmanlılar da, Rusya'nın aldığı yerlerin Ruslarda kalması konusunda, onlara yardım edecekti.

Beşinci maddeye göre; eğer, Osmanlıların işgal ettiği toprakları, Şah Tahmasb tasdik edecek olursa, Osmanlı Devleti de onun Şahlığını tanıyacaktı.

Altıncı maddeye göre; Şah Tahmasb, Rusya ve Osmanlıların elindeki toprakları tasdik ederse, her iki taraf, elindeki topraklara sahip olacak ve İran üzerindeki menfaatlerini temin ettikten sonra, aradaki ihtilâfı bertaraf edip, İran'a her kim hükümdar olursa, ona müdahale etmeyecekti.³²⁵

İstanbul Anlaşması'na göre; Şabran ve Müşkür gibi Şirvan'ın verimli toprakları Rusya tarafında kaldı. Bu durum, aslında Şamahı'nın Rusya'ya bağlı kalacağı anlamına geliyordu. Anlaşmaya göre, Gazikumuk Şamhalı Surhay Han'ın arazisinin bir kısmı ve Tabasaran bölgesi de Rusya'nın eline geçti. Bu nedenle Hacı Davud, Kaytak Usmisi Ahmed Han ve Gazikumuk Şamhalı Surhay Han bir araya gelerek 1725 yılında Rusya'ya karşı isyan ettiler.³²⁶

İstanbul Anlaşması'ndan sonra, Osmanlı Devleti Güney Kafkasya'ya yürüdü. Diyarbakır Beylerbeyi Arif Ahmed Paşa, emrindeki 30 bin Osmanlı askeriyle, Temmuz 1724'ün sonlarında Revan'ı ele geçirerek, Güney Azerbaycan'a doğru ilerledi. Osmanlı ordusu, Hoy ve Merend şehirlerini de zaptettikten sonra Tebriz'e yaklaştı. Tebriz yakınlarında, Çorsu olarak adlandırılan yerde Osmanlı ordusu ile Tebriz'de bulunan İran ordusu arasında savaş meydana geldi. Bir müddet sonra Tebrizliler geri çekilince, Osmanlı askerleri şehre girdiler. Ancak, şehre dâhil olan Osmanlılar, dört bir taraftan Tebrizlilerin saldırısıyla karşılaştı. Bunun üzerine, Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. 1725 Mayıs'ında Köprülü Abdullah Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, yeniden Tebriz'e saldırdı. Şehri top atışına tutan Osmanlılar, iki ay sonra burayı teslim aldılar. Tebriz'den sonra, Sarı Mustafa Paşa komutasında Gence üzerine yürüyen 40 bin

³²⁴ BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 78-82; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, s. 193.

³²⁵ BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 78-82; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, s. 194.

³²⁶ Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 120.

kişilik Osmanlı ordusu, Ağustos 1725'de şəhri ele geçirdi. 18 Aralık 1725'de ise, İstanbul Anlaşması'na görə işgal bölgəsi olmayan Erdebil şəhrini ele geçirdi. Böyləce Azərbaycan'ın böyük bir kısmı Osmanlı hâkimiyətinə girmiş oldu. Hazar Dənizi kıyıları isə, Rusya'nın əlində kaldı.³²⁷

3.15. Hacı Davud'a Karşı Muhalefet

Hacı Davud'un 1723 yılında Osmanlı Devleti tərəfindən Şirvan Hanı olaraq təyin edilməsi, daha öncədən müttəfikisi olan Surhay Han ilə arasının açılmasına nədən oldu. Surhay Han, soylu bir ailedən gəldiyi üçün, Şirvan'a kendisinin han olaraq atanmasını istiyordu. Hacı Davud isə, Müşkür'də sıradan bir ailənin uşağı olaraq dünyaya gəlmiş və sonrakı illərdə müderrislik yapmış bir din adamıydı. Bu gelişmeden rahatsızlık duyan Surhay Han, yaxın dostu olan Hacı Davud'a karşı muhalefet edərək, onu görevindən aldırdıktan sonra, hanlığın başına gəçmənin yollarını aramaya başladı.

I. Petro'nun Dağıstan üzərinə yürüdüğü 1722 yılında Surhay Han, Kaytak Usmisi və Ötemiş Hanı ilə birlikdə Rus ordusunun önünə çıxarak onunla savaşıcağı. Ancak Surhay Han, I. Petro'nun sadəcə Hacı Davud ilə problemi olduğunu fərk edincə, geri dönərək Gazikumuk'taki kendi hanlığına gitti. Bu sırada Tarku'daki Kumuk Şamhalı Adil Giray Han, Surhay'ın Rusya tərəfinə gəçmək istədiyini, I. Petro'ya bildirdi. Ancak I. Petro, Derbent civarındaki Kürü/Kürin, Samur, Kaytak və Lezgilerdən ibarət olan Rus düşmanlarına karşı savaş açmadığı sürece, Surhay'ın bu istədiyini qəbul etməyəcəyini söylədi.³²⁸ Bundan sonra Rusya saflarına gəçmək üçün bərkəç dəfə daha məktup göndərən Surhay, 1723 Temmuz'unda yazdığı bir məktupta; "Sizin dostunuz dostum, düşmanınız isə düşmanımdır" ifadəsini kullanıyordu.³²⁹

Surhay Han'ın amacı; Şirvanı ele geçirecek olan I. Petro'nun safına katılarak, burada idarəci olmağı. Çünkü Surhay, I. Petro'nun Dağıstan seferindən əslə vəzgeçməyəcəyini düşünüyordu. Bu sırada, Rusya tərəftarı olduğunu göstərmək üçün, Şirvan, Gence və Şəki'də Hacı Davud'un birliklərinə karşı saldırlarda bulunmaya başladı. Ancak bu saldırlardan önəmli bir nəticə əlamadı.

Bu illərdə Hacı Davud'a karşı çıxanlar arasında sadəcə Surhay Han yoxtu. Onun hanlığını istəməyən bəzi feodal bəylər də, Hacı Davud'a karşı muhalefet

³²⁷ "Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi", *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, s. 334-335.

³²⁸ Abdulakim Abdulkərimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostochnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 109.

³²⁹ Surhay Han'ın Rusya'ya yazdığı məktup üçün bkz. AVPRİ. F. 77, Snoxəniya Rossii s Persiyey, 1723, D. 1, L. 123. (АВПРИ. Ф. 77, Сношения России с Персией, 1723, Д. 1, Л. 123.)

ediyorlardı. Şirvan'ın yurtluk-ocaklık olarak Hacı Davud'a verilmesiyle ortaya çıkan ihtilafı, Diyarbekir Beylerbeyi olup Revan taraflarına serasker tayin edilen Vezir Ahmed Paşa İstanbul'a bildirdi. Bunun üzerine Şirvan Hanlığı'nın layık olana verilmesi ve diğer beylere de derecelerine göre rütbe verilmesi konusunda dağıstan beylerine nâme-i hümayûn yazılarak onların bu iş için isteklerini bildirmeleri istendi.³³⁰

Fî Evâsıt-ı Ca 1136/16-25 Şubat 1724 tarihli belgeden anlaşıldığına göre Şirvan, Hacı Davud'tan alınarak "ümerâ-yı Dağıstan'a" yani Dağıstan'ın ileri gelenlerine verilmiştir.³³¹ Bu mektubun Kapıcıbaşı Mehmed Ağa tarafından ulaştırılmasının ardından Dağıstan'ın feodal beyleri, Hudad'ta toplanarak Hacı Davud'un hâkim olduğu Şirvan topraklarını, kendi aralarında bölüştüler. Burada alınan karara göre; Müşkür ve Şabran Hacı Davud'a, Şamahı ve Bakü Gazikumuk Şamhalı'na, Kaaba ve Külhan Kaytak Usmisi'ne, Derbend ise Maksud'a verilecekti.³³² Toplantıya Osmanlı Devleti'nden de temsilciler katılmıştı. Hacı Davud'a karşı düzenlenen bu organizasyonda Osmanlı temsilcilerinin de bulunması, Bâbıâli ile Hacı Davud arasında bir gerginlik olduğunu gösteriyordu.³³³

Bu gelişmelerden sonra Hacı Davud'un yanında sadece Tsahurlu Ali Sultan kaldı. Ali Sultan, 1723 Ağustos'unda, Osmanlı Devleti'ne tabii oldu ve Şeki Beylerbeyiliği'ne tayin edildi. Osmanlı Devleti, İstanbul Anlaşması'na göre Şirvan'da ordu bulunduramayacaktı. 1725 yılında I. Petro'nun ölümüyle birlikte ortaya çıkan boşluktan istifade eden Osmanlı Devleti, İstanbul Anlaşması'nın maddelerini ihlal ederek Sarı Mustafa Paşa komutasındaki orduyu Gence'ye gönderdi. Mustafa Paşa Gence'yi ele geçirdikten sonra Şirvan'a girdi. Ancak bu durumdan rahatsız olan Hacı Davud, Şirvan'a giren Osmanlı ordularına mukavemet etti. Böylece Osmanlılar, Hacı Davud'un İstanbul'a itaat etmeyeceğini bir kez daha gördüler. Dağıstan beyleri arasındaki muhalefet, Rusya ile yeniden yakın ilişkiler kurmak istemesi ve İstanbul'a

³³⁰ Hacı Davud Şirvan Hanı tayin edildikten sonra Dağıstan'ın diğer feodal beyleri arasında ortaya çıkan ihtilafı içeren Fî Evâsıt-ı Ca 1136/16-25 Şubat 1724 tarihli belge için bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), s. 67-68.*

³³¹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), s. 69-71.*

³³² AVPRİ. F. 77, Snoseniya Rossii s Persiyey, 1723, D. 6, L. 39. (АВІРІ. Ф. 77, Сношения России с Персией, 1723, Д. 6, Л. 39.); Abdulkim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 111.

³³³ Hacı Davud'un Şirvan Hanı tayin edildiğine dâir gönderilen Nâme-i Hümayûn'da, hanlığın işleriyle ilgili her türlü konuda Erzurum Valisi Vezîr İbrahim Paşa ile birlikte hareket etmesi gerektiği bildirilmişti. Bkz. BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 65-66. Ancak Hacı Davud bağımsız bir devlet kurmak niyetinde olduğu için, her zaman Osmanlı Devleti'ne müracaat etmiyordu. Hudad'ta Hacı Davud'a karşı yapılan toplantıda Osmanlı devlet adamlarının hazır bulunması bu meseleyle ilgiliydi.

olan itaatsizliği nedeniyle Hacı Davud, Şirvan Hanlığı'ndan 1728 yılında azledildi.³³⁴ Bu olayın gerçekleşmesi ise, şu şekilde oldu:

Hacı Davud, Osmanlı devlet adamları tarafından 1728 Mayıs'ında Gence'ye çağırıldı. İstanbul ile ilişkilerini düzeltmeyi planlayan Hacı Davud, bu daveti kabul ederek Gence'ye gitti. Şehre gelir gelmez Gence Muhafızı Vezir Mustafa Paşa tarafından tutuklandı ve yerine Gazikumuk Şamhalı Çolak Surhay Han Şirvan hanlığına tayin edildi.³³⁵ Hacı Davud Gence'de tutuklandıktan sonra sürgün yeri olan Rodos'a³³⁶ doğru yola çıkarıldı. Hacı Davud'un sürülmesiyle ilgili bir Osmanlı belgesinden anlaşıldığına göre Bâbîâli, sabık hanın yol güvenliğinin sağlanması için sıkı tedbirler aldı. Bu minvalde Gence'den Rodos'a kadar olan yol üzerindeki kadılara ve bölge idarecilerine gönderilen bir fermanla hanın firar etmemesi için dikkatli olmaları ve güvenliği için görevliler tayin etmeleri istendi. Yine bu emirden anlaşıldığına göre Hacı Davud ile birlikte dört oğlu, iki kardeşi ve maiyeti de sürgün edildi.³³⁷

Osmanlı kaynaklarından anlaşıldığına göre Hacı Davud, Rodos'a gönderilmesine rağmen sabık hanın ailesinin bir kısmı Gelibolu ve Bursa'da ikamet ettirildi. Devletin son zamanına kadar da hanın Gelibolu'daki ailesine maddi destek verildi.³³⁸

Hacı Davud, Rodos'a sürüldükten sonra da Babıali tarafından yakından takip edildi. Bunun yanında ihtiyaçlarını gidermesi için hana senelik 5 bin guruş maaş tahsis edildi.³³⁹

³³⁴ Abdulakim Abdulkermiç *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostočnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII. Veka)*, s. 126.

³³⁵ Görevden alınan Hacı Davud'un yerine Şirvan'ın yurtluk ve ocaklıkla Surhay Han'a verildiğine dair menşur için bkz. BOA, C.HR, nr. 4546/91

³³⁶ Butayev'in çalışmasında Hacı Davud'un Gence'de tutuklandıktan sonra Kıbrıs'a sürgün edildiği yazılıdır. Bkz. Butayev, *a.g.e.*, s. 126, 132. Ancak Osmanlı belgelerinden anlaşıldığına göre Hacı Davud maiyetiyle birlikte Rodos'a gönderilmiştir. Bkz. BOA, C.ZB, nr. 571/12, 10 Ra 1141/14 Ekim 1728

³³⁷ BOA, C.ZB, nr. 571/12, 10 Ra 1141/14 Ekim 1728; Ayrıca bkz Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, III, s. 1612.

³³⁸ BOA, C.HR, nr. 8659/174, 15 C 1148/2 Kasım 1735; C.ML, 29443/719, 20 B 1155/20 Eylül 1742; C.HR, nr. 5908/119, 13 M 1170/8 Ekim 1756; C.ML, 22023/536, 25 N 1171/2 Haziran 1758; C.MTZ, 608/13, 17 M 1173/10 Eylül 1759; C.ML, 10129/243, 04 Za 1174/7 Haziran 1761; 2082/45, 21 Z 1175/13 Temmuz 1762; C.MTZ, 202/5, 06 B 1199/17 Mayıs 1785; C.DH, 12586/252, 23 Ş 1201/10 Haziran 1787; C.ML, 5949/139, 25 Za1208/24 Haziran 1794; C.ML, 20041/493, 29 L 1212/16 Nisan 1798; C.HR, 6850/137, 11 Ca 1240/1 Ocak 1825; C.ML, 8341/202, 04 Za 1267/31 Ağustos 1851; BEO, 62205/830, 14 Ra 1314/23 Ağustos 1896.

³³⁹ BOA, MAD.d, nr. 10319. Hacı Davud'un görevden alınmasının ardından başlayan sürgün hayatı ve ailesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Yaşar Baş, "Şirvan Hanı Hacı Davud, Siyasi Mücadelesi, Sürgün Hayatı ve Ailesi", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 18, S. 58, (Kış 2014), s. 638-643. Baş'ın makalesinde ele aldığı Hacı Davud'un sürgün hayatından önceki kısım; özellikle siyasi mücadelesi ve Rusya ile olan ilişkilerinde bazı eksiklik ve hatalar yer alıyor. Bunlar çalışmanın ilgili bölümlerinde detaylı olarak anlatılmıştır.

3.16. Tiflis'te Osmanlı Hâkimiyeti : “Osmaloba” ve Lezgiler

Osmanlı Devleti'nin 1723 yılında Tiflis'e girdiği tarihten itibaren 1732'de buradan ayrıldığı tarihe kadar olan zaman dilimine Gürcü kaynaklarında “Osmaloba”, yani “Osmanlı hâkimiyeti dönemi” denilmektedir. Ancak bazı eserlerde bu dönem 1723-1735 olarak verilmektedir.³⁴⁰ Osmaloba döneminin öncesinde İran'ın Gürcistan Valisi olan Kartli Kralı VI. Vahtang, 1720'de Lezgilere karşı harekâta hazırlanıyordu. Yapılan hazırlıklardan sonra, VI. Vahtang, Güney Azerbaycan'ın İran orduları komutanı olarak, Dağıstan'a karşı savaşılmaya başladı ve Car-Balaken'daki Lezgiler'in üzerine yürüdü. Fakat zafer kazanması durumunda, VI. Vahtang'ın daha fazla güçlenmesinden endişe eden Şah Hüseyin, onu durdurarak, Tiflis'e geri dönmesi emrini verdi.³⁴¹ Şah'ın bu kararına çok sinirlenen VI. Vahtang, bir daha Şah'ın kararlarını dinlemeyeceğine ve ona itaat etmeyeceğine dair yemin etti.³⁴²

VI. Vahtang ile I. Petro arasında 1720-1721 yılları arasında gizli yazışmalar yapıldı. VI. Vahtang'ın bu görüşmelerdeki amacı, Rus kuvvetlerinin yardımıyla Osmanlı ve İran'a karşı savaşarak, onları Gürcistan'dan uzaklaştırmaktır.³⁴³ Bu sebeple VI. Vahtang, Rus askerlerinin Gürcistan'a konuşlandırılmasını istiyordu.³⁴⁴ Aynı zamanda, Ermeni soylular ve piskoposlarla gizlice görüşerek, Ermeniler arasında İran'a karşı müttefikler arıyordu.

Afgan Gılzailerin 1722'de İsfahan'ı kuşatması sırasında, Şah Hüseyin VI. Vahtang'ın kendi ordusuyla beraber yardıma gelmesini istedi. Fakat VI. Vahtang, Şah'ın emrine itaat etmeyerek, yardıma gitmedi. Bu olay, İsfahan'ın Afganlılar tarafından ele geçirilmesinde önemli bir rol oynadı. Bu sırada I. Petro, 1722 yılının Ağustos ayında, Hazar Denizi kıyılarına geldi ve İran'a karşı savaşa hazırlandığını VI. Vahtang'a bildirdi. I. Petro, VI. Vahtang'ın Rus ordusuna yardım etmesini istiyordu. Bu esnada, Erzurum Beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa, İran'a karşı birlikte harekete geçmeleri durumunda, Padişah'ın bütün Gürcistan'ı VI. Vahtang'a vereceğini duyurdu. Ancak, VI. Vahtang Osmanlıların bu teklifini geri çevirerek, olup bitenleri derhal Petro'ya bildirdi.³⁴⁵ VI. Vahtang'ın asıl maksadı, Osmanlılardan ziyade Rusya ile ortak hareket etmek olduğu için 1722 yılının Ağustos ayı sonunda Gence'ye giderek, I.

³⁴⁰ G. G. Paıçadze, *Russko-gruzinskiye političeskiye otnoşeniya v pervoy polovine XVIII veka*, Tiflis 1970, s. 60.

³⁴¹ Akaki Gatserelia, “Masala Vahtang VI. Biyografiistvis (1712-1722)”, *Mnatobi*, S. 1, Tiflis 1958, s. 162-163.

³⁴² Sekhnia Çheidze, *Sakartvelos Tshovreba*, s. 43.

³⁴³ Kartli Kralı VI. Vahtang'ın I. Petro ile yaptığı yazışmalar için bkz. *Perepiska gruzinskih Tsarey s Rossiyskimi Gasudaryami*, s. 148-149.

³⁴⁴ Akaki Gatserelia, “Masala Vahtang VI. Biyografiistvis (1712-1722)”, s. 163.

³⁴⁵ Akaki Gatserelia, “Masala Vahtang VI. Biyografiistvis (1712-1722)”, s. 163-164.

Petro'nun ordusunu beklemeye başladı. Fakat I. Petro, Derbent'e kadar geldi ve daha ileri gidemeyerek geri çekildi. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin, Lezgileri bahane göstererek Dağıstan ve Azerbaycan'da ilerlemeye teşebbüs eden Ruslar'ı diplomatik yollarla durdurmasıydı.³⁴⁶

I. Petro ile VI. Vahtang 1723 yılında İran'a karşı yeni bir savaş açılması konusunda anlaştılar. Ancak, bu yılda Kartli ve onun doğusunda İran'a bağlı bir Gürcü bölgesi olan Kahetya arasında ciddi çekişmeler başladı. Kahetya Kralı Konstantin, Şah Tahmasb'ın yardımıyla, VI. Vahtang'ın üzerine yürüyerek onu bertaraf ettikten sonra, Tiflis'e yerleşmek istiyordu. Bu amaç doğrultusunda Konstantin, Lezgilerden de topladığı kiralık askerlerle birlikte, önce Mtskheta'yı³⁴⁷ ele geçirdi. Ardından Tiflis'i kuşatarak, 1723 baharında şehri ele geçirdi. Ancak bu olay Ermeni kronilerine göre şu şekilde gerçekleşti: Afgan saldırıları nedeniyle zor duruma düşen Tahmasb VI. Vahtang'a elçiler göndererek yardım istedi. VI. Vahtang ise cevaben kendi düşmanlarının da kendisine karşı ayaklanmış olduğundan, memleketini tek edemeyeceğini ileri sürdü ve yardıma gelemeyeceğini söyledi. Buna öfkelenen Tahmasb Kahetya Kralı Konstantin'e, zorla VI. Vahtang'ı kendisine getirmesini emretti. Meydana gelen savaşta Konstantin yenildi, ancak geri dönerek 6 bin kadar Lezgi askeriyle birlikte VI. Vahtang'ın üzerine yürüdü. Bunun üzerine Lezgiler önce Mtskheta'ya girdiler ve şehri yağmaladılar.³⁴⁸ Lezgilerin bu kuşatmada paralı askerler olarak görev yaptıkları anlaşıyor.³⁴⁹ Bu kuşatma sırasında, Erzurum Beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa, VI. Vahtang'a tekrar Sultan'ın teklifini ileterek, Osmanlı tabiiyetine girmesi durumunda, İstanbul'un Kartli Krallığı'nı muhafaza edeceğini bildirdi. Fakat VI. Vahtang, I. Petro'nun Tiflis'e gelişini beklediği için, Osmanlılara net bir cevap vermemekle beraber, bu görüşmeleri zaman kazanmak için yürütüyordu. Konstantin ve Lezgiler karşısında uğradığı yenilgi üzerine Vahtang, maiyetiyle birlikte şehri terketmek zorunda kaldı. Daha sonra Vahtang'ın oğlu Osmanlılardan yardım istedi. Rusya'nın ileri harekâta geçtiğini haber alan Bâbiâli derhal harekete geçerek Haziran 1723'te Mtskheta ve Tiflis'e girdi. Şehre hâkim olan Kahetya Kralı Konstantin, Tiflis'i savaşımadan Osmanlı Devleti'ne teslim etmek zorunda kaldı. Böylece Gürcü

³⁴⁶ BOA, HAT, nr. 58443/1427, 29 Z 1136/18 Eylül 1724; N. A. Berdzenishvili, ve diğ., *İstoriya Gruzii (s drevneyşih vremen do 60-X godov XIX veka)*, s. 166-169.

³⁴⁷ Gürcistan'ın ilk baş şehri olan Mtskheta, Tiflis'e 21 km uzaklıkta bulunan tarihî bir şehirdir. Kaynaklar Mtskheta'nın tarihini M.Ö. XI. Yüzyıla kadar götürmektedir. Şehrin hemen yanından tarihî Daryal Geçidi'ne uzanan Gürcü Askerî Yolu geçer. Bkz. İlyas Üstünyer, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü: Gürcistan*, s. 36.

³⁴⁸ Hrand D. Andreasyan, *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 54-55.

³⁴⁹ Abdulkim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie na Vostochnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, s. 112.

kaynaklarında “Osmaloba” olarak adlandırılan “Osmanlı hâkimiyeti dönemi (1723-1732)” başlamış oldu. Bu olaylardan sonra Rusya, Osmanlı Devleti’yle anlaşmak durumunda kaldı. Osmanlı Devleti’yle Rusya, Temmuz 1724’te İstanbul’da İran topraklarının paylaşılması konusunda bir anlaşmaya imza attılar. Böylece Rusya, Osmanlı Devleti’nin Doğu Gürcistan, Doğu Ermenistan ve Kuzeybatı İran üzerindeki hâkimiyetini tanımış oldu. Osmanlı Devleti, Kartli’de VI. Vahtang’ın kardeşi İese’yi kral olarak tayin etti. VI. Vahtang ise, beraberinde bulunan 1200 kişilik Gürcü soyluları, komutanları, din adamları ve bunların aileleriyle birlikte, Ağustos 1724’te Rusya’ya göç etti.³⁵⁰

3.17. Lezgilerin Gürcistan’a Akınları : “Lekianoba”

Lezgilerin Gürcistan’a yaptıkları akınlara başlamadan önce, “Lekianoba”, terimine değinmek faydalı olacaktır. Gürcü dilinde Lezgi akınları anlamına gelen “Lekianoba” terimi, “Leki veya Lezgin” isimlerinden türemiştir. Genel olarak, Lezgilerin Dağıstan’dan Gürcistan’a yaptıkları akınları ifade eden bu terim, muhtemelen XVII. Yüzyılda Gürcüceye girmiştir.³⁵¹

Gürcü kaynaklarına göre; Gürcülerin Lezgi akınlarından çok ciddi zarar gördükleri anlaşılmaktadır. Bazı Lezgi grupları, zaman zaman Dağıstan’dan Gürcistan topraklarına geçerek, yağma faaliyetlerinde bulunuyor ve özellikle soylu ailelere mensup Gürcüleri kaçırmak, onları köleleştiriyorlardı. Lezgiler, bu saldırılar neticesinde ele geçirdikleri esirleri, Osmanlılara veya İran’a satıyorlardı. Bu esirler, Dağıstan üzerinden Kırım ve Ahıska üzerinden İstanbul’a varacak şekilde, iki yol üzerinden Osmanlı pazarlarına götürülüyordu.³⁵² Bazen 5-10, bazen de 500-1000 kişilik gruplar halinde dolaşan Lezgi birlikleri, Gürcistan dağlarında aylarca yaşamaya elverişli insanlardı.³⁵³

Lezgilerin Kartli’ye yaptıkları bilinen ilk büyük saldırı, 1717 yılında gerçekleşmiştir. Önceleri sadece Kahetya bölgesine küçük saldırılar düzenleyen Lezgiler, bu tarihten sonra İran Şahı’nın topraklarına saldırmaya başladılar. Bu sebeple

³⁵⁰ Akaki Gatserelia, “Masala Vahtang VI. Biyografiistvis (1712-1722)” s. 163-165; Sekhnia Çheidze, *Sakartvelos Tshovreba*, s. 44.

³⁵¹ D. Megreladze, “Çrdiloet Kavkasiisa da Sakartvelos Urtiertobis İstoridan”, *Lekianoba*, Tiflis 2012, s. 9.

³⁵² D. Megreladze, “Çrdiloet Kavkasiisa da Sakartvelos Urtiertobis İstoridan”, s. 11.

³⁵³ *Sakartvelos İstoriis Narkvebi*, C. IV, Tiflis 1974, s. 318-319. Ayrıca Sekhnia Çheidze, *Sakartvelos Tshovreba*, s. 45.

Şah Hüseyin, Lezgileri durdurma görevini İran himayesinde olan Kartli Kralı VI. Vahtang'a verdi.³⁵⁴

Gürcistan'ın Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğu yıllarda da buraya belli aralıklarla Lezgi akınları oluyordu. Lezgiler, kendileri gibi Sünnî olan Osmanlı Sultanı'nı, kendilerinin hükümdarı olarak kabul etse de³⁵⁵ onların alışlagelmiş yaşam tarzları, Sultan'ın tebaası olan Gürcüler üzerine yaptıkları hücumları engelleyemiyordu. Bu sebeple Gürcistan'daki Osmanlı yöneticileri, Gürcülerle birlikte Lezgilere karşı zorlu mücadeleler verdiler. Lezgilerin yaptıkları seferlerin bir özelliği, bunun geçici bir akın mahiyetinde olmasıydı. Gittikleri yerlere yerleşmek, onlar için söz konusu olmadığı gibi, orayı istila ederek kendi topraklarına katmak gibi bir amaçları da yoktu.³⁵⁶

Car-Balaken Lezgileri, 1727'de Sultan'ın bir fermanı üzerine, Kahetya topraklarından ayrılan Gürcü topraklarına yerleştirildi. Kral İse'nin 1727'de ölümünün ardından Osmanlı Devleti, Kartli'yi soylular arasında bölüştürdü. Bu sırada, bazı Lezgi kabileleri, Osmanlı tebaası olan Hristiyan Gürcülere saldırarak, onları yağmalamaya ve kaçırarak köle pazarlarında satmaya başladılar. Osmanlı tebaası olan ve devlete vergisini ödeyen Gürcülere karşı düzenlenen bu habersiz saldırılar, Osmanlı idarecilerini rahatsız etti. Sonuçta devlet, bu saldırılara karşı önlem almak zorunda kaldı. Bu minvalde özellikle Erzurum Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya gönderilen bir fermanda Car-Balaken Lezgileri'nin dağlılarla birleştikleri ve kalabalık gruplar hâlinde Gence üzerine yürüdükleri belirtildikten sonra, Paşa'dan bu saldırıların önünü almak için bölge idarecileriyle birlikte gerekli hazırlıkları yapması istendi³⁵⁷. Ayrıca Lezgi saldırılarını önlemek için Mustafa Paşa'ya yardımcı olmaları yönünde bölge idarecilerine de fermanlar gönderildi³⁵⁸.

³⁵⁴ D. Megreladze, “Çrdiloet Kavkasiisa da Sakartvelos Urtiertobis İstoridan”, s. 17.

³⁵⁵ Lezgiler Osmanlı Sultanı'nı kendi hükümdarları olarak telakki ediyorlardı. Bu düşüncenin arka planında, Osmanlı Sultanı'nın İslam halifesi olmasının önemli bir rolü bulunuyordu. Bu sebeple Lezgiler, şiî İran'a ve Hristiyan Gürcülere karşı yapılan hareketlerde, Osmanlı Devleti'nin talimatlarına uyuyordu. Bkz. *Sakartvelos İstroriis Narkvevebi*, s. 319.

³⁵⁶ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 86.

³⁵⁷ Erzurum Beylerbeyi Vezir Mustafa Paşa'ya gönderilen ferman için bkz. BOA, A.DVN, nr. 40/1246, Evâhir-i Cemâziyelevvel 1140/Ocak 1728.

³⁵⁸ Kapıcıbaşına gönderilen Evâhir-i Cemâziyelevvel 1140/Ocak 1728 tarihli bir fermanda Çarkale (Car-Balaken) Lezgilerinin saldırı ve yağmalarını önlemek üzere Gence ve Şirvan Seraskerlerinin Erzurum Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya yardım etmesi istenmiştir (BOA, A.DVN, nr. 20/1246). Aynı içerikli ve Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmud, Diyadin ve Şilvan sancakları beylerine gönderilen ferman için bk. BOA, A.DVN, nr. 36/1246. Aynı ferman Tiflis muhafızı Vezir İshak Paşa'ya da gönderilmiştir (BOA, A.DVN, nr. 38/1246).

Kartli’de bulunan Çala Köyü yakınlarında, İshak Paşa’nın oğlu Yusuf Paşa, bir Lezgi birliğiyle muharebeye girişti. Meydana gelen bu savaşta Lezgiler galip geldiler ve Gürcü esirlerini bırakmadılar.³⁵⁹

VI. Vahtang zamanında yaşamış olan, XVIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçisi Sekhnia Çheidze, Lezgilerle Osmanlılar arasında, Kartli bölgesinde çatışmalar meydana geldiğini yazmaktadır. Çheidze’nin yazdığına göre, 1732 yılının Aralık ayında Lezgiler, Kartli’deki Gomareti vadisine saldırdılar. Bu sırada Gürcüler, Lezgilere karşı Osmanlılarla birlikte savaştılar.³⁶⁰ Çünkü “Osmaloba” olarak bilinen zamanda (1723-1732), Kartli’yi kendi mülkü olarak kabul eden Osmanlı Devleti, buraya saldıran Lezgi kabilelerini düşman olarak görmek zorundaydı.³⁶¹ Bu yıllarda Lezgiler, Osmanlıları uzun bir müddet uğraştırdı.³⁶² İsyan eden Lezgilere karşı Tiflis Muhafızı Vezir İshak Paşa ve Gence Muhafızı İbrahim Paşa ile birlikte Revan Muhafızı İbrahim Paşa 1729 Eylül’ünde memur edildiler.³⁶³ İshak Paşa, Kartli’de Lezgi saldırılarına karşı yeni kaleler inşa etti ve bu saldırılara Gürcülerle birlikte karşı koydu.³⁶⁴ İshak Paşa’dan sonra gelen Topal Paşa’da aynı siyaseti izledi. Tiflis ve Çıldır’a saldırıp birçok köy ve kasaba halkının dağılmasına sebep olan Lezgilerin bertaraf olunduğu, Şirvan Hanı Surhay Han ile Tiflis Muhafızı İshak Paşa ve oğlu Çıldır Mutasarrıfı Yusuf Paşa tarafından İstanbul’a bildirildi. Bunun üzerine dağılmış olan ahalinin yerlerine iskân ettirilmesi ve zararlarının karşılanması için İshak ve Yusuf Paşa’ya hüküm gönderildi.³⁶⁵

Lezgilerin Osmanlı toprağı sayılan Kartli’ye yaptığı bu saldırılar, İstanbul ile Lezgiler arasında bir anlaşmazlığa yol açsa da, bu durum Lezgilerin Osmanlı Padişahı’na olan bağlarının tamamen kopması anlamına gelmiyordu. Osmanlı Devleti de, gerektiği durumlarda Rusya’ya ve İran’a karşı, Lezgileri bir koz olarak kullanabiliyordu. Nitekim 1732’den sonra Osmanlı Devleti Kartli’den çekilince, Lezgiler İran’a karşı tekrar Osmanlı Devleti’nin emrine girdiler.³⁶⁶

³⁵⁹ *Sakartvelos İstroriis Narkvebi*, s. 318.

³⁶⁰ Sekhnia Çheidze, *Sakartvelos Tshovreba*, s. 48.

³⁶¹ D. Megreladze, “Çrdiloet Kavkasiisa da Sakartvelos Urtiertobis İstoridan”, s. 18.

³⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, s. 189.

³⁶³ BOA, C.AS, nr. 8007/185, 29 S 1142/23 Eylül 1729

³⁶⁴ Sekhnia Çheidze, *Sakartvelos Tshovreba*, s. 45.

³⁶⁵ BOA, C.DH, nr. 10686/214, 29 Za 1145/13 Mayıs 1732

³⁶⁶ *Sakartvelos İstroriis Narkvebi*, s. 319-320; D. Megreladze, “Çrdiloet Kavkasiisa da Sakartvelos Urtiertobis İstoridan”, s. 22.

SONUÇ

Lezgiler, V. Yüzyıla kadar Kafkas Albanya devletleri içinde yaşadılar. XIII. Yüzyılda Lakz devletlerinin hâkimiyetinde yaşadıktan sonra, XIII ve XIV. Yüzyıllarda kendi özerk siyasi birliklerini oluşturdular. XVI. Yüzyıla kadar bu özerk birliklerden bazıları Azerbaycan Şirvanşahlar yönetimi altında yaşadılar. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri sırasında Lezgilerle ilk münasebetler başladı. Böylelikle Lezgiler Osmanlı tabiiyetini 1578 yılında tanıdılar. XVIII. Yüzyılın başlarında Safevî Devleti'nin hâkimiyet sahası içerisinde yaşayan Lezgiler, 1700 yılından itibaren Şîî idareye karşı isyan ederek Safevî etkisini kendi bölgelerinden uzaklaştırdılar. Lezgiler, Müslüman bir topluluk olmakla birlikte, Sünnî mezhebine mensuptur. Bu sebeple Safevî Devleti'nin Kafkasya hâkimiyeti zamanında Şîî baskısı altında yaşadılar. Ayrıca aynı mezhebi paylaştıkları Osmanlı Devleti ile yakın ilişki kurarak, bazı dönemlerde İran ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin destek ve teşviklerini de yanlarına aldılar.

Kafkasya, XVIII. Yüzyılın başlarında Rusya, Osmanlı ve Safevî Devleti arasında çekişme alanı oldu. Bu çekişme sahnesinde Lezgilerin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bu yıllarda Lezgiler, Afgan istilasını neticesinde zayıflayan Safevî Devleti'ne karşı isyan hareketi başlattılar. Rusya ise, Lezgiler üzerine sefer yapmak suretiyle Dağıstan ve Şirvan'ı ele geçirmek istedi. Ancak bu duruma sessiz kalmayan Osmanlı Devleti, Lezgileri destekleyerek Rusya'nın Şirvan'da hâkimiyet kurmasına engel oldu.

Lezgilerin İran'a karşı Osmanlı Devleti yanında yer almalarının sebeplerinden birisi onların Sünnî Müslüman olmalarıdır. Uzun yıllar boyunca Şîî baskısına maruz kaldıkları için böyle bir meyil gösterdiler. Ancak bu durum Lezgilerin her zaman Osmanlı taraftarı oldukları anlamına gelmiyordu. Çünkü "Osmaloba" olarak adlandırılan Osmanlı hâkimiyeti döneminde (1723-1732) Lezgiler Osmanlıların toprağı olan Gürcistan'a birçok kez saldırıda bulundular. Buna karşı Osmanlı idarecileri de Lezgileri Gürcistan'dan uzaklaştırmak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti Tiflis'ten geri çekildikten sonra bölge İran hâkimiyetine girince, bu sefer Lezgiler yeniden Osmanlı tarafına geçtiler ve Gürcistan'a saldırdılar. Bu Lezgi saldırıları Gürcistan'a çok ciddi zararlar verdi. Ayrıca doğudaki bazı Gürcü toprakları Lezgilerin eline geçti ve Gürcistan ekonomisi bu dönemde güçlü bir darbe aldı. Buradan Lezgilerin siyasi bir otorite tanımadıkları ve alışlagelmiş yaşam tarzları nedeniyle etraftaki ülkelere saldırmaktan

kaçınmadıkları sonucuna ulaşılabilir. Ancak Osmanlı Devleti 1732 yılında Gürcistan'dan çekildikten sonra, Lezgiler bu sefer Rusya saflarına katılan Gürcülere karşı Osmanlı Devleti'yle birlikte hareket ettiler. Aldıkları destekle birçok kez Gürcistan'a seferler düzenleyip Ermenistan'a akınlar yaptılar. Burada vurgulanması gereken bir diğer husus da Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da hâkimiyet kurmasında Lezgilerin önemli bir rol üstlenmeleri ve bu amaçla Osmanlılar tarafından Rusya ve İran'a karşı kullanılmalarıdır.

Lezgilerin XVIII. Yüzyıl başlarında Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti yanında yer almasının sebebi ise; Hacı Davud önderliğinde İran etkisini uzaklaştırdıktan sonra, Osmanlı safına katılarak Rusya'nın Dağıstan'ın güneyi ve Şirvan'ı işgal etmesini engellemekti. Rusya'yı durdurduktan sonra Lezgiler Şirvan'da bağımsız bir Lezgistan devleti kurmak amacındaydılar. Ancak yaşanan gelişmeler buna imkan vermeyince Hacı Davud Bâbîâli tarafından Şirvan Hanı tayin edildi ve Lezgiler bu yıllarda Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yaşadılar. Hacı Davud'un Şirvan Hanlığı'na tayin edilmesi Rusya'nın Kafkasya'da hâkimiyet kurmasına engel olmak için yapılmış siyasi bir hareketti. Bunun Kırım Hanlığı gibi bir statüsü olduğu söylene de Şirvan'da Kırım'daki gibi bir gelenek söz konusu değildi. Çünkü Hacı Davud yapacağı tayinlerde tamamen Erzurum valisi İbrahim Paşa ile müşavere etmek zorundaydı.

Lezgilerin bugünkü Dağıstan'ın güneyi ve Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan toprakları, yüzyıllar boyunca birçok akınlara uğradı. Buna rağmen Lezgiler, etnik kimliklerini kaybetmeyerek bugünkü yerlerinde yaşadılar ve hatta bölgelerine gelen farklı unsurları kendi bünyelerinde erittiler. Bu hususla ilgili Lezgilerle Türklük arasında bir ilişki kurularak, Derbent ve Şirvan arasında yerleşen Hazar ve Kıpçakların yerli ahali ile karışarak Lezgi oldukları ileri sürüldü. Buradan yola çıkılarak onların Macarlar gibi damarlarında Türk kanı taşıyan bir halk oldukları iddia edildi. Lezgilerin Türklerle karıştıkları şüphesiz bir gerçektir. Ancak çalışmanın sonuçlarından birisi, Lezgilerin bugün gerek dil, gerekse ırkî özellikler itibarıyla Türklükle herhangi bir yakınlıklarının olmadığıdır.

BİBLİYOGRAFYA

1) ARŞİV KAYNAKLARI

A) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

BOA, A.DVN.MHM.d, nr. 38/380

BOA, A.DVN.MHM.d, LXII. 74

BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 65-66; 78-82; 96-99

BOA, A.DVN, nr. 40/1246; 20/1246; 36/1246; 38/1246

BOA, A.MKT.MHM, nr. 14/369

BOA, BEO, 62205/830

BOA, C.AS, nr. 8007/185

BOA, C.ZB, nr. 571/12

BOA, C.HR, nr. 8659/174; 5908/119; 6850/137; 4546/91

BOA, C.ML, 29443/719; 22023/536; 10129/243; 2082/45; 5949/139;
20041/493; 8341/202

BOA, C.MTZ, 608/13; 202/5

BOA, C.DH, 12586/252; 10686/214

BOA, MAD.d, nr, 10319

BOA, HAT, nr. 58443/1427; 4466

B) RUS ARŞİVİ

AVPRİ, F. 101 : Dela Andreyskoy derevni, 1721, D.1, L.4 (АВПРИ, Ф.101 :
Дела Андрейской деревни, 1721, Д.1, Л.4)

AVPRİ. F. 77, Snoşeniya Rossii s Persiyey, 1723, D. 1, L. 123. (АВПРИ. Ф.
77, Сношения России с Персией, 1723, Д. 1, Л. 123.)

AVPRİ. F. 77, Snoşeniya Rossii s Persiyey, 1723, D. 6, L. 39. (АВПРИ. Ф. 77,
Сношения России с Персией, 1723, Д. 6, Л. 39.)

RGADA, F. Kabinet Petra Velikogo, II otd, Kn. 54, L. 645-646. (РГАДА, Ф.
Кабинет Петра Великого, II отд, Кн. 54, Л. 645-646)

RGADA, F. Kabinet Petra I, Otd. 1, Kn. 54, L. 667. (РГАДА, Ф. Кабинет Петра I, Отд. 1, Кн. 54, Л. 667.)

RF İİAE DNTS RAN, F. 1, Op. 1, D. 551, L. 15, 16. (РФ ИИАЭ ДНЦ РАН, Ф. 1, Оп. 1, Д. 551, Л. 15,16.)

C) YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, Ankara 1992.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), II, (1575-1918), Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.

Perepiska gruzinskih tsarey s rossiyskimi gasudaryami, S.Peterburg 1861. (Переписка грузинских царей с российскими государями, СПб. 1861.) (Gürcü Krallarının Rus Çarlarıyla Yazışmaları)

Russko-Dagestanskiye otnoşeniya XVIII – pervoy çetverti XVIII veka, Dokumentı i materialı, Sost. R. G. Marşayev, Mahaçkala 1958. (Русско-Дагестанские отношения XVIII - первой четверти XVIII века, Документы и материалы, Сост. Р. Г. Маршаев, Махачкала 1958.)

2) KAYNAK ESERLER

Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-ı irem*, haz. Muhammed Sultanov, Abdülkerim Alizade, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Bakü 1970. (A. K. Бакиханов, *Гюлистан-и Ирам*, Ред. З. М. Буниятов, Баку 1991.) (Abbaskulu Ağa Bakıhanov, “Gülüstan-ı irem”, *Karabağnameler*, Bakı 2006, s. 131-173.) (Abbasqulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, Möminin, Bakı 2001.)

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, Matbaâ-i Osmâniye, Der-saâdet 1309.

AHMEDOV, Djonrid, *Novaya Ahtı-Name*, Mahaçkala 1972. (Джонрид Ахмедов, *Новая Ахты-Наме*, Документальный рассказ о прошлом и настоящем

дагестанского селения Ахты Дагестанское книжное о издательство, Махачкала 1972.)

ANDREASYAN, Hrand D., *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1974. (*Армянская анонимная хроника 1722-1736*, *Perevod s turetskogo i primeçaniya Akademika*, Akademiya nauk Azerbaydjanskoy, Elm, Baku 1988.) (*Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг.*, Перевод с турецкого и примечания Академика, Академия наук Азербайджанской, Элм, Баку 1988.)

Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Derbend-Nâme; or the history of Derbend: translated from a select Turkish version.. and with notes, ed. Mirza Alexander Kazem-Beg, St. Petersburg 1851.

Ebû Abdullah Şihabeddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevi, *Kitâbu Mu'cemi'l-Büldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld; ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994.

Exrait du Derbend-Nameh ou de l'Histoire de Derbend, ed. J. Klaproth, JA. 2 SER. T. III. 1829, pp. 439-467.

F. İ. Soymonovun “*Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri*” adlı səyahetnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, haz. Elçin Qarayev, Bakı 2006.

Herodot, *The History of Herodotus*, (Literally translated into English; Illustrated with notes, Eksplanatory and Critical from Larcher, Rennel, Mitford, Schweighaeuser), V. I, A Graduate of University, Oxford 1824.

Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-ı Dağıstan*, çev. Musa Ramazan, İstanbul 2003. (Mirza Gasan-Efendi Alkaradari, *Asari Dagestan : İstoriçeskie svedeniya o Dagestane*, çev. Ali Hasanov, Mahaçkala 1929. (Мирза Гасан-Эфенди Алкадары, *Асары-Дагестан : Исторические сведения о Дагестане*, (Перевод и примечания Али Гас. Гасанова), Издание Дагестанского Научно-Исследовательского Института, Махачкала 1929.)

Muhammadrifi, *Tarih-i Dagestan*, Dagestanskie istoriçeskie soçineniya, Red. A. R. Şihsaidov, T. M. Aytberov, Mahaçkala 1993. (Мухаммадрафи, *Тарих Дагестан*,

Дагестанские исторические сочинения, Ред. А. Р. Шихсаидов, Т. М. Айтберов, Махачкала 1993.)

Muahedat Mecmuası, III, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1297.

Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmâîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, II-III, haz. Abdülkadir Özcan ve diğ., İstanbul 2013.

SARIOĞLU, Gülcan, *Yozefo Tiflisi'nin "Vâkı'ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin" Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2008.

Sekhnia Çheidze, *Sakartvelos Tshovreba*, Tiflis 1913. (Gürcistan'ın Yaşamı).

Sakartvelos İstroriis Narkvevebi, C. IV, Tiflis 1974. (Gürcistan Tarihi Yazıları).

Târîh-i Osman Paşa; Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M.1585), haz. Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.

Yesai Hasan Calalyan, *Kratkaya istoriya stranı Albanskoy (1702-1722)*, (Perevod s drevnearmıyanski yazıka), Akademiya nauk Azerbaycanskoy sssr, İnstitut İstorii, Elm, Baku 1989. (Есаи Хасан-Джалалян, *Краткая история страны Албанской (1702-1722)*, (Перевод с древнеарм. языка), Академия наук Азербайджанской сср, Институт Истории, Элм, Баку 1989.)

3) KAFKASYA KOLLEKSİYONLARI

BABAYEV, D., "Seleniye Ahtı Samurskogo okruga Dagestan Oblasti", *SMOMPK*, vıp. XVII, Tiflis 1893, s. 138-148. (Д. Бабаев, "Селение Ахты Самурского округа Даг. Области", *СМОМПК*, вып. XVII, Тифлис 1893).

BERJE, A. D., "Prikaspiyskiy Kray", *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis 1857, s. 275-339.

----- "Kratkiy Obzor Gorskih Plemen Na Kavkaze", *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis 1858, s. 267-312.

----- "Materialı dlya opisaniya nagornogo Dagestana", *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis 1859, s. 249-288. ("Материалы для описания нагорного Дагестана", *Кавказский календарь* на 1859.)

A. Poserbский, “Oçerki Zakatalskogo okruga”, *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis 1866, s. 3-60. (“Очерки Закатальского округа”, *Кавказский Календарь* на 1866.)

GAN, K. F., “Puteşestviye v Kahetiyu i Dagestan (letom 1898)”, *SMOMPK*, vîp. XXXI, Tiflis 1902. (К.Ф. Ган, “Путешествие в Кахетию и Дагестан (летом 1898)”, *СМОМПК*, вып. XXXI, Тифлис 1902.)

FON-PLOTTO, A., “Priroda i lyudi Zakatalskogo Okruga”, *SSKG*, vîp. IV, Tiflis 1870, s. 161-162.

“İzvleçenie iz İstorii Dagestana sostavlennoe Muhammedom Rafi, *SSKG*, vîp. V, 1871. (Извлечение из истории Дагестана, составленное Мухаммедом Рафи, *ССКГ*, вып. V, Тифлис 1871, s. 9-30.)

N. V., “Po povodu issledovaniya P. K. Uslara, kurinskom yazıke”, *SSKG*, vîp. VI, Tiflis 1872, s. 25-32. (Н. В. “По поводу исследования П. К. Услара, кюринском языке” *ССКГ*, вып. VI, Тифлис 1872.)

..... “Adatı yujno-dagestanskih obşestv”, *SSKG*, vîp. VIII, Tiflis 1875, s. 1-32. (“Адаты южно-дагестанских обществ”, *ССКГ*, вып. VIII, Тифлис 1875)

ZEYDLİTS, N, “Etnografiçeskiy oçerk Bakinskoy gubernii”, *Kavkazskiy Kalendar na 1871 god*, Tiflis 1870, s. 46-67 (Н. Зейдлиц, “Этнографический очерк Бакинской губернии”, *Кавказский календарь на 1871 год*, Тифлис, 1870.)

4) GAZETELER

KERİMOVA, Sedaget, Müzeffer Melikmemmedov, “Lezgiler”, *Samur*, No: 9 (268), 30.09.2013, s. 1-8.

..... “Lezgiler”, *Samur*, No: 10 (269), 29.10.2013, s. 1-8.

5) ARAŞTIRMA ve İNCELEME ESERLER

ABDURAGİMOV, G. A., *Kavkazskaya Albaniya – Lezgistan : İstoriya i Sovremennost*, Sank Peterburg 1995. (Г.А. Абдурагимов, *Кавказская Албания - Лезгистан: история и современность*, С-Пб., 1995.)

ABUBAKAROVNA, G. F., *Otraslevaya Leksika Lezginskogo Yazıka*, Mahaçkala 2004.

Adatı Dagestanskoy Oblasti i Zakatalskogo Okrugı, , Red. İ. Y. Sandırgaylo, Tiflis 1899.

Ahmad al-Shahi, “Lezgh”, *Encyclopaedia of the World Muslims*, ed. N. K. Singh, A. M. Khan, V. II, Delhi 2001. s. 840-843.

AKÇAY, Eray, *İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. O. 34’te Kayıtlı Fransa’nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac’ın Osmanlı Bürokrasisi ile Yazışmalarını İhtiva Eden Bir Mecmua (1716-1724)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

AKTEPE, Münir, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa’nın Revân Fetih-nâmesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1970.

----- *Patrona İsyanı (1730)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958.

ALLEN, William Edward David, *A History of Georgian People from the beginning down to the Russian conquest in the Nineteenth Century*, London 1932.

ALTUNDAĞ, Şinasi, “Osmanlı İdaresi ve Gürcüler”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 317-325.

AŞURBƏYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Dövləti (VI-XVI əsrlər)*, Avrasiya Press, Bakı 2006.

AYDIN, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

BABAYEV, R. R., *Drevnie Lezginı : İstoriya, toponimiya, plemena, geografiya rasseleniya*, T. I, Mahaçkala 2004. (P. P. Бабаев, *Древние Лезгины : История, топонимия, племена, география расселения*, Т. I, Махачкала 2004.)

BALA, Mirza, “Çerkesler”, *İA*, III, İstanbul 1978, s. 375-386.

....., “Gürcistan”, *İA*, IV, İstanbul 1978, s. 837-845.

....., “Dağıstan”, *İA*, III, İstanbul 1978, s. 447-451.

BAKIŞ, Cengiz, “Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde Etnopolitik Durum ve Derbent Bölgesinin Politik Perspektifleri”, *KÖK Araştırmalar*, C. I, S. 1, (Bahar 1999), s. 89-104.

BALAYEV, Aydın, “Lezginı Azərbaycana”, *Mejdunarodniy Azerbaycanskiy Jurnal IRS-Rasledie*, No: 2/44, (2010), s. 40-43. (Айдын Балаев, “Лезгины

Azerbaydjan”, *Международный Азербайджанский Журнал IRS-Наследие*, No: 2/44, (2010), s. 40-43.)

BARTHOLD, W., “Derbent”, *IA*, III, İstanbul 1978, s. 532-539.

BAŞ, Yaşar, “Şirvan Hanı Hacı Davud, Siyasi Mücadelesi, Sürgün Hayatı ve Ailesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 18, S. 58, (Kış 2014), s. 629-646.

BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz, Simon Canaişa, *Gürcistan Tarihi*, Sorun Yayınları, İstanbul 1997.

BERDZENİSHVİLİ, N. A., ve diğ., *İstoriya Gruzii (s drevneyşih vremen do 60-X godov XIX veka)*, T. 1, Gasudarstvennoe İzdatelstvo, Uçebno-Pedagogičeskoy Literaturı, Tbilisi 1962.

BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, Kitabevi, İstanbul 2012.

BORİSOV, V. A., *Haseleniye Mira: Demografiçeskiy Spravoçnik*, Moskva 1989.

BUSHKOVİTCH, Paul, *Büyük Petro*, çev. Berna Akkıyal, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

BUTAYEV, Abdulakim Abdulkерimoviç, *Narodno-osvoboditelnoe dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (pervaya tret XVIII veka)*, İzdatelstvo Mavel, Mahaçkala 2006. (Абдулаким Абдулкеримович Вутаев, *Народно освободительное движение на Восточном Кавказе под руководством Хаджи-Давуда Мюшкюрского (первая треть XVIII в.)*, Издательство Мавел, Махачкала 2006.)

CAMALOV, Gabil, “Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran’ın İkili İlişkiler Siyaseti”, çev. Sadık Sadıkov, *Türkler*, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), s. 531-540.

CAVADOV, Gеmerşah, *Azerbaycan’ın Azsayılı Halkları ve Milli Azlıkları*, Elm Neşriyat, Bakı 2000. (Гәмәршах Чавадов, *Азәрвајданын Азсајлы Халглaры Вә милли Азлыглaры*, Бакы, 2000.)

CAVAHİŞVİLİ, İvane, *Kartveli Eris İstoriya*, Tiflis 1960. (Gürcü Halkının Tarihi)

DEMİRCİ, Mustafa, “Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. Yüzyıllar)”, *Tarihin Peşinde*, S. 5, (2011), s. 109-124.

DURSUN, Davut, “Lezgiler”, *TDVİA*, XXVII, s. 169-170.

....., “Kafkasya, Fiziki ve Beşeri Coğrafya”, *TDVİA*, XXIV, s. 157-158.

EREL, Şerafettin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.

EZOV, G. A., *Snoşeniya Petra Velikogo s Armyanskim narodom*, Sank-Peterburg 1898. (Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого с Армянским народом*, СПб. 1898.)

GADZHİEV, M. M., *Russko-Lezginskii Slovar*, Mahaçkala 1950.

GATSERELİA, Akaki, “Masala Vahtang VI. Biyografiistvis (1712-1722)”, *Mnatobi*, S. 1, Tiflis 1958. (VI. Vahtang’ın Biyografisi hakkında bilgiler)

GEİGER, Bernard, *Peoples and Languages of the Caucasus*, Mouton-Co Publishers, Netherlands 1959.

GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979.

GRIGORİANTZ, Aleksandre, *Kafkasya Halkları*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 1999.

GULMAGOMADOV, A. G., *Slovar Sinonimov Lezginskogo Yazıka*, Mahaçkala 1982.

GUSEYN, Farah, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590*, Natsionalnaya Akademiya Nauk Azerbaydjana, Nurlan, Baku 2005. (Фарах Гусейн, *Османо-сефевидская война 1578-1590 гг*, Национальная Академия Наук Азербайджана, Нурлан Баку 2005.)

GUSEYNOVA, İrada, “Lezgini”, *İstoriçeskaya Entsiklopediya Kavkaza*, Baku 2010, s. 426-425. (Ирада, Гусейнова, “Лезгины”, *Историческая энциклопедия Kavkaza*, Баку 2010, s. 426-425.)

İBRAGİMOV, G. H, *Tsahurskiy yazık*, İzdatelstvo Nauka, Makhaçkala 1990.

İHİLOV, M. M., *Harodnosti Lezginskoy Gruppi: Etnografiçeskoe issledovanie proşlogo i nasteyaşego Lezgin*, Tabasarentsev, Rutulov, Tsahurov, Agulov,

Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Mahaçkala 1967. (M. M. Ихилов, *Народности Лезгинской Группы : Этнографическое исследование прошлого и настоящего Лезгин, Табасаранцев, Рутулов, Цахуров, Агулов*, Дагестанский Филиал Академии Наук СССР, Махачкала 1967 г.)

İNALCIK, Halil, “Kırım Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, (Ankara 1976), s. 943-954.

..... “Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi” *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (Ankara 1944), s. 185-229.

İNAN, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968.

İstoriya narodov Severnogo Kavkaza c drevneyşih vremen do kontsa XVIII v., Red. B. B. Piotrovskiy, Akademiya nauk SSSR, Moskva 1988.

KAFLI, Kadircan, *Şimâlî Kafkasya*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

KARAGÖZ, Rıza, *Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993.

KIRZIOĞLU, M. Fahreddin, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.

KOSVENA, M.O., L.İ. Lavrova, G. A. Hersesova, X. O. Haşayeva, “Lezgini”, *narodı mira; narodı Kavkaza*, T. I, İzdatelstvo Akademii Nauk CCCP, Moskva 1960, s. 503-519. (B. O. Косвена, Л. И. Лаврова, Г. А. Нерсесова, Х О Хашаева, “Лезгини”, *народы мира; народы Кавказа*, Т. I, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1960.)

KRYUÇKOV, Nikolay Nikolayeviç, *Artemiy Petroviç Volinskiy : liçnost i deyatelnost*, Ryazanskiy gosudarstvenniy universitet imeni S.A. Yesenina, Ryazan 2007. (Николай Николаевич Крючков, *Артеми́й Петро́вич Во́лынский: личность и деятельность*, Рязанский государственный университет имени С.А. Есенина, Рязань 2007.)

KÜLBİLGE, İlker, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2010.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962.

“Lezgiler”, *Meydan Larousse*, Meydan Yayınevi, VII, İstanbul 1972, s. 927

“Lezghian” *Great Soviet Encyclopedia*, ed. A. M. Prokhorov, V. 14, London 1977, s. 460-461.

“Lezginı”, *Narodı Rossii*, Glavniy red. V. A. Tişkov, Moskva 1994, s. 223-225.

Lezgistan, Red. F. Nagiev, A. Kardaşov, Mahaçkala 1991. (*Лезгистан*, Ред. Ф. Нагиев, А. Кардашов, Махачкала 1991.)

LORDKİPANİDZE, Mariam, *Georgia in the XI-XII Centuries*, Ganatleba Publishers, Tbilisi 1987.

MAGOMEDOV, Murad, *İstoriya Avartsev*, Dagestanskiy Gasuderstvenniy Universitet, Mahaçkala 2005.

MAMEDOV, K. A., *Etnografiya Narodov Kavkaza*, İzdatelstvo Qanun, Baku 2013.

MARR, N.Y., *Plemennoy sostav naseleniya Kavkaza, Klassifikatsiya narodov Kavkaza*, Moskva 1920.

MARQUART, J., *Osteuropaische und Ostasiatische Streifezuqe*, Leipzig 1892.

MEGRELADZE, D., “Çrdiloet Kavkasiisa da Sakartvelos Urtiertobis İstoridan”, *Lekianoba*, Tiflis 2012. (Kuzey Kafkasya ile Gürcistan İlişkileri Tarihinden)

MERTAYAK, Aydın, *Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Sefâreti Ve Sefâretnâmesi (1722-1723)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2005.

MESHİA, Ş. A., Y. Z.Tsintsadze, *İz istorii Russko-Gruzinskih vzaimootnoşeniy X-XVIII vv*, İzdatelstvo soyuza pisateley Gruzii, Zarya Vostoka, Tbilisi 1958.

MİNORSKY, V., *A History of Şarvan and Darband in the 10th-11th centuries*, Cambridge 1958.

..... *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London 1953.

MUSAYEV, Gamzat, *Tsahuri: İstoriko-etnografiçeskoye issledovanie XVIII – XIX vv.*, Dagestanskiy Nauçniy Tsentr, Makhaçkala 2009. (Гамзат Мусаев, *Цахуры : Историко-этнографическое исследование XVIII – XIX вв.*, Дагестанский Научный Центр, Российской Академии Наук, Институт Истории, Археологии и Этнографии, Махачкала 2009.)

MUSTAFAZADE, Tofiq Teyyuboğlu, “Safevî Hanedanı’nın Son Yılları”, *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), s. 925-935.

NOVITSKIY, İ. Y., *Upravleniye Etnopolitoy Severnogo Kavkaza*, Krasnodar 2011.

ORTAYLI, İlber, *Tarihin İzinden*, Profil Yayınları, İstanbul 2008.

ÖNAL, Ahmet, *Koca Sinan Paşa’nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1520-1596)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2012.

ÖZCAN, Abdulkadir, “Pasarofça Antlaşması”, *TDVİA*, XXXIV, 177-181.

ÖZDEN, Hilmi, “Turan Coğrafyasında Kuzey Kafkasya”, *Turan*, XIX, (2013), s. 71-168.

ÖZSOY, İsmail, *Dağıstan’ın Sosyo-ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir 1997.

PAİÇADZE, G. G., *Russko-gruzinskiye politiçeskiye otnoşeniya v pervoy polovine XVIII veka*, Tiflis 1970.

RASONYİ, Laszlo, *Macar Arkeolojisiinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, Ankara Halkevi, Ankara 1938.

RASULOVA, Maya Mamedovna, *Torgovo-ekonomiçeskie i kulturnie svyazi Kavkazskoy Albanii s antiçnim i ellinistiçeskim mirom: IV vek do n.e.-III vek n.e.*, İzdatelsko-poligrafiçeskiy tsentr, Mutardjim, Baku 2008. (Мая Мамедовна Расулова, *Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. - III век н.э.*, Издательско-полиграфический центр, Мутарджим, Баку 2008.)

RİZVANOV, Zabit, Rizvan Rizvanov, *İstoriya Lezgin : Kratkiy nauçno-populyarniy oçerık*, Maħaçkala 1990. (Забит Ризванов, Ризван Ризванов, *История Лезгин : Краткий научно-популярный очерк*, Махачкала 1990.)

SMITH, Jessica, *Plasing Ismayilli Lezgi Among The Lezgi Dialects*, University of North Dakota, Master Thesis, 2010.

“Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi”, *Azərbaycan Tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, Red. Oqtay Əfəndiyev, III, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Elm Nəşriyyatı, Bakı 2007.

SUNGUR, Çetin, *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2012.

Şemseddin Sami, “Lezgi (Lesgish, Lezgish)”, *Kâmûsu'l-Â' lâm*, V, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s. 3989-3990.

....., “Dağıstan”, *Kâmûsu'l-Â' lâm*, III, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996 s. 2090-2092.

ŞÖENÜ, Fetgerəy, “Lezgiler ve Lezgi unvanı hakkında”, *Yeni Kafkas*, Yıl: 1, S. 4, (Temmuz-Ağustos 1957), s. 10-12.

TALAY, Aydın, "Dürrî Ahmed Efendi", *TDVİA*, X, s. 34-35.

TALİBOV, B. B., M. M. Gadzhiev, *Lezginsko-Russkii Slovar*, Moskva 1966.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

..... “İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım Dergisi*, VII/25, (1998), s. 43-46.

....., “Kafkasya’da Etnik ve Sosyo-Kültürel Yapının Tarihi Kökenleri” *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII, İstanbul (1997), s. 135-170.

TİŞKOV, V. A, E. İ. Filippova, *Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar*, ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

TSURTSUMİA, Zaza, *Abhazeti Ruset-Osmaletis Urtiertobebşi*, Tiflis 2012. (Rusya-Osmanlı İlişkilerinde Abhazya)

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981.

....., “Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, I, İstanbul 1932, s. 35-48, 69-83, 123-132, 145-156.

TUKİN, Cemal, “Pasarofça”, *İA*, IX, s. 514-523.

UNAT, Faik Reşit, “Kapıcıbaşı Niş’li Mehmet Ağa’nın Moskova Sefaretnamesi”, *Tarih Vesikaları*, C. II, S. 10, (1942), s. 284-299; S. 11, (1943), s. 352-371; S. 12, (1943), s. 462-472.

ÜNAL, Fatih, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev*, Ordu 2010.

ÜRKÜNDAĞ, Ayhan, *Ahmed Dürri Efendi’nin İran Sefaretnamesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006.

ÜSTÜNYER, İlyas, *Kaf Dağı’nın Güney Yüzü: Gürcistan*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2010.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/1, 2. Baskı, Ankara 1978.

VALİŞEVSKİY, K., *İvan Grozniy (1530-1584)*, (Perevod s Frantsuzkago), Obşestvennaya Polza, Moskva 1912. (K. Валишевский, *Иван Грозный (1530-1584)*, (Переводъ Съ Французскаго), Москва 1912.)

WIXMAN, R., “Lezgh”, *The Encyclopaedia of İslam*, V. V, Leiden 1979, s. 729-730.

YEŞİLOT, Okan, *Şah’ın Ülkesinde : Rus Çarı I. Petro’nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy’nin Kafkasya Raporu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

....., “Azerbaycan’da Lezgi Sorunu”, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

ZEYREK, Yunus, *IV. Sultan Murâd’ın Revân ve Tebriz Seferi Rûz-nâmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, çev. Nilüfer Epçeli, V, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

İnternet PDF

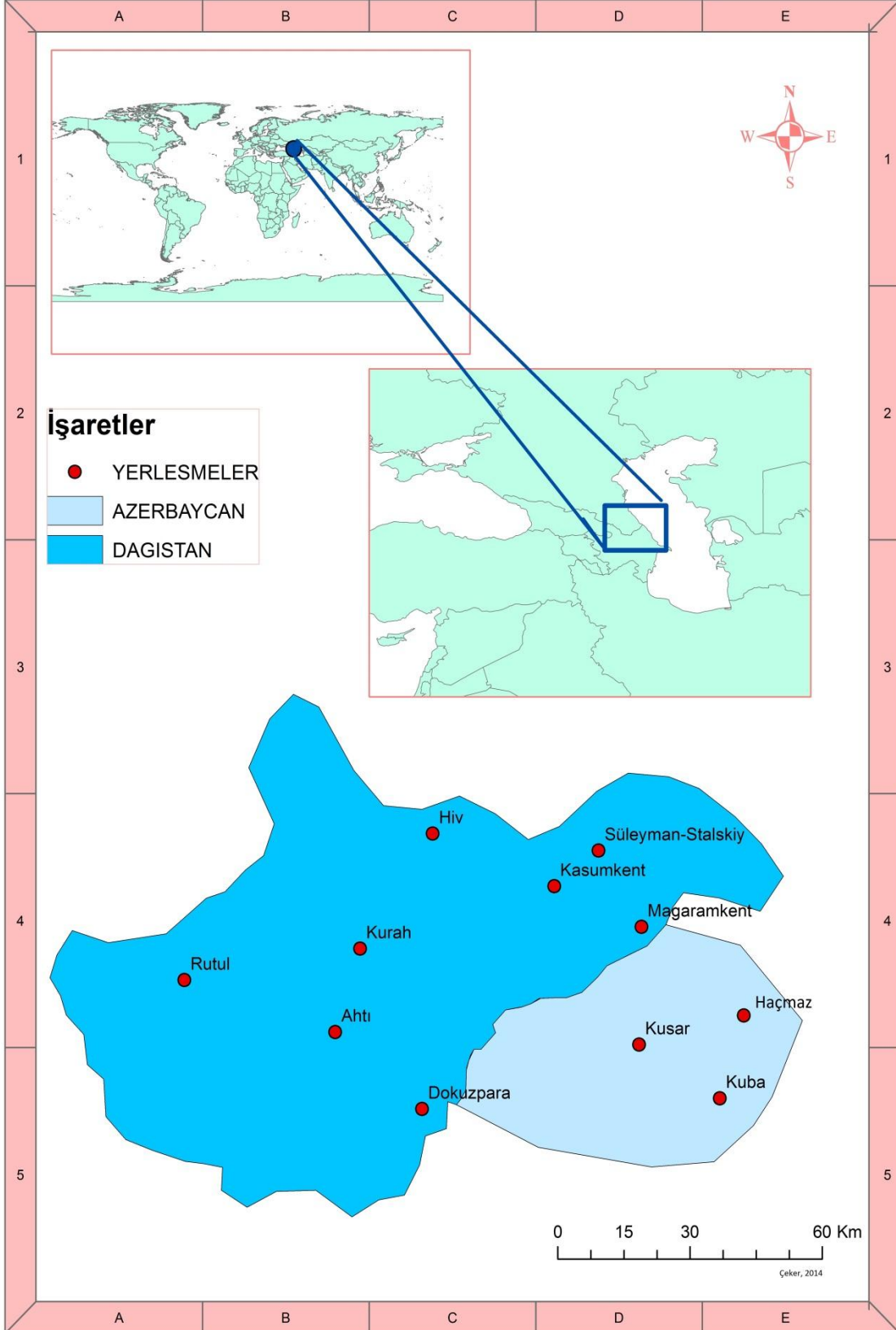
A. Komarov, “Adatı Lezgin, Abıçai i Traditsii Gorskih Narodov”, http://lezgiyar.ru/Biblioteka1/zagrujen/adaty_lezgintradicii_i_obychai_gorskikh_narodo_v.pdf, (12.09.2013, 15:45)

<http://www.perepis2002.ru/index.html?id=87> , (1.6.2013, 16:55) (Rusya'nın 2002'de yaptığı resmi nüfus sayımı)

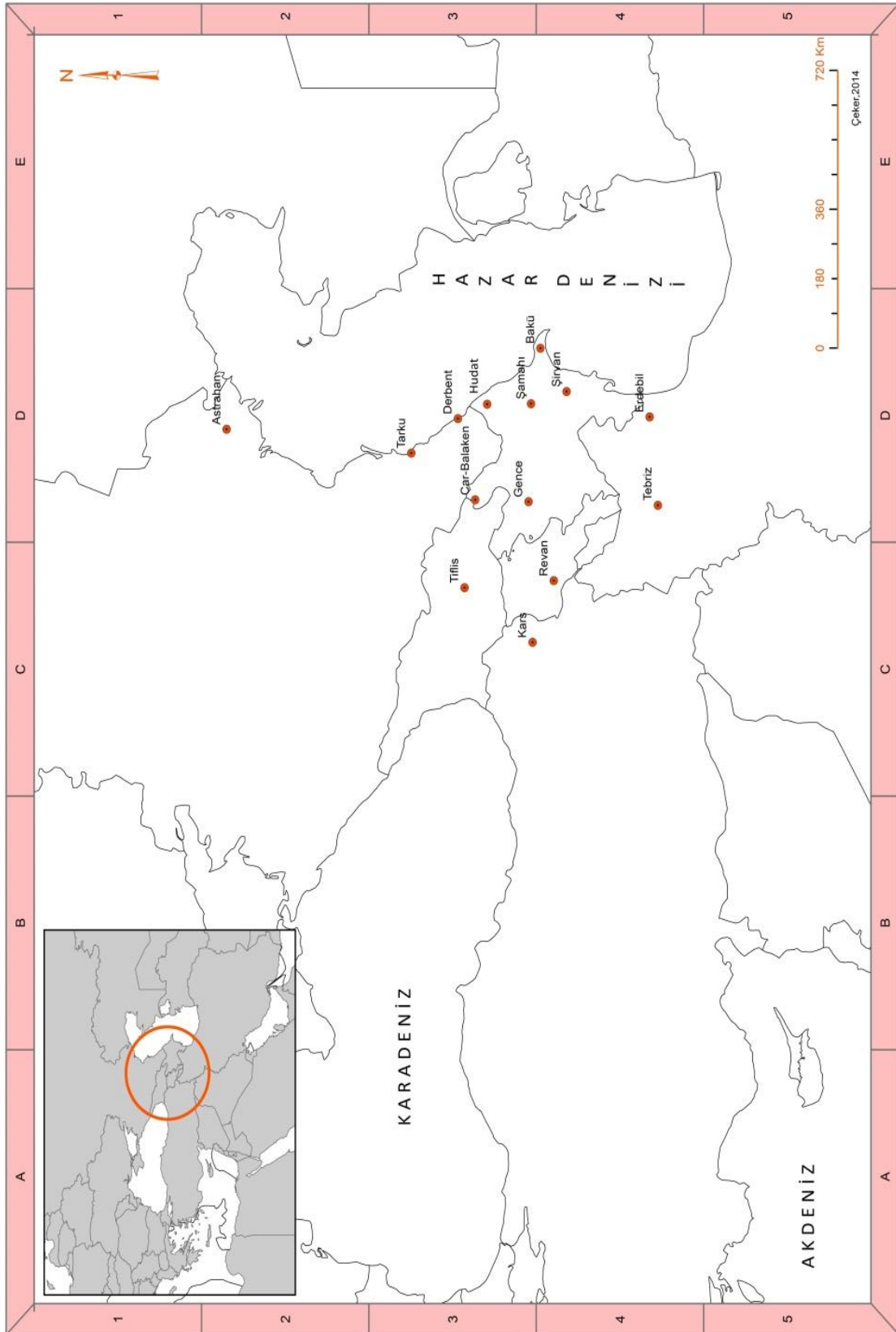
<http://www.stat.gov.az/source/demography/ap/> , (1.6.2013, 17:20) (Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nin verdiği 2009 yılı nüfus sayımı sonuçları)

EKLER

1. Lezgilerin Yaşadığı Coğrafya

2. XVIII. Yüzyıl Başlarında Kafkasya'daki Önemli Merkezler

3. Hacı Davud'un Şirvan Han'ı tayin edilmesiyle ilgili gönderilen Nâme-i Hümâyûn

Rikâb-ı Hümâyûn Tarafından Şirvan Hanı'na Nâme-i Hümâyûndur,

Cenâb-ı eyâlet-me'âb hükûmet-nisâb devlet intisâb sa'âdet iktisâb zü'l-kadri'l-etemm ve'l-fahril-esemm alem-efrâz-ı hıttâ-i şehâmet yeke-tâz-ı arsa-i celâdet mesned-ârâ-yı fermân-rânî bi'l-fi'l Şirvan Hanı olan el-Hâc Davud Han *dâmet me'âlihi* tahiyyât-ı behiyyât-ı şâhâne ve teslîmât-ı selîmât-ı pâdişâhâne ki, hüsn-i teveccühât-ı bî-kerâne-i hidîvânededen fâyh olur, mütâla'a kılındıktan sonra ma'lûmunuz ola ki, zât-ı şehâmet-âyâtınızda merkûz ve taviyyet-i pâkîze-tıynetinizde muntavî ve mermûz olan alâmet-i besâlet ve âsâr-ı sadâkat ü diyânet ve âsitân-ı sa'âdet-nisânımıza olan vüfûr-ı muhabbet ve hulûs-ı taviyyetiniz muktezasınca mukaddemâ muzâfât-ı memâlik-i vesî'atü'l-ercâ'-i hâkâniyyemizden iken memleket-i Rafaza-i Kızılbasın kurbiyyeti sebebiyle dest-i nuhûset-peyvest-i istîlâlarına giriftâr ve müddet-i medîd ve ahd-i ba'îdden berü Rumeli cânibinde vâkı' bilâd-ı memâlik-i fesîhamız etrâfında olan milel-i Nasârâ ile husûmet-i dîniyye müsted'âsı üzre gazâ vü cihâd ile iştigâlden hâlî olunmadığından nâşî nez' u tahlîsi vakt-i mukadderine mevkûf olan Şirvan ve kurb ü civâr ü etrâf ü havâlîsinde olan kasabât ü büldândan izhâr-ı hamîyyet-i dîniyye ile tegallüb ü tasallut-ı melâhide-i kızılbaşı def' u izâha ve mekâyid ü mefâsidlerinden Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at olan ahâlîsini tahlîs ve irâha etmeniz ile Eyâlet-i Şirvan'dan mâ'adâ mazbût ve müsahharınız olan bilâda taraf-ı hümâyûn-ı pâdişâhîmizden bey ve paşa nasb u ta'yîn olunmak üzre Eyâlet-i Şirvan Hanlığı ber-vech-i yurtluk ve ocaklık cenâb-ı celâdet-me'âbınıza taraf-ı saltanat-ı seniyyemizden tevcîh ve taklîd olunmak üzre tarafımızdan istid'â-yı inâyet ve memleketin ulemâ ve sulehâ ve a'yân ü eşrâf vesâir müslimîni dahi himâyet-hamâ-yı şerî'at ve izâle-i rüsûm-ı rafz u bid'atde ve sıyânet-i Ehl-i Sünnet hususlarında mesâ'î-i cemîlenizi mahzar-ı sıdk-eserleriyle arz u inhâ ve zât-ı sûtûde-sıfâtınızdan izhâr-ı teşekkür-i evfâ eylediklerini düstûr-ı ekrem müşîr-i efham nizâmü'l-âlem nâzım-ı menâzımı'l-ümem mükemmil-i nâmûsî's-saltanati'l-uzmâ mürettib-i merâtibi'l-hilâfeti'l-kübrâ el-mahfûf bi-sunûfi avâtıfı'l-Meliki'l-A'lâ vezîr-i a'zam-ı âsaf-siyem ve vekîl-i mutlak-ı kaviyyü'l-himem ve dâmâd-ı muhteremim İbrahim Paşa *edâmallâhü te'âlâ iclâlehü ve zâ'afe bi't-te'yîdi iktidârehü ve ikbâlehü* huzûr-ı lâmi'u'n-nûr-ı pâdişâhânemize arz u telhîs etmekle vücûda gelen mesâ'î-i mebrûreniz cenâb-ı hilâfet-me'âbımız indinde marzî ve meskûr olup hakkınızda bahr-i zâhir-i atûfet-i şâhânemiz

heyecân ve neyyir-i âlem-efrûz-ı pâdişâhânemiz leme‘ân edüp şeref-bahş-ı sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı mevhibet-makrûnumuz mûcebince Şirvan Eyâleti Hanlığı'nın size tevcîh ve taklîdini müş‘ir berât-ı şerîf-i âlî-şânımız işbu nâme-i hümâyûn-ı mülâtafet-makrûn-ı hidîvânemiz ısdâr ve fî-mâ-ba‘d dahi herhâlde sıdk-ı niyyet ve hulûs-ı taviyyet ile dîn-i mübîn ve Devlet-i Aliyye'mize muvafık hidemât-ı celîle ve mesâ‘î-i cezîle melhûz-ı hümâyûnumuz olmağla Kırım Hanları hakkında feyezân eden ummân-ı birr u ihsânımız sizin hakkınızda dahi heyecân ve cereyân edüp hâssa hıla‘-i fâhire ve kisve-i bâhire-i pâdişâhânemizden semmûr-ı fâyizü's-sürûra kaplu bir sevb hil‘at-i mûrişü'l-behcet-i sultânî ve iki tuğ-i hûrşîd-alem ve bir alem-i zafer-tev‘em inâyet ü ihsân-ı hümâyûnumuz olup, tebliği hizmetine ta‘yîn olunan iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Dergâh-ı Mu‘allâ'mız kapucı başlarından olup hâlâ mîr-alem olan Derviş Muhammed *dâme mecdühû* ile irsâl olunmuştur. İnşâ‘allâhü Te‘âlâ vusûlünde hânedân-ı rasînü'l-erkân ve dûdmân-ı muhalledü'l-bünyânımıza olan kemâl-i sadâkat ü ihlâs ve mezîd-i intimâ ve ihtisâsınız muktezâsı üzre merâsim-i tebcîl ü ta‘zîm birle istikbâl ve hil‘at-ı fâhire-i mülûkânemizi zîver-i dûş-i iftihâr ve tuğ u âlem-i sa‘âdet-tev‘em-i pâdişâhânemiz ile ihrâz-ı izz ü şeref-i bî-şumâr eyledikten sonra cenâb-ı sa‘âdet-me‘âbinızdan melhûz-ı mülûkânemiz olan mezîd-i reşâd ü revîyyet ve kemâl-i şehâmet ü sadâkat muktezâsınca kalem-rev-i hükûmetiniz olan Eyâlet-i Şirvan'ın vesâir mazbût-ı kabza-i zabt u teshîr olunan bilâdın tensîk-ı umûrunda ve düstûr-ı mükerrerrem müşîr-i müfahham nizâmü'l-âlem hâlâ Erzurum vâlisi olup ol tarafa ba‘zı umûr ve husûsların temşiyet ü icrasına me‘mûr olan vezîrim İbrahim Paşa *edâmallâhü te‘âlâ iclâlehû* ile ittifâk u ittihâd ile iktizâ eden sâir umûr ve şu‘ûnun dahi temşiyet ü icrâsında bezl-i cell-i himmet eylesiz.³⁶⁷

Fî Evâhir-i Ra. sene 1135/29 Aralık 1722-8 ocak 1723

BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 65-66.

4. Rusya İle Osmanlı Devleti Arasında İmzalanan İstanbul Anlaşması'nın Metni

[Mir Mahmud'un Safevî iktidarına son vermesi üzerine Rusların Hazar denizi kıyılarındaki bazı bölgeleri, Osmanlı Devleti'nin de Gürcistan'ı tamamen zabtetmesinden sonra, Fransız elçisi Marguis de Bonnac aracılığıyla, Şirvan bölgesinin

³⁶⁷ Hacı Davud'a Şirvan'ın yurtluk ocaklık olarak verilmesiyle ilgili Nâme-i Hümâyûn Osmanlı Arşivi yayınları arasında yayınlanmıştır. Bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri* (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, s. 62-63.

paylaşımı ve yeni statüsü, bir kısım İran topraklarının Rusya ve Osmanlı Devleti arasında taksimi ve İran Şahı Tahmasb'ın bu taksime rıza göstermesi veya göstermemesi durumlarında İran'a karşı nasıl hareket edileceği hususlarında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan anlaşmaya âit temessük sûreti.]

2 L. 1136/24 Haziran 1724

Devlet-i Aliyye-i ebed-müddet ile Moskov çarı beyninde olan sulh-ı mü'ebbede binâ'en İran hudûduna müte'allık tarafeynin murahasalarının mükâlemeleriyle karâr-dâde olan umûr için alınup verilen temessükün sûretidir³⁶⁸.

Bâ'is-i tahrîr-i kitâb-ı muvâfakat-nisâb budur ki, memâlik-i İran'ın Şâhı olan Şâh Hüseyin üzerine hâricden Mîr Üveys oğlu Mîr Mahmûd nâm kimesne zuhûr ve gelüp pâ-yi taht-ı İran olan İsfahan'ı muhâsara ve zabt ve Şâh Hüseyin'i ve İsfahan'da bulunan evlâdlarını ahz ü habs ve Devlet-i Safevîyye muzmahill olmak hasebiyle Devlet-i Aliyye tarafından Devlet-i Aliyye'ye semt ve münâsib olan mahallerini ahz ü zabt için her taraftan asker ba's ü irsâl ve memâlik-i İran'dan olan memleket-i Gürcistan bi-temâmihâ zabt u teshîr olunup bu hılâlde Devlet-i Aliyye'nin sulh-ı mü'ebbed ile dostu olup Moskov çarı olan haşmetlü hürmetlü çâr-ı bâ-vakâr dahi bundan akdem Şirvan eyâletinde vâkı' Derbend ve Bakü kal'alarını vesâir bahr-i Hazer kenarında vâkı' ba'zı yerleri İran'ın ihtilâli takrîbi ile zabt ve Şâh Hüseyin'in oğlu olmak nâmiyle Tebriz ve Kazvin semtlerinde zuhûr eden Tahmasb ile beynlerinde birkaç mevâdda mebnî ahd eyledikleri şurûtda Şirvan eyâletinde vakı' zikr olunan Derbend ve Bakü çar-ı müşârün-ileyhin kemâ-kân tasarrufunda kalup Aceme müte'allık sevâhil-i bahr-i Hazer ile olan yerler ve memâlik-i Gîlân ve Mâzenderân ve Esterâbâd çar-ı müşârün-ileyhin fî-mâ-ba'd taht-ı tasarrufunda kalmak ve bu mukâbeledede müşârün-ileyh Moskov çarı dahi Tahmasb'a i'ânet ve muzâheret ve askeri ile memleket-i Aceme musallat olan Mîr Mahmûd yedinden ahz ve hükûmetinde istikrârını şart ve tansîs eyledigine binâ'en bu husûsda Devlet-i Aliyye'yi dahi Tahmasb tarafına imâle ve memâlik-i İran'dan münâsib olan memleketleri Tahmasb'dan ya hüsn-i tavassutu ile yâhud ale'l-ittifâk cebr tarîkı ile Devlet-i Aliyye tarafına alıvermeklige hüsn-i tavassutda bulunmasın îrâd ve bu husûsa Devlet-i Aliyye'de mukîm kıdvetü a'yânî'l-milleti'l-Mesîhiyye Yuvan Neoplof

³⁶⁸ Bu anlaşmanın metni, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yayınları arasından alınmıştır. Bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy)*, II, (1575-1918), Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s. 43-49. Anlaşmanın Rus Çarı'na gönderilen bir sureti *Nâme-i Hümayûn Defteri*, nr. 7, s. 96-99'da kayıtlıdır. Yine aynı anlaşmanın bir sureti *Muahadat Mecmuası*'nda bulunmaktadır. Bkz. *Muahadat Mecmuası*, III, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1297, s. 237- 244. Bu Mecmua'nın 2008 yılında Türk Tarih Kurumu Yayınları arasından çıkmış olan indeksli tıpkıbasımı için bkz. *Muahadat Mecmuası*, III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 237- 244.

[Nepluyef] nâm kapu kethudâsını ruhsat-ı kâmile ile murahhas ta'yîn ve iki devletin hüsn-i kabûlü ile haşmetlü hürmetlü Françe pâdisâhı tarafından Devlet-i Aliyye'de mukîm Françe elçisi kıdvetü ümerâ'î'l-milleti'l-Mesîhiyye Markiz Dö Bak [Marguis de Bonnac] *hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr* dahi tavassuta bi't-taleb intihâb ve tahsîs olunup Devlet-i Aliyye tarafından ta'yîn olunan murahhaslar ile bi'd-defe'ât mükâleme olunup İran memleketi husûsunda Devlet-i Aliyye ile müsârün-ileyh çâr-ı bâ-vakâr beyninde vukû' bulup karâr-dâde olan mevâddır ki, zikr olunur.

Evvelki mâtde: Tavâ'if-i Lezgiyândan Şirvan eyâletinde vâkı' Lezgi tâ'ifesi millet-i İslâmdan olmak takrîbi ile Devlet-i Aliyye'ye bi't-tav' ve'r-rızâ itâ'at ve ilticâ ve Devlet-i Aliyye himâyetlerin kabûl ve üzerlerine Dâvud nâm han nasb ve ta'yîn olunup ve Şamahı şehri makarr-ı hükûmet olmak üzere tahsîs ve yedine berât-ı âlî-şân i'tâ olunmağla hanlığ-ı mezbûr ve ana tâbi' kabâ'ile tarafeynden ta'yîn olunan hudûdun beyânında Şamahı şehrinden bahr-i Hazer tarafına sahîh kâmilü'l-ayâr sâ'atler ile meşy-i mutavassıt üzere istikâmet ile yürünüp bahr-i Hazer'de deryâ kenârına varduklarında Şamahı'dan deryâya varınca her kaç sâ'at gelmiş ise teslis olunup ve deryâdan başlanup sülûsânı olan mahalle nişân vaz' kılınup Şamahı şehri tarafında olan sülûsü Devlet-i Aliyye'nin zîr-i hükûmetinde olup hân-ı müşârün-ileyhin tasarrufunda ve bahr-i Hazer tarafı olan sülûsânı, müşârün-ileyh Moskov çarının tarafında kala ve çâr-ı müşârün-ileyh zabtında olan Derbend kal'asının deryâ kenârından kara tarafına kezâlik meşy-i mutavassıt ve istikâmet ile yürünüp yirmi iki sâ'at tamâm olduğu mahalle nişân vaz' olunup Şamahı ile bahr-i Hazer beyninde vaz' olunan nişândan Derbend mukâbiline vaz' olunan nişâna varınca sağa sola sapmaksızın istikâmet ile yürünüp münâsib olan mahallere nişânlar vaz' ederek Derbend karşusuna vaz' olunan nişâna varıla. Şirvan eyâleti nihâyet bulduğu mahalde deryâ kenârından kara tarafına meşy-i mutavassıt ile yirmi iki sâ'at yürünüp nişân vaz' ve Derbend karşusuna vaz' olunan nişândan Şirvan nihâyetinde vâkı' işbu nişâna hatt-ı müstakîm ile varıla ve Şamahı ile bahr-i Hazer arasında vaz' olunan nişândan Şirvan eyâleti nihâyet bulduğu nişâna gelince tahdîd olunan mahallerin kara tarafı Devlet-i Aliyye'nin zîr-i hükûmetinde ve Şirvan'da vâkı' bahr-i Hazer tarafı çâr-ı müşârün-ileyhin tasarrufunda kala ve yine Şamahı ile bahr-i Hazer arasında vaz' olunan nişândan nehr-i Kür ile nehr-i Aras'ın müctemi' olup re's-i hudûd i'tibâr olunan mahalle varınca hatt-ı müstakîm ile gidilüp ve ol hatt-ı müstakîmin kara tarafı Devlet-i Aliyye'de ve bahr-i Hazer cânibi çâr-ı müsârün-ileyh tarafında kala. Nehr-i Aras'ın nehr-i Kür'e mülâkî olduğu mahallin bir tarafı Devlet-i Aliyye'de ve bir tarafı müşârün-ileyh Moskov çarı ve bir tarafı Acem memleketi olmak üzere ittihâz

olunup hudûd-ı selâse mecma'ı olmağla zikr olunan mahalde Devlet-i Aliyye hududu dâhilinde kâ'ide-i serhadd üzre emr-i muhâfazaya kıyâm için Devlet-i Aliyye tarafından kal'a binâ olunmak câiz ola, kezâlik Moskov çarı dahi kendü hududu dâhilinde kal'a yapması câiz ola ve her ne vakit binâ olunmak murâd olunur ise tarafeyn birbirleriyle haberleşüp ve câiz görülen kal'alar dahi hudûdlara üçer sâ'at mesâfede binâ oluna ve tarafeynden bu hudûdları hakk u adl ile gereği gibi tefrîk u temyîz ve alâyimler vaz'ı için iki taraftan bu misillü umûrda istihdâm olunmuş mücerrebü'l-etvâr ve kâr-güzâr ve sulh u salâha hayr-hâh muhaddidler ta'yîn ve çünkü bu mevâddın mükâlemesi haşmetlü hürmetlü France pâdişâhının tavassutu ile karîn-i hüsn-i hitâm olduğu gibi hudûdların dahi tarafeyne tefrîk u temyîzinde tavassut için tarafeynden yine bir mu'temedün-aleyh kimesne taleb oluna ve avn-i Hakk ile zikr olunan hudûdlar tarafeynden tefrîk u temyîz ve zabt u tahrîr olundukda muhaddidler hudûd-nâmeleri nakz u tahrîfden müberrâ makbûl ü mu'teber tutula ve cedîd hudûdlar dâhilinde olan mahaller açık yerler olmağla muhâfaza-i bilâd ve âsâyiş-i ibâd için tarafeyn haberleşüp ve iktizâ eden mahallerde hudûdlar dâhilinde hudûdlara üçer sâ'at mesâfede tarafeynden kılâ' binâsı câiz ola.

İkinci mâdde: Şirvan memleketinden Devlet-i Aliyye tarafında olan mahallerin hükûmeti başka bir hanlık i'tibâr olunduğu ecilden bâlâda zikr olunduğu üzre Şamahı şehri Şirvan eyâletinde Devlet-i Aliyye'nin hükûmetinde olan mahallerin hanlarına makarr-ı hükûmet olup ve Şamahı şehri vaz'-ı kadîmi üzre kalup müceddeden istihkâm verilmeyüp Devlet-i Aliyye tarafından muhâfazasına asker ve başka hâkim ta'yîn olunmıya, lâkin Devlet-i Aliyye tarafından ta'yîn olunan han itâ'atden rûgerdân olmak misillü fesâdı zâhir olup veyâhud ol memleket ahâlîsi beyinde Devlet-i Aliyye'nin rızâsına muhâlîf ihtilâl ve ihtilâf zuhûr ederse veyâhud müşârün-ileyh Moskov çarı zabtında olan mahallere tecâvüz ve ta'arruz sadedinde olurlar ise bu makûle ihtilâlin def' u ref' ve azl ü te'dîb ve nizâmlarıçün Devlet-i Aliyye tarafından iktizâsı kadar asker ta'yîn olunup Kür suyunu mürûr etmezden evvel Moskov zâbitlerini habîr ve âgâh eyleyeler, vâkı' olan ihtilâl ve ihtilâfı def' ve nizâmı verildikden sonra askerîden ve hükkâmdan ferd tevakkuf etmeyüp avdet eyleyeler. Çünkü Gürcistan memleketi bi-temâmihâ Devlet-i Aliyye'nin zabtında olmağla her taraftan Devlet-i Aliyye cânibinden hükkâm ve muhâfazacılar ikâmet üzrelerdir, ancak ol taraflara hîn-i iktizâda def'-i ihtilâl için külliyetli asker ba's olundukda Devlet-i Aliyye askeri her ne mahalden olur ise olsun nehr-i Kür'ü mürûr etmezden mukaddem müşârün-ileyh Moskov çarının bahr-i Hazer tarafında olan zâbitlerini def'-i istibâh eylemeleriyçün mûcib-i hareket ne

idüğünden habîr ve âgâh eyleyeler ve asker-i me'mûre Moskov hudûdlarına karîb mahallere varmak iktizâ eder ise Moskov hudûduna îsâl-i hasâret eylememek için rû'esâ-yı askere muhkem tenbîh ü te'kîd oluna.

Üçüncü mâdde: Memâlik-i Acemden Devlet-i Aliyye tarafına tahsîs kılınan memâlikin hudûdu beyânındadır ki, Acemde kalan Erdebil şehrinin kenârından Tebriz tarafına meşy-i mutavassıt ile bir sâ'at yürünüp tamâm olduğu mahalle bir nişân vaz' oluna ve bu nişândan hudûd-ı selâse i'tibâr olunan mecma'u'n-nehreyne doğru hatt-ı müstakîm çekilüp mecma'u'n-nehreyne varılup nihâyet bula ve bu hattın Ordubâd ve Tebriz tarafında olan mahalleri ki Ordubâd ve Tebriz ve Tebriz gölü ve Merend ve Merağa ve Rûmiye ve Hoy ve Çors ve Selmas vesâir hatt-ı mezbûr dâhilinde olan memleket-i Azerbaycan tevâbi' ve mülhakâtı ile ve Gence ve Berda' ve Karabağ ve Nahçıvan ve kal'a-i Revan ve Üçkilise ve umûmen Revan memleketine tâbi' bi'l-cümle kasabât ve büldân Devlet-i Aliyye'nin zabt u tasarrufunda kala ve kezâlik Erdebil şehri kenarından Tebriz tarafında bir sâ'at mahalde vâkı' vaz' olunan nişân-ı mezbûrdan Hemedân'a doğru hatt-ı müstakîm çekilüp ve Hemedân'a varınca çekilen bu hatt-ı müstakîmin uğradığı mahalde vâkı' kasabât ve kurâ havâlisi ve Hemedân mülhakâtı ve havâlisi ile Devlet-i Aliyye'nin zabt u tasarrufunda kalup ve Hemedân'dan dahi hâlâ Devlet-i Aliyye'nin kabza-i tasarrufunda olan Kirmanşâhân'a varılup hudûd nihâyet bula ve bu hattın dâhilinde olup hâlâ Devlet-i Aliyye'nin zabt u tasarrufunda olan Erdelân ve Kürdistan mahalleri ve bi'l-cümle memâlik ve büldân mülhakât ve havâlisi ile Devlet-i Aliyye'nin zabt u tasarrufunda kala. Ve'l-hâsıl bâlâda zikr ve şerh olunduğu vech üzre mecma'u'n-nehreynden Kirmanşâhân'a varup nihâyet bulunca Erdebil'e bir sâ'at mesâfe merkez-i hudûd ittihâz olunmak üzre vaz' olunan nişân-ı merkûmdan mecma'u'n-nehreyne ve Kirmanşâhân taraflarına çekilen iki hatt-ı müstakîmlerin dâhilinde kalan bi'l-cümle memâlik ile'l-ebed Devlet-i Aliyye'nin zabt u tasarruffunda kala ve bahr-i Hazer tarafında müşârün-ileyh Moskov çarının kendüye tahsîs eylediği mahaller ile mecma'u'n-nehreynden Kirmanşâhân'a varınca çekilen hattın mâbeyninde kalan memleket Acemde kalmak üzre Devlet-i Aliyye ile müşârün-ileyh çâr-ı bâ-vakâr beyninde hadd-i fâsıl kala.

Dördüncü mâdde: Devlet-i Aliyye Acem memleketini istîshâb için üç taraftan asâkir-i mevfûre ba's ü ta'yîn ve nice mahallerini zabt u teshîr eylemiş iken Devlet-i Aliyye'nin mü'ebbed dostu olan haşmetlü Moskov çarı, Tahmasb ile beynlerinde etdikleri mu'âhedeye binâ'en ve Tahmasb'ı Devlet-i Aliyye'nin pençe-i kahrından tahlîs

içün üçüncü mâddede Devlet-i Aliyye'ye tahsîs olunan memleketleri Tahmasb'dan sühûlet ile veyâhud ale'l-ittifâk cebr ile teslîme hüsn-i tavassutunu ta'ahhüd ve eğer Tahmasb bu mu'âhedeye inâd ve muhâlefet eder ise Devlet-i Aliyye'ye tahsîs olunan memleketlerin Acemden istîshâb olunmasında ve kezâlik Acem memleketinden müşârün-ileyh Moskov çarının Tahmasb ile olan ahdinde bahr-i Hazer cânibinde çar-ı müsârün-ileyh tarafına tahsîs eylediği memleketlerin ile'l-ebed çar-ı müşârün-ileyh tarafında kalmasında işbu mevâddın dibâcesinde tasrih olunduğu üzere Devlet-i Aliyye ile haşmetlü, hürmetlü Moskov çarı ittifâk üzere sa'y ü hareket eyleyeler ve bu iki devlete ta'yîn ve tahsîs olunan memleketlerden mâ'adâ Acem memleketi, tarafeynin ittifâkıyla müstahikk-ı hükûmet olanın yedinde ibkâ olup bir kimsenin mahkûmu olmamak üzere te'bîd ve istiklâl ile zabt u tasarrufunda kalup Devlet-i Aliyye ve müşârün-ileyh Moskov çarı tarafından taklîl olunmaya ve ba'de-zamân tarafeyne tahsîs olunan memleketlere Acem tarafından ta'arruz olunur ise kezâlik müdâfa'asında iki devlet müttefik bulunalar.

Besinci mâdde: Üçüncü mâddede zikr olunduğu üzere Devlet-i Aliyye'ye tahsis olunan memleketler çar-ı müşârün-ileyhin tavassutuyla sühûlet ile Devlet-i Aliyye'ye teslim olunduğu hinde ol vakitte Devlet-i Aliyye Tahmasb'a Acem Şahlığı'nı teslim ve istikrârı husûsunda kendüye emr-i küllî verilmekle Devlet-i Aliyye'den münâsib olan vechile i'ânet ve nâme-i hümayûn irsâliyle akd-i musâlaha olundukdan sonra müşârün-ileyh Moskov çarı, Tahmasb ile olan ta'ahhüdü muktezâsınca Tahmasb'a taht-ı mevrûsesi olan İsfahan'ı ve memâlik-i Acemi Mîr Mahmûd'un yed-i tasallutundan tahlîs içün akd olunan mevâddları muktezâsı üzere i'âneti fi'le getirüp icrâ eyleye ve bu esnâda Mîr Üveys oğlu Mîr Mahmûd tarafından Devlet-i Aliyye'ye bağı ü tuğyânı zâhir olup ber-muktezâ-yı şer'-i kavîm üzerine ba's-i ecnâd olunmak lâzım gelür ise ol vakitte Devlet-i Aliyye dahi şer'an üzerine hareket ve şerâre-i bağı ü tuğyânı bi'l-küllîye itfâya dikkat ve tamâmen memâlik-i Acemden tard u ib'âdına mübâderet ve müşârün-ileyh Moskov çarıyla haberleşilüp tarafeynin hareketi ile işbu mevâdd muktezâsınca İsfahan teshîr olundukda Devlet-i Aliyye Tahmasb ile musâlaha üzere bulunmak takrîbi ile pâ-yi tahtında istikrârı husûsunda çar-ı müşârün-ileyh ile muvâfakat eyleyeler.

Altıncı mâdde: Eğer Tahmasb haşmetlü Moskov çarı vesâtatı ile Devlet-i Aliyye'ye teslim olunacak memâlikin tesliminde veyâhud Moskov çarına tahsis eylediği memâliki müşârün-ileyh Moskov çarı yedinde kalmasına muhâlefet gösterir ise bu iki

devlet kendülere tahsîs eyledikleri hisselerini evvelâ zabt edüp memâlik-i İran'da olan ihtilâl ber- taraf ve Acemde müstahıkk-ı verâset olan hükûmetinde müstazıll ü müstekırr olup cüz'î ve küllî hükûmetine müdâhale olunmayup sâir Acem şâhlarına olan mu'âmelât ile mu'âmele ve kemâ-fi'l-evvel âsûde-hal olmak veçhile tarafeyn ittifâk u ittihâd üzre nizâm verüp Mîr Mahmud'un îrâdını kabul etmeyeler.

Hâtime: Devlet-i Aliyye ile haşmetlü hürmetlü çâr-ı bâ-vakâr beyinde memâlik-i Acemden tarafeyne tahsîs olunan memleketlerin te'bîden zabt u rabtı ve Acem Şâhlığı'nın istikrâr ve nizâmı husûsuna müte'allık işbu temessükde akd olunan şurût ve kuyûdun icrâsı mâbeynde nakz-ı avârız îrâsından ârî muhterem ve mer'î tutulan musâlaha-i mü'ebbedeyi tezyîn ve bir kat dahi istihkâm ile dostluğun derece-i a'lâya resîde olmasıyçün ber-vech-i muharrer hâlâ Âsitâne-i Sa'âdet'de mukim haşmetlü, hürmetlü France pâdişâhının elçisi mümâ-ileyh Markiz De Bonak [Marguis de Bonnac] *hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr* ın hüsn-i tavassutu ve şehâdeti ve çâr-ı müşârün-ileyhin Âsitâne-i Sa'âdet'de mukîm kapu kethüdâsı ve murahhas vekîli olan mümâ-ileyh Yuvan Neoplof (Neplüyev) ile mükâleme ve müzâkere ve siyâk-ı meşrûh üzre karârdâde olan mevâddın şurût ve kuyûdu çâr-ı müşârün-ileyh tarafından makbûl ü mu'teber tutulup, tasdîk-nâmesi gelmek üzre mümâ-ileyh ruhsat-ı kâmile hasebiyle taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye ma'mûlün-bih temessük vermekle biz dahi vekâlet-i mutlakamız hasebiyle imzâ ve mührümüz ile mümzâ ve mahtûm işbu mevâdd temessükünü mümâ-ileyhe teslim etmişizdir ve vech-i meşrûh üzre çâr-ı müşârün-ileyh tarafından tasdîk-nâmesi geldikde taraf-ı Devlet-i Aliyye'den dahi ahid-nâme-i hümayûn verilüp musâfât ve müvâlât ile'l-ebed mer'î ve müstahkem tutula. *Vallahü'l-muvaffiku li's-savâb*. Tahrîren fi'l-yevmi's-sânî min Şevvâli'l-mükerrem, sene sitte ve selâsîn ve mi'e ve elf. Fî dâri'l-hilâfeti'l-aliyye Konstantiniyyeti'l-mahmiyye, humiyet ani'l-beliyye.

2 L. 1136/24 Haziran 1724

Ez'afu ibâdillâhi'l-Meliki'l-Ekrem

el-Vezîrû'l-a'zam

İbrahim

BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 7, s. 78-82.